

ISSN 1563-0226
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Oriental series

№4 (70)

Алматы
«Қазак университеті»
2014

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген
Қуәлік №956-Ж.

Редакция алқасы:

Жұбатова Б.Н. – ғылыми редактор, филол. ғ.д. (тел.: 8-727-2438335)
Надирова Г.Е. – филол.ғ.д., проф., ғылыми редактордың орынбасары
Көптілеуова Д.Т. – филол.ғ.к., доцент, жауапты хатшы
Алдабек Н.А. – т.ғ.д., профессор
Ким Г.Н. – т.ғ.д., профессор
Авакова Р.А. – филол. ғ.д., профессор
Балақаева Л.Т. – т.ғ.д., доцент
Ақтаулова Б.Ж. – т.ғ.к.
Ким Ф.Г. – ИНХА университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)
Ауэзова З.М. – Амстердам университетінің профессоры (Голландия)
Арслан М. – Ыстамбұл университетінің профессоры (Түркия)

Ғылыми басылым

ҚАЗҰУ ХАБАРШЫСЫ

Шығыстану сериясы

№4 (70)

Редакторлары: Г. Бекбердиева, К. Саркенова
Компьютерде беттеген: А. Алдашева

ИБ № 7897

Басуға 31.12.2014 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 12,3 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс № 2710. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2014

ӘОЖ 94(4/9)

А.М. Амиргалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aizhan.tokkarina@list.ru

XXI ғасырдағы Қытай Халық Республикасының сыртқы имиджі мәселесі

Мақалада бүгінгі таңдағы Қытай имиджінің «ішкі» және «сыртқы» аспектілері қарастырылды. ҚХР халықаралық қатынастардың ірі субъектісіне айналған кезеңде «имидждік фактор» маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Қытай, имидж, «үйлесімді қоғам», Конфуций институттары.

A.M.Amirgaliyeva

Questions to the external image of the Republic of China in the XXI century

This article discusses aspects of the «internal» and «external» image of modern China. «Factor image» held an important role in the making of China as a major subject of the international relations.

Key words: Kazakhstan, China, image, «harmonious society», the Confucius Institute.

А.М. Амиргалиева

Вопросы внешнего имиджа Китайской Народной Республики в XXI веке

В данной статье рассматриваются аспекты «внутреннего» и «внешнего» имиджа современного Китая. «Фактор имиджа» занимал важную роль в период становления КНР как крупного субъекта международных отношений.

Ключевые слова: Казахстан, Китай, имидж, «гармоничное общество», институты Конфуция.

Мемлекетаралық байланыстар тұрақты даму үшін экономикалық, саяси, дипломатиялық және мәдени қатынастардан бөлек әрбір елдің «сыртқы әлемдегі» бейнесі үлкен орын алады. Бұл, әсіресе, жаһанданудың үдеп келе жатқан қазіргі кезеңінде маңызды.

Экономика саласындағы елеулі жетістіктер мен халықаралық деңгейдегі беделінің жоғарылауы оның геосаяси ұстанымдарына әсер

етегіндігі белгілі. Халықаралық қауымдастықта Қытайдың сыртқы бейнесі мен онымен қарым-қатынас жүргізу ерекшеліктері қайта қарастырылуда. Көптеген мемлекеттер Қытайдың XXI ғасырда жетекші державаға айналатындығын болжай отырып, қазіргі уақыттан тығыз байланыстар орнатуға қызығушылықтарын білдіруде. Дегенмен, Қытайдың ұстанымдары мен көзқарастарының өзгеріске ұшырауы өзге әлемдік

«ойыншылармен» мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін. Жоғарыда аталған жағдаяттар ҚХР басшылығын мемлекеттің ішкі және сыртқы бейнесін жағымды етіп құруға итермелейді.

Мақалада назарға алынып отырған «имидж» сөзін ғылыми айналымға 1950-жылдардың соңына қарай америкалық экономист К. Боулдинг саясат пен бизнесте саласына да енгізген болатын. Оның түсінік беруі бойынша, имидж – қоғамның әдептік, мінез-құлықтық стереотиптеріне, шынайы фактілерге еш қатыссыз адамдар пікірлеріне, мифологиялық өткен уақыт жайындағы ойлау мен қиялдағы болашақ жайындағы болжамдарға сүйенеді. К. Боулдингтің пікірінше, имидж жекелеген тұлғалар мен топтардың іс-әрекеттеріне, тұтастай ұлттардың мінез-құлықтарына әсер ете алады [1].

«Қытай бренді» еңбегінің авторы, Джошуа Рамоның пікірінше, Қытайдың ұлттық имиджімен (гуоцзя синсян) маңызды стратегиялық мәселелер (тұрақты экономикалық өсім Тайвань мәселесі және т.б.), сондай-ақ, тактикалық мақсаттар (тікелей шетелдік инвестициялар сапасын арттыру, өзге елдермен технология және білім беру саласында әріптестік орнату, қытайлық компаниялардың әлемдік нарыққа енуі мен т.б.) байланыстырылады [2].

ҚХР жағымды имиджінің болуы халықаралық мәселелерді шешу кезінде әріптес елдерге өзара сенімділік орнатып, жағымсыз имидж ұтымды келіссөздерді тежеп, экономикалық дамуды кешеуілдететіні анық. Дж. Рамо Дэн Сяопиннің еңбегін атап өте келіп, «Қытай басқа мемлекеттердің даму жолына жалтақтамай, өзіндік жеке бағытпен өркендейді» деген шешімін қазіргі ҚХР бейнесіне айтарлықтай әсер етті деп топшылайды.

Америкалық «Пью» зерттеу орталығының әлеуметтік сауалнамасының нәтижесі бойынша қытайлықтар әлемдегі өз өмірлеріне ең көңілі толатын халық болып саналады екен. Сауалнамаға қатысқандардың 86%-дан астамы мемлекеттің ұстанған бағытына көңілдерінің толандығын айтқан, ал 65%-ы мемлекет алдына қойылған тапсырмаларды ойдағыдай жүзеге асырып келеді деп есептейді. Қытайлықтардың 3/4 бөлігі шетелдіктер Қытайға жақсы көзқараспен қарайды десе, тек 10%-ы ғана шетелдіктер Қытайға теріс көзқараста деген ой білдірген.

2008 жылы маусымда жарияланған «Global Attitudes Survey» сауалнамасы 24 елде жүргізіліп, 21 елде Қытайға деген оң көзқарас 46%-ға тең екендігін көрсеткен. Қарастырылған мемле-

кеттердің 15-інде сол елдердің жағдайына Қытайдың жағымсыз әсері бар дейтін адамдардың саны артық болып шыққан [3].

BBC агенттігінің сауалнамасы бойынша сұралғандардың көпшілігі (Ұлыбритания мен Бразилияда) қытайлықтарды заманауи және өздеріне дос ел деп есептейді, ал америкалықтардың жартысынан астамы қытайды өз одақтасына қарағанда қауіпті мемлекетке балайды.

Қытай өзін әрдайым әлемнің орталығында орналасқан ел деп есептеп келді. «Чжунго» немесе «Орталық патшалық» деп қытайлықтар өз мемлекетін атайды. Орталық түсінігі – көне өркениеттің отаны саналатын, бес мың жыл бойы өз-өзін орталық мекен санап келген ел атауының философиялық мағынасы болып табылады.

Мемлекеттің имиджін қалыптастырудағы негізгі бағыт ретінде ҚКП XVII съезіндегі қабылданған «адам – барлық дүниенің бастауы» ұранын қарастыруға болады. Аталған съезде Ху Цзиньтао елде әлеуметтік қамтамасыз ету, халықты жұмыспен қамту, білім беру, денсаулық сақтау, баспана, өндірістегі қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп және басқа да бірқатар салаларда қиыншылықтардың бар екендігін мойындап сөз сөйлеген еді. Партия «Қытайды бай, қуатты, демократиялық, өркениетті, үйлесімді жаңашыл социалистік мемлекетке айналдырамыз» деп уәде берді [4].

ҚКП басшылығы кейінгі өткізілген партияның XVIII съезінде бүгінгі таңдағы қытайлық социализмді дамыту ісінде жауапкершілік көп және артылатын жүк ауырлай түскендігін талқылай келіп, «Үш негізгі тарихи міндетті: модернизацияны ілгерілетуді, Отанды біріктіруді аяқтауды, бүкіл әлемдегі бейбітшілікті сақтау мен ортақ дамуды үйлестіруді бұрынғыдан да зор ынта-жігермен орындау керектігін» анық айтты. Аталған баяндамада коммунистер сергек болуы, қарапайымдылықтары мен сана тазалығын сақтауы, ақиқатты берік түрде қолдауы, қателіктерін түзетуі, партия ісіне өз қажеттіліктерін сезінуі, орта деңгейлі қамтамасыз етілген қоғамды құруға табандылықпен қызмет етуі, қытай ұлтының және қытай еліндегі барша халықтың бақытты болашағын құруға үлес қосу қажеттілігіне баса назар аударылған [5]. Қытайдың былайша жоспар құруы мен мақсаттар қоюы елдің ішкі ортасында тұрақтылықты орнату арқылы сыртқы саясатында мемлекет беделін, имиджін жағымды түрде қалыптастыруды меңзейді. «Отанды біріктіруді аяқтау» идеясының астары біртұтас Қытай, яғни ұтымды бейбіт

жолмен этно-аймақтық және геосаяси мәселелерді түгелдей шешу жолдарын жүзеге асыруды білдіреді.

«Үйлесімді қоғам» құру саясаты басталған уақытта Қытайда миллиард адамның 250 млн. (1/4) қайыршылықта өмір сүрді. Олардың әрқайсысының айлық табысы 5 АҚШ долларынан аспайтын көрсеткішті құраған. Қазіргі уақытта бұл көрсеткіш 26 млн. адамға дейін қысқарып, халықтың 2%-ын ғана қамтиды.

Қытайдың ішкі имиджі мемлекет тарапынан қатаң бақыланып отырады. Партия идеологтарының пікірінше, БАҚ бақылаудан шығып кету қаупі бар тақырып пайда болса, басылымдар және теле-радиобағдарламаларда қозғауға тыйым салынады. Қатаң шектеулер, негізінен, саяси тақырыптарға қатысты. Экономика жайлы басылымдар оған қарағанда либералды болып келеді. Интернет ресурстары да мемлекет бақылауында тұрған ақпарат көзі.

«Ішкі» беделге мемлекет абыройын білдіретін рәміздер анағұрлым ықпал етеді. Бұл контексте Қытай және басқа да мемлекеттердің тұрғындарына әсер ету үшін және әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеті болу құштарлығы қолжетімді екендігін көрсетуге бағытталған халықаралық деңгейдегі назарлық жобалар жасалады. Мысалы, әлемдегі ең биік ғимаратты, ең жоғары тау үстіндегі темір жол, әлемдегі ең ұзын көпір салу, Олимпиада ойындарын, ЭКСПО-2010 көрмесін өткізу және т.б.

Қытайдың «ішкі» имиджін қалыптастырумен қатар басшылық сыртқы саяси бейнеге де көп назар аударады. Әлем ҚХР-ды дүниежүзілік көшбасшылыққа ұмтылатын мемлекет деп қабылдайды. Бұл – едәуір басымдылыққа ие, кешенді қуаты бар мемлекет, әлемдегі аса үлкен нарық, БҰҰ ҚК бес мүшесінің бірі. ҚХР халықаралық беделі артқан сайын дүниежүзі қауымдастығында оны ұлы мемлекет деп мойындауға және тиісті құрмет көрсетуге лайықты деп есептелінеді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін динамикалық түрде дамып келе жатқан экономика мен белсенді дипломатия арқасында Қытай АҚШ-қа тең келетін ұлы держава рөліне үміткерге айналды. Кейбір саясаттанушылар бұны АҚШ-пен шиеленіске алып келуі мүмкін дейді. Осы орайда Тайвань мәселесі сылтау болғанымен, шынайы себептер – Оңтүстік Қытай теңізіндегі мұнай қорлары, Қытайдың АСЕАН-дағы ұлғайып келе жатқан ықпалы негіз болуы ықтимал [6].

Өз ұстанымын демократияны насихаттау идеясы арқылы нығайтатын АҚШ-пен салыс-

тырғанда Қытай жолы сауда-экономикалық байланыстарды дамытуды көздейді. Атап айтқанда, өз экспорттық капиталын ұлғайту, сыртқы нарықтың және қор көздерінің жалпылай диверсификациясы, инвестициялар мен технологиялар, әлеуметтік тұрақтылық жағдайындағы мемлекеттің ішкі нарығы мүмкіндіктерін сыртқа жарнамалау арқылы айқындайды.

2001 жылы ҚХР ДСҰ кіруі көбіне мемлекет дамуының әлеуметтік-экономикалық перспективаларын анықтайтын, сонымен бірге оның әлемдегі экономикалық ықпалын күшейтетін маңызды оқиға болды. ДСҰ мүшелігінің алғашқы екі жылында ҚХР сыртқы саудасының көлемі 2001 жылы 510 млрд. доллардан 2003 жылы 851 млрд. дейін көбейді, тікелей шетелдік инвестициялар көлемі тиісінше 46,9 млрд. доллардан 53,5 млрд. долларға дейін өсті. Қытай ашық дүниежүзілік сауда жүйесіне кіруі нәтижесінде өз экономикасының дамуы үшін белгілі бір басымдықтарға ие болды. ҚХР өнеркәсібінің халықаралық нарықта бәсекеге қабілетсіз деп танылған кейбір салалары (мысалы, автомобиль жасау) бұрынғыдан қарағанда жылдам қарқынмен дами бастады. Дегенмен, бұл жерде Аспан асты елі автомобильдерінің жапондық немесе еуропалық үлгілермен сыртқы ұқсастығына байланысты келеңсіздіктер орын алған еді, бұл мемлекет беделіне жағымсыз әсер етті.

Мемлекет бейнесінің саяси құрамдас бөлігін сараптаған кезде: соңғы сәтке дейін Бейжің әлемді бағындыру жоспарын көздемегенін атап өту керек. Біздің ойымызша, ҚХР үшін «әлемдік билеуге» үміткерліктен қарағанда, оның «теңқұқықтығын» мойындату анағұрлым көкейтесті болып табылады. Қытай халықаралық қатынастардың жаһандық жүйесіне лайықты шарттармен ғана кірігуді, аймақтық көшбасшы болуды ғана қаламайды, сонымен қатар жаһандық үрдістердің маңызды қатысушысы, дүниежүзінің алдыңғы қатарлы мемлекеттерімен тең құқылы келіссөз жүргізуді көздейді.

ҚХР үшін ішкі және саяси тұрақтылық – сәтті даму үшін абсолютті қажетті жағдай екенін Қытай саясаткерлері жақсы түсінеді. Бұндай тұрақтылыққа ұмтылу соңғы уақытқа дейін Қытай бейнесін қалыптастырудағы құлшыныстарды анықтап келді.

1990 жылдар ортасынан бастап реформа үстіндегі Қытай шетелдер тарапынан сын күшеюі бетпе-бет келді: оның ішкі саясатын жағымсыз бағалауға бұның тарапынан әлемдік қауымдастыққа әскери және экономикалық қауіптің ұл-

ғауы, тоталитарлық билік тәртібімен ынтымақтастығы туралы айыптаулар қосылды. Батыс пен Шығыста XXI ғасырда Аспан асты елі әлемдік істерде доминациялық рөлге ие болу мүмкіндігіне байланысты кейбір алаңдаушылық біліне бастады. Бұған жауап ретінде батыс сынының негізінде тұратын қарсы насихат басылымдары орын алды («Қытай коллапсы», «Қытай қауіпі», «Қытайдың дефляцияны экспорттауы» теорияларын жоққа шығару).

Қытайдың биіктен көрінуіне байланысты әлемдік қауымдастықтың бір бөлігінің алаңдаушылығын толық түрде тоқтата алмаса да, азайту қажеттілігін түсіне отырып, ел басшылығы көршілес мемлекеттермен пайда болатын дауларды күшпен емес, керісінше келіссөздер жолымен шешуді мемлекет бейнесінің қалыптасуына бағытталған бағдар ретінде анықтады. Бейжің өзінің күшеюі бейбіт сипатта екендігіне және қытай экономикасының өсуі ешкімге қауіпті еместігіне әлемдік қауымдастықтың көзін жеткізуге тырысты. Қытай бұдан да жоғары халықаралық мәртебеге ие бола алатын ұстанымға жақын тұрғанына қарамастан, ол өте ауқымды ішкі мәселелердің алдында тұр және негізгі басымдықты осылардың шешілуіне беріп өзінің халықаралық маңыздылығының нығаюы мәселесін шегере тұруы керек.

«The Peking Review» және «Government Work Reports» (чженфу гунцзо баогао) сынды ресми үкіметтік басылымдар деректері бойынша, ақырғы 40 жылда әлемдік арена үшін ҚХР беделінің келесі шартты түрлері болған: «бейбітшілікті сүйетін мемлекет», «шетелдік агрессия құрбаны», «социалистік мемлекет», «революция бастионы», «дамушы мемлекет» және т.б. Реформалар кезінде үкімет Мао дәуірі беделінің нұсқаларын қайта қарастырды («социалистік мемлекет», «революция бастионы») [7]. Қазір екпін «халықаралық ынтымақтастық үшін ашық ел», «ірі держава» ұғымдарына қойылады.

Мемлекет бейнесін үйлестіру үшін 1990 жылы ҚКП ОК Шетелдік насихат департаментін, ал 1991 жылы ҚХР Мемкеңесі жанында Ақпараттық орталық құрылды. Мемлекет беделін қалыптастыру бағдарламасы шеңберінде ҚХР 1990 жылдардан бастап түрлі тақырыптағы «Ақ кітаптар» – ресми үкіметтік құжаттарын тұрақты түрде басып шығарды (адам құқықтары, Тибеттегі жағдай, ҚХР ұлттық қорғанысы, экология мен қоршаған орта және т.б.)

«Ақ кітаптар» Бейжің өзіне қатысты халықаралық сынды жауапсыз қалдыруды қалаған,

бұрынғы уақытқа қарағанда – халықаралық қауымдастыққа көптеген маңызды мәселелер бойынша Қытай ұстанымын көрсетеді. 2000 жылдар басында Бейжің қытай жолы дамуын негіздеу үшін сыртқы саяси насихат қаруының барлығын дерлік іске қосып, экономикалық реформалар үлгісінің ерекшелігі мен сәттілігін, «бірлесе даму» және «бейбіт өрлеу» жоспарының «мақсатқа сай келуін» Қытайдың басқын империялық құлшыныстарын жоққа шығара отырып, көрсетті. Ең бірінші кезекте экономикалық өрлеуге, жиынтықты пәрменділікке және өзінің дамуына қажетті жағдай туындатуға ұмтылатын мемлекет бейнесін қалыптастыру болжанды. Қоғамдық-саяси басылымдар бетінде «бейбіт өрлеу» туралы көптеген мақалалар шықты, ғылыми конференциялар өткізілді, аз уақыттың ішінде жалпылау материалдары дайындалды. Алайда, мемлекет бейнесін халықаралық алаңда осылай ұстанымдыру басқа мемлекеттер мен қауымдастықтар тарапынан жағымсыз реакцияға ие болуы мүмкін. «Қытай өрлеуі» туралы амбицияны еске салу тіпті «бейбіт» болса да (хэпин цзюеци) шетелдік аудиторияны алаңдатуды қоймады. Сонымен, 2004 жылғы жазда «бейбіт өрлеу» туралы ұран насихаттық қолданыстан шығарылды. Нәтижесінде, билік 1980 жылдар дәуіріндегі «бейбітшілік және даму» (хэпин той фачжань) ұғымына қайта оралып, «бейбіт дамуды» ҚХР сыртқы стратегиясының негізін құраушы деп жариялады. Бұл ұран Ху Цзиньтаодың ҚКП XVII съезіндегі баяндамасымен расталды: «Қытай бейбіт бірыңғай даму жолымен жүретін болады. Бұндай стратегиялық таңдауды дәуір дамуы беталыстарын және өзінің терең тамырлы мүдделерін ескеріп Қытай үкіметі мен халқы жасады. Қытай ұлты – бейбітшілікті өте сүйетін ұлт, ал Қытай әрдайым бүкіл дүниежүзінде бейбітшілікті қорғайтын сенімді күш болған және бола береді» [8].

Мемлекет бейнесін қалыптастыру мәнмәтініндегі «Бейбіт өрлеумен» байланысты сәтсіздіктен соң ҚХР билігі «үйлесімді» және «алтын орта аралықты» ертеден құрметтеген дәстүрлі конфуциандық ойдың гуманистік құндылықтарына жүгінді. Қытай теоретиктері американдық ғалым Д. Наймен ұсынған мәдениет және саяси идеалдардың «материалдық емес билік ресурстарын» білдіретін «жұмсақ күш» (жуаньшили) ұғымына жиі жүгінді (28). «Жұмсақ күштің» бір көрінісі – айналадағы мемлекеттермен бейбіт көршілестік атмосферасын құруға бағытталған дипломатия. Басқа ресурстар ретінде мә-

дениет, оның ішінде «Қытай жылдарын» өткізу бойынша мемлекеттік бағдарламалар және ҚХР Мемкеңесімен дүниежүзіне қытай тілін тарату бойынша Конфуций институттарын құру болып табылады. Қазіргі уақытта әлемнің 75 елі мен аймағында осындай 253 институт қызмет жасауда. ҚХР Ағарту министрлігі 2010 жылы ғаламшарда 100 млн адам қытай тілін шет тілі ретінде үйренетінін санап шығарды, бұл уақытқа дейін бүкіл дүниежүзіндегі Конфуций институттарының санын көбейту жоспарлануда.

Трансұлттық корпорациялар үшін өнім шығаратын «бүкіләлемдік фабрика» түрінде орнықталған Қытай бейнесі Бейжінді қытай билігінің «экономикалық керемет» және ІЖӨ таңқаларлық көрсеткіштерінен екпінді біртіндеп мемлекеттің жиналып қалған әлеуметтік және экологиялық мәселелерін көрсететін «үйлесімді қоғам» және «тұрақты даму» сияқты жаңа ұрандарға ауыстыруға итермелейді. Басты назар «Даму үшін қолайлы сыртқы ортаны құруға және бүкіл дүние жүзінің халықтарына пайдасын тигізу үшін Қытайға үйлесімді бейбітшілік қажет» деген ұранға аударылды.

2005 жылдың сәуірінде Джакартада Ху Цзиньтао алғашқы рет «үйлесімді әлемді бірлесе құрудың» идеясын қозғады (қытай дәстүрінің «үйлесімді» құндылықтарын, ҚХР заманауи мақсаттарын және мемлекеттің сыртқы саясатын біртұтас байланыстыруға талпыныс). Бір жыл өткен соң Йель университетінде сөйлеген сөзінде ол, Қытай өзара пайда мүддесінде ашық стратегияны ұстанатынын, ынтымақтастық арқылы басқа өркениеттердің жетістіктерін бейбітшілік пен дамуға жетуге жақындау үшін пайдаланатынын, үйлесімді әлемді құру, ұзақ бейбіт қатынастарды және жалпы гүлдену жолында өз ролін атқаруға ұмтылатынын айтты. Қазіргі Қытай өз жетістіктерімен басқа елдермен «бөлісуге» дайын және осы арқылы оларды өзінің бұдан әрі дамуына қызықтыратын мемлекеттің қолайлы бейнесін қалыптастыруға күш жұмсауда.

Қытай мәдениеті мен ғылымының жетістіктерін алдыға шығаруға күш салынууда: жағымды өркениетті бейнені қолдау «Қытайдың әлемге шығуы», халықаралық қатынастардың үйлесімділік бағдары ашықтық саясатының құрамдас бөлігіне айналууда. Қытай басшылығының пікірінше, ҚХР абыройының өсуі, оның халықаралық ұстанымдарының нығаюы ішкі дамудың жетістіктерімен қатарлас жүруі керек, осы тұрғыдан Қытай «бірлескен дамуға» және «бірлескен гүлденуге» ұмтылатынына маңызды екпін болып табылады [9].

2008 жылғы 8 тамыздан кейін Бейжіңнің сыртқы бейнесінде жаңа кезең пайда болды, ол – Олимпиада. Оны өткізу Қытайдың жетістіктерін халықаралық дәрежеде мойындалғанын білдіреді. Олимпиада ойындары геосаяси маңызға ие – бұл мемлекет беделінің жоғарылауын, өзін жарнамалап және өз жетістіктерін көрсету арқылы ұзақ уақыт бойы жалпы назарды өзіне аударуды білдіреді. Олимпиада ойындарын қабылдаудан бөлек олимпиадалық медальдар сынағындағы орын Қытай үшін үлкен бедел мағынасында аңғарылады. «Медаль жоспарын» орындау үшін адами және қаржылық қорлар қажет, спортқа жеткілікті қаржы құю керек. Ойындар иесінің жоғары сынамадағы ең көп медаль санын алғаны және жалпы медальдік сынақта 2-орынға шығуы ҚХР туралы ұлы спорттық мемлекет деп атау үшін қаншалықты күш жұмсалғанын көрсетеді.

Қытай ақпараттық орталығының бағалауы бойынша 2008 жылғы Олимпиада ҚХР беделін өзгертті; әртүрлі мемлекеттердің адамдары ел туралы білімдерін тереңдетіп қана қоймай, сонымен бірге оның игілікті болашағына сенімдерін нығайтқан. «Қытай әлем көзімен» атты сауалнама Олимпиада ойындары кезінде ҚХР болған шетелдіктер үшін жасалған. Олардың көпшілігінің көз алдына «заманауи», «дамыған», «ашық» мемлекет деген бейне қалыптасқан.

XXI ғасыр басында әлемдік қауымдастықтың көз алдында мемлекеттің жағымды бейнесін құру ісінде Қытайдың алдынан шыққан мәселелерді қосарлай келгенде, мынаны атап өту керек:

Шет мемлекеттерді ҚХР экономикалық қуатының артуы жаһандық экономиканың қалыпты дамуына қауіп төндірмейтініне сендіру қажеттілігі;

Қытай өзінің саяси институттары және адам құқықтары саласына қатысты сынға конструктивті жауап беруге үйренеді;

Қытай ерекше мәдени-өркениеттік дәстүрлерге ие болғандықтан (еуропалық-американдық дәстүрлерге ұқсамайтын) ол сыртқы әлемге өз құндылықтарының батыстықтар ұқсас болмауын, қақтығыс тудырмайтынын, бірақ өркениеттің жаһандық көптүрлілігінің маңызды элементі – дұрыс қалыптасқан халықаралық бейне ретінде ҚХР толыққанды және маңызды әлемдік «ойыншылар» қатарына қосуда елеулі үлес болатынын түсіндіру керек.

Мемлекет беделі тек қана БАҚ-та қалыпсыз қоймайды, ол қоғам қызметінің басқа да салала-

ры – мәдениетте, бизнес, ғылымдағы өзара қатынастар және т.б. қалыптасады. Мемлекетте өмір сүріп жатқан этностың ерекшелігі, оның көптүрлілігі, көне мәдени дәстүрлері, қытай тілі – Аспан асты елі мен халқының тартымды бейнесін құрудағы негіз. Маркетингтік ақшаның үлкен бөлігі шетелде өз мәдениеті мен тілін және қытайлық компаниялар жұмыс істейтін елдерде, әсіресе, Африкада қайырымдылық жасауға жұмсалады.

Халықаралық саясаттың көптеген бағыттары бойынша ҚХР жасалған қадамдардың көбі белгіленген мақсатқа аса мұқияттылық және сақтықпен әлемдік гегемонияға қарай қозғала алу қасиетін көрсетті. Экономикадағы және сыртқы саяси қызметтегі жетістіктерінен басқа – өз беделі туралы мәселені ең басты назарда ұстап Қытай сыртқы ортамен өзара әрекет етудің жаңа дәуіріне шықты.

Әдебиеттер

- 1 Boulding K. The Image. Ann Arbor, 1956. Цит. по: Галумов Э.А. Международный имидж России. – М., 2003. – С.7.
- 2 Ramo J.C. Op. Cit. P. 12-[http://www. Joshuaramo.com/_files/ Brand-China.pdf](http://www.Joshuaramo.com/_files/Brand-China.pdf).
- 3 Калинин Д. Ослепленный самоизоляцией (The Washington Post. 2008. 7 Aug)-<http://www.inosmi.ru/stories/06/05/02/3479/243064>. Html.
- 4 Карпогольцев И. Задачи социально-экономического развития Китая на пленуме КПК от 13,10,2008//[http://rodon. Org/polit-081013153525](http://rodon.Org/polit-081013153525)
- 5 Алдабек Н.А., Бектурганова П.Е., Сериккалиева А.Б., Дауен Д., Асыл М. Парадигма модернизации Китая и социально-экономическое развитие Республики Казахстан//Изд. КазНУ им. аль-Фараби, 2014. – 199 с.
- 6 Луар Т. Китай – новая сверхдержава. [http://www.news. bbc.co.uk/hi/in_depht/newside_4307000/4307933.stm](http://www.news.bbc.co.uk/hi/in_depht/newside_4307000/4307933.stm)
- 7 Hongying Wang. National image building and Chinese foreign policy//China: an International Journal. 2003. March. P.52.
- 8 Информационное агентство «Синьхуа». Пекин, 2007. 24 окт. Цит по: Ворох О., Ломаное А. Скромное обаяние Китая // Pro et Contra. 2007. N 6. С.42.
- 9 Титаренко М.Л. XVII Съезд КПК. Перспективы светлые, но путь извилистый// Проблема Дальнего Востока. 2007. N12. – С. 68.

References

- 1 Boulding K. The Image. Ann Arbor, 1956. Cit. po: Galumov Je.A. Mezhdunarodnyj imidzh Rossii. – М., 2003. – С.7.
- 2 Ramo J.C. Op. Cit. P. 12-[http://www. Joshuaramo.com/_files/ Brand-China.pdf](http://www.Joshuaramo.com/_files/Brand-China.pdf).
- 3 Kalin D. Osleplennyj samoizoljaciej (The Washington Post. 2008. 7 Aug)-<http://www.inosmi.ru/stories/06/05/02/3479/243064>. Html.
- 4 Karpogol'cev I. Zadachi social'no-jekonomicheskogo razvitija Kitaja na plenumе КПК от 13,10,2008//[http://rodon. Org/polit-081013153525](http://rodon.Org/polit-081013153525)
- 5 Aldabek N.A., Bekturganova P.E., Serikkalieva A.B., Dauen D., Asyl M. Paradigma modernizacii Kitaja i social'no-jekonomicheskoe razvitie Respubliki Kazahstan//Izd. KazNU im. al'-Farabi, 2014. – 199 s.
- 6 Luar T. Kitaj – novaja sverhderzhava. [http://www.news. bbc.co.uk/hi/in_depht/newside_4307000/4307933.stm](http://www.news.bbc.co.uk/hi/in_depht/newside_4307000/4307933.stm)
- 7 Hongying Wang. National image building and Chinese foreign policy//China: an International Journal. 2003. March. – P.52.
- 8 Informacionnoe agenstvo «Sin'hua». Pekin, 2007. 24 okt. Cit po: Voroh O., Lomanoe A. Skromnoe obajanie Kitaja // Pro et Contra. 2007. – N 6. – С.42.
- 9 Titarenko M.L. HVII S#ezd КПК. Perspektivy svetlye, no put' izvilistyj// Problema Dal'nego Vostoka. 2007. – N 12. – С.68.

ӘОЖ 94(4/9)

А.Ж. Боранбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Boranbaeva.ayman@mail.ru

Иранның түркі династиялары

Түркі тілдес халықтар мен иран тілдес халықтардың тарихи-мәдени байланыстары бір жақты, яғни парсы тілі мен мәдениетінің шығысқа, Орталық Азияға ықпалы түрінде ғана қалып қоймағаны, түркі тілдес халықтардың батысқа көшіп, иран тілдес халықтар тұратын аймақтарға қоныстанып, сол жерлерде билік құрып, олармен тікелей қарым-қатынасқа түсуі секілді бұл байланыстың екінші бір қыры бар. Мақалада Иранның билеген түркі династияларының тарихына қатысты деректер берілген. Мақалада түркі тілдес тайпалардың Орталық Азия мен Иран аумағына таралуы және сондай-ақ Иранның түркі династияларының тарихы қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі әулеттері, түркі тайпалары, түркі тілі, Орталық Азия, Иран.

A.Zh. Boranbayeva
Turkic dynasty of Iran

In this article considers the spread of Turkic-speaking tribes in Central Asia and Iran, and also the history of Turkic dynasties of Iran.

Key words: turkic dynasties, turkic tribes, turkic language, Central Asia, Iran.

А.Ж. Боранбаева.
Тюркские династии Ирана

В статье рассматривается распространение тюркоязычных племен на территории Центральной Азии и Ирана, а также история тюркских династий Ирана.

Ключевые слова: тюркские династии, тюркские племена, тюркский язык, Центральная Азия, Иран.

Б.д.д. II ғасырда Орталық Азия аумағына ғұндар келіп, иран тілдес сақ және тохар тайпаларын өз мекендерінен басқа жаққа қоныс аударуға мәжбүр етеді. Б.д. алғашқы ғасырларынан бастап-ақ көшпенді түркі тайпалары Орталық Азия аймағына біртіндеп қоныстана бастайды. Олар, ең алдымен, қазіргі Шығыс Түркістанға қоныстанып, бұл аймақ кейінірек осы түркілердің атымен қазіргі атауына ие болады. Түркілер келгенге дейін бұл жерлерді әртүрлі шығыс иран диалектілерінде сөйлеген сақ-тохар тайпалары мекендеген болатын. Олардың бір бөлігі б.д.д. II ғ. ежелгі Бактрия мен Дрангианаға көшуіне жоғарыда айтылған тарихи жағдайлар себеп болды. Олардың Шығыс Түркістан аймағында қалған бөлігі кейінірек түркілермен ассимиляцияға түсіп, түркі тіліне көше-

ді. Түрік қағанаты билігі тұсында әсіресе, Қарахан мемлекеті билігі тұсында (X ғ. аяғы мен XI ғ. ортасы) Орталық Азияның түркі тілдес тұрғындарының саны біршама өседі [1, 236]. Түркі тілдес көшпенділердің бір бөлігі отырықшылыққа көшіп, жергілікті иран тілдес халықтармен араласа бастайды. Бұл мәдени байланыстардың нәтижесінде көптеген шығыс иран тілдерінде сөйлейтін жергілікті халық олардың тіліне көшеді. Жетісудегі соғды сауда колонияларының тұрғындары алғашқыда түркі тілін меңгеріп, екі тілде қатар сөйлейді. Кейінірек біртіндеп олар толығымен түркі тіліне көшеді. Бұл үдеріс біртіндеп, Ферғана, Шаш аймағы және Қашқадария мен Зеравшан өзені аңғарларына дейін жетті. XIII ғ. Хорезмнің халқы да қос тілді болды. Амударияның төменгі сағасына қо-

ныстанған оғыз, қыпшақ тайпалары отырықшылыққа көше отырып, жергілікті хорезм тілін ығыстырып шығарады. Себебі, хорезм тілінің ғылымға белгілі деректері XIII ғ. кейінгі ғасырларда кездеспейді. Қазіргі кезге дейін Хорезм маңындағы жергілікті өзбек, түркімен говорларында жекелеген хорезм сөздері кездесетіні ғылымда белгілі болып отыр [1, 237; 2, 244]. Иранның шығысқа жатқан аймақтарға (Қиыр Шығыстағы теңіз жағалаулары мен аралдардан тыс жерлер) ирандықтар ислам дінін таратып, онымен бірге парсы тілінің де таралу, қолданылу аясын кеңіткенімен де, бұл үдеріс шығыстан батысқа, солтүстіктен оңтүстікке қоныс аударып, иран тілдерін ығыстырып шығарған түркілердің көшіне тоқтау сала алмады [2, 243 б.].

XI-XII ғ. бастап Орталық Азиядан көшкен түркі тілдес тайпалар Иран таулы қыратының солтүстік-батыс облыстары мен Әзірбайжанға қоныстана бастады. Жаужүрек түркілер батыстағы шекаралық аймақтарға, яғни Византия және Кавказдағы Грузия мен Арменияға көршілес аймақтарға қоныстанып, оларға қарсы діни соғыстар жүргізді немесе мұсылман әлемінің шекарасын христиандардың шапқыншылығынан қорғады [2, 244]. Иранның ең салқын аймақтары болып табылатындықтан, суық жақтан келген түркілерге бұл жақтың ауа-райы жайлы болды. Иранның солтүстік-батыс аймақтары сондай-ақ көшпелі мал шаруашылығы үшін аса қолайлы болды. Мал жайылымы мол жерлерде іздейтін түркілер осы жағына басты назар аударған секілді. Түркі тілі Әзірбайжанның жергілікті иран диалектілерімен араласа бастайды. Жаңа түркі тайпаларының Түркістаннан үсті-үстіне көшіп келулері, әрі жергілікті тұрғындардың түркі тіліне көшуімен Әзірбайжанның түркі тілдес тұрғындарының саны біртіндеп өсе бастайды. Жергілікті азери тілі бірте-бірте ұмытылады. Әрине, жергілікті тұрғындардың аздаған бөлігі өз тілдерін сақтап қалады. Кавказдағы қазіргі заманғы тат, талыш тілдері сол ежелгі иран диалектілерінің жұрнағы болып табылады [(1, 238)].

Түркілер Иран аумағын X ғ. ғасырдың аяғынан бастап жаулап алып, өз биліктерін орнатты, бұл билік аздаған үзілістермен XX ғасырдың 20-жылдарына дейін шамамен 10 ғасырға дейін созылды. Енді осы Иран аумағында билік құрған түркі әулеттеріне жеке-жеке тоқталып өтеміз.

Ғазнауи әулеті (غزنویان). Шығыс Иранда Саманилерден кейін билік құрған әулет. Бұл әулеттің билігі екі кезеңнен тұрады.

1-дәуір. Абдалмалек Саманидің «Алптегин» атты қызметшісі Тохаристанның, кейін Ғазнаның билеушісі болып тағайындалды. Ол қайтыс болғаннан кейін баласы Ысқақ пен оның қыз-

метшісі Балкатегин билікке келеді, алайда бұл мемлекеттің негізін Алптегиннің қызметшісі, әрі күйеу баласы Сабктегин қалайды. Ол Ғазнада мемлекет құрып, осы қала оның астанасы болғандықтан, бұл әулет аты осы қала атымен аталады. Оның баласы Махмұт ержүрек, талантты қолбасшы болды. Ол Самани, Саффари, ал-Буйе, ал-Зиар әулеттерін жеңеді (998-1030 жж.). Махмұт қайтыс болғаннан кейін аз уақыт баласы Масуд билік құрады. Масудтың Салжұқтардан жеңіліп (х.к. 431 ж.), Ғазнадан қашып бара жатқанда қызметшілерінің қолынан қаза табуымен (х.к. 432 ж.), бірінші дәуір аяқталады.

2-дәуір. Бұл дәуір Амир Масудтың әкесінің жауларынан кек алуымен басталады. Осылайша бұл дәуір х.к. 432 жылынан х.к. 582/583 жылына дейін 150 жылға созылды. Ғазнауи әулетінің патшасы Масуд Салжұқтардан жеңілгеннен кейін тек Ауғанстан, Систан мен Үнді өзенінің бойын билеумен ғана шектеледі. Алайда олардың билігінің шеңбері одан әрі тарыла береді. Ғури әулеті бірте-бірте күш алып, Ғазнауи дәуірінің соңғы кезеңінде Хосроу шах пен Бахрамшахтың билігінің соңғы кезеңінде (х.к. 547-555 жж.) олардан астанасы Ғазнаны тартып алды. Лахор қаласы Ғазнауи мемлекетінің жаңа астанасына айналады. Бұл қаланы да х.к. 583 жылы Ғурилер басып алып, Ғазнауи мемлекетінің соңғы патшасын ұстап алып, осы әулеттен шыққан барлық шахзадаларды өлтіріп, Ғазнауи әулеті тарих сахнасынан кетеді [М6. 1253; Д36. 214].

Салжұқтар (سلجوقیان). Бұл әулет 429/1037-700/1300 жылдары Батыс Азияда билік құрды. Бұл әулеттің билік құруы ислам тарихындағы жаңа кезең болып табылады. Бұл әулеттің билікке келуі халифаттың әлсіреуіне тұспа-тұс келді. Ешбір мұсылман патшасы ислам әлемін бір орталыққа бағындыра алмады. Салжұқтар көшпенді түркімен тайпаларынан шықты. Салжұқ патшалары түркімен тайпасының басшысы Салжұқ ибн Нақаттың ұрпақтары болды. Ол Түркістанның хандарының біріне қызмет етті. Қарқин даласынан өзінің тайпасымен Джант қаласы маңына, кейін Бұқараға көшіп барып, сол жерде ислам дінін қабылдайды. Салжұқ, оның балалары мен немерелері Самани патшалары мен Елекхандар (Қарахан әулеті) мен Ғазнауилер арасындағы соғыстарға қатысты. Тоғрыл мен бауыры Джоғри бек ақырындап күш жинап, түркімен тайпаларын бастап, Хорасанға шабуыл жасайды. Ғазнауилерге шабуыл жасап, олардың бірнеше ірі қалаларын өздеріне қаратады. 429/1037 ж. Мервтің мешіттері Джоғри бектің атынан құтба оқып, оны сұлтандардың сұлтаны

деп атайды. Тап осы жағдай нишапурда бауыры Тоғрылға қатысты қайталанды. Көп ұзамай Балх, Горган, Табаристан мен Хорезм де олардың иелігіне өтті. 433-437 жж. аралығында Рей мен Исфаханды жаулап алды. Тоғрыл бек 447/1055ж. Бағдадқа барып, халифтен сұлтан атағын алады. Басқа түркі тайпалары біртіндеп салжұқтарға бағынады. Осылайша Батыс Ауғанстаннан Рим мемлекетінің Кіші Азиядағы иеліктері және Фатимилер халифатының жерлері 470/1077 жылдан бастап бір мемлекеттің қол астына бағындырылды. Салжұқ сұлтандары Тоғрыл бек, Алп Арсалан мен Малекшах осы мемлекетті нығайту жолында маңызды рөл атқарды. Алайда Малекшах қайтыс болғаннан кейін оның ұрпақтары арасында тақ үшін күрес басталып, мемлекет бірнеше бөлікке бөлініп кетеді. Керман, Рим, Ирак, Сирия, Әзірбайжан мен Тохаристанда осы әулеттің өкілдері жеке билік құрды. Олардың жерін шығыста Хорезмшахтар жаулап алды, алайда Кіші Азияда олардың билігі 700/1300 жылға дейін, яғни Осман түркілерінің билігіне дейін жалғасты. Біртұтас Салжұқ мемлекеті 429/1037 жылдан 552/1157 жылға дейін өмір сүрді. Бір тұтас мемлекетті осы әулеттен шыққан төмендегі патшалар басқарды: Рокнаддин Абутолеб Тоғрыл бек Мұхаммад (429/1037 ж.), Абу Шоджа Алп Арсалан Мұхаммад ибн Джоғри бек (455/1072 ж.), Джалаладдин Абулфатх Малекшах ибн Алп Арсалан (465/1072 ж.), Рокнаддин Абул Мозаффар ибн Малекшах (498/1104 ж.), Фиясаддин Абушоджа Мұхаммад ибн Малекшах (498 /1104ж.), Санжар (511/1117 -552/1157 жж.). Салжұқтардың бұл тармағын Хорезмшахтар биліктен тайдырды [М5. 780; Д29, 584].

Атабектер (اتابڪان). Салжұқтар билігі мықты әскерге сүйенді. Әскердің билігі құлдардың қолында болды. Еркін адамдар Салжұқтар мемлекетінде жоғары әскери лауазымдар мен алыстағы аймақтарды басқаруға қол жеткізе алмады. Сатып алынып, Салжұқтар сарайына сыйға тартылған құлдар қожайындарының сынағынан өткеннен кейін осы қызметтерге тағайындалды. Салжұқ билеушілерінің әрқайсысының осындай саны көп қызметшілері болды. Олардың басым көпшілігі Дешті Қыпшақтан әкелінген. Салжұқ әмірлері сарай мен әскердің ішкі істерін басқаруды осы құлдарға тапсырды. Қожасының атынан соғыстар жүргізген осы құлдар жас салжұқ ханзадаларының атабегі, яғни тәрбиелеушісі болып тағайындалады да, ақырындап өз тәрбиесіндегі ханзадалардың пайдасы үшін көтеріліс жасайды. Баласы Дақақ атабектікке үміткер болған Татештің құлдарының бірі Тоқтакин баласы өл-

генен кейін Дамаскінің билігін қолына алады. Алеппо мен Мосул атабектері династиясының негізін қалаған Эмададин Занги Сұлтан Малекшах Салжұқтың құлдарының бірінің баласы болды. Әзірбайжан атабектері Ирак салжұқтарының патшасы Сұлтан Масудтың қыпшақ құлдарының бірінің баласы болды. Хорезмшахтардың атасы Ануштакин Сұлтан Малекшахты жуындыратын адам болған. Диярбекр мен Фарстың атабектері болған Ортоқ пен Солғар да Салжұқ әскербасылары болды. Бектакини, Һезараспи мен Құтлық хан да Салжұқтардың құлдығы қызметінен әскерді басқаруға қол жеткізді. Хижраның алтыншы ғасырында Анатолиядан басқа барлық Салжұқ мемлекеттерінің билігін әскербасылары тартып алады. Бұл әскербасылар ерекше династиялар тізбегінің негізін қалады. Бұл династиялардың арасынан Иран аумағында билік құрғандарын ғана қарастырамыз [Д3.972]. *Әзірбайжан Атабектері*. Бұл династия 531-622 ж. аралығында Әзірбайжанда билік құрды. Ирактағы Салжұқ патшасы Сұлтан Масудтың Дешті Қыпшақтан шыққан құлдарының бірі Илдагез оның сарайында бұрын-сонды болмаған дәрежеге, оның әйелінің сіңлісімен бірге Әзірбайжанды бірге билеуге қол жеткізді. Баласы Мұхаммад Әзірбайжаннан басқа Ирактағы Салжұқ мемлекетінің іс жүзіндегі билеушісіне айналды. Әзірбайжанда бауырының өкілі болған Мұхаммадтың бауыры Қызыл Арсалан оның орнын алып, амир-ол-амира атты лақап атқа ие болады. Билікке таласқаны үшін өлтіріліп, оның бауырының екі баласы билікке қол жеткізеді. Бұл династияның өкілдері: 1. Шамсуддин Илдагез (х.к. 531 ж.), 2. Мұхаммад Джахан Пахлаван (х.к. 568 ж.), 3. Қызыл Арсалан Осман (х.к. 581 ж.), 4. Әбубәкір (х.к. 587 ж.), 5. Мозаффараддин Өзбек (х.к. 607-622 ж.). Илдагез Сұлтан Масуд ибн Малекшах Салжұқтың уәзірі сатып алған құлы болды. Оның қабілеті сұлтанға ұнап, оны тәрбиелеп, әскербасылыққа тағайындайды. Саны көп әскермен сұлтанның бұйрығымен Әзірбайжанды шауып, оны жаулап алды да, ары қарай Аран, Моған және Ширванға барды. Ол облыстарды жаулап алып, Тебризге қайтып келеді де, бұл қаланы өз астанасына айналдырады. Масуд сұлтанның бауырының баласы және Илдагездің әйелінің інісі болған Арсалан ибн Тоғрыл мен одан кейін патша болған Сұлтан Масудтың тұсында Ирактың билігі Илдагездің қолына көшеді. 20 жыл билік құрғаннан кейін х.к. 568 ж. қайтыс болады. Бұл династияны Хорезмшахтар биліктен тайдырды [Д3.973]. *Фарстың атабектері немесе Салгорлары*. Олар Фарста х.к. 543-686 жж. билік құрды. Солғар түркімен тайпасы-

ның басшысы болды. Өз тайпасымен Хорасанға көшіп келді, біраз шабу-тонау жорықтарынан кейін Тоғрыл бекке қосылып, оның жанындағы камергер қызметіне қол жеткізді. Оның немерелерінің бірі Сұңқар ибн Мудуд х.к. 543 жылы Фарсты басып алып, бір жарым ғасырға созылған өз әулетінің билігін орнатты. Сәд Атабек Хорезмшахтарға мойынсұнса, Атабек Әбубәкр моңғолдың Готай қаған илханына бағынды да, олардан Құтлық хан атын алады. Фарстың соңғы атабектерінің бәрі Иран илхандарына тәуелді болды және олардың соңғысы Абаш хатун Хулагудің баласына үйленеді. Ұлы акын Сағди Атабек Әбубәкрдің тұсында өмір сүрген. Бұл әулеттен төмендегідей патшалар билік құрды: 1. Сұңқар (х.к. 543 ж.). 2. Занги (х.к. 557 ж.). 3. Токла (х.к. 571 ж.). 4. Сад (х.к. 591 ж.). 5. Әбубәкр (х.к. 623 ж.). 6. Мұхаммад (х.к. 658 ж.). 7. Мұхаммад шах (х.к. 660 ж.). 8. Салжұқ шах (х.к. 660 ж.). 9. Абеш хатун (х.к. 662-686 ж.). Бұл династияны моңғолдар ақырында биліктен тайдырады [ДЗ.974].

Хорезмшахтар (خوارزمشاهیان). Бұл әулет Иранда 628/1127-628/1231жж. билік құрды. Мәлекшах Салжұқ өзінің Нуштәкин атты түркі қызметшілерінің бірін Хорезмді басқаруға тағайындайды да, ол Хорезмшах атын алады. Санжар Салжұқ 490 жылы оның ұлы Құтаддин Мұхаммадты Хорасанға билеуші етіп тағайындайды. Санжар Сұлтан оған риясыз сенгендіктен, ол қайтыс болғаннан кейін оның ұлы Атсызды орнына билеуші етіп тағайындайды. Атсыз осы әулеттен шыққан бірінші тәуелсіз патша болды. Оның күш-қуаты Сырдариядағы Дженд қаласына дейін жетті. Такаш Хорезмшах Рей мен Исфаханды өз мемлекетіне қосса, Элаадин Хорезмшах қара қытайлар мен Ғазнави мемлекетінің біраз жерін жаулап алды, алайда Шыңғыс ханнан жеңіліп қалады. Оның ұлы Джалаладдин біраз уақыт моңғолдармен соғысты. Ол қайтыс болғаннан Хорезмшахтар мемлекеті де тарих сахнасынан кетті.

Бұл әулеттен төмендегідей патшалар шыққан: Атсыз, Ил Арсалан, Сұлтан Махмұт, Такаш, Элаадин Мұхаммад, Джалаладдин [М5. 488; Д21, 802].

Моңғол дәуірі (ایلخانیان)). Бұл дәуір Иран тарихында «Илхандар билігі» (654/1220-750/1353 жж.) атымен танымал. Бұл мемлекетті Шыңғыс хан ұрпақтары басқарды. Мөңке қаған заманында Иран Хулагудың қол астында болды. Ол Төлей ұрпақтары құрған биліктің бір тармағы болғандықтан, жергілікті деңгейдегі хан болып саналды да, қағанға бағынышты болды. Сондықтан «илхан», яғни жергілікті хан атымен аталды.

Олар қағанға бағынышты екендіктерін білдіріп, оның билігін мойындап, оған әрқашан құрмет көрсетіп отырды. Иранның барлық моңғол хандары бұл дәстүрді сақтады [Д8. 585]. Бұл дәуір Иран аумағына түркілердің жаңа легінің келуімен сипатталады. Моңғолдар түркі болмаса да, моңғол әскерінің қатарында түркілердің аз болмағаны тарихтан мәлім. Шыңғысхан өзіне бағынышты болған түркі тайпалары арқылы өз әскерінің қатарын толықтырып отырды [3, 117]. Моңғолдардың саны түркілерден аз болғандықтан, әрі олардан мәдениетті де төмен болғандықтан көп ұзамай олардың Түркістан аумағында өз тілдерін ұмытып, түркі тіліне көшіп кеткендері де тарихтан белгілі. Әрине, бұл үдеріс Иран аумағында кешірек көрініс тапты [2, 193].

Темір әулеті (تیموریان). Темір немесе Иранның Гуркандары (771/1369 – 911/1500 жж.). Әмір Темір алып мемлекет құрды. Әмір Темір моңғол руынан шыққанымен де, өзі де, ұрпақтары да түркі тілінде сөйлеген. Ол Мауераннахрдың аумағын бұрын-соңды болмаған жерге дейін жеткізді. Самарқанд Делиден Дамаскіге, Хорезм (Арал) теңізінен Парсы шығанағына дейін созылған алып мемлекеттің астанасына айналды. Әмір Темір қайтыс болғаннан кейін Османдар, Ал Жалайырлар мен түркімендер өздерінің жоғалтқан жерлерін қайтаруға тырысады. Темір әулеті тағы бір ғасырдай Иранның солтүстігінде билік құрады. Олардың арасында алауыздық өршиді. Дегенмен де Шахрух туыстар арасындағы талас-тартысты жеңіп, мемлекетінің күші мен билігін қорғап қала алды. Алайда ол қайтыс болғаннан кейін мемлекеті бірнеше бөліктерге бөлшектеніп кетеді. Осы жағдай Сефевилер мен Шейбанилердің олардың жерін иеленуіне қолайлы жағдай туғызды.

Темір әулеті төмендегі патшалардан тұрады: Темір (х.к. 771-807жж.), Халил (х.к. 807-812 жж.), Шахрух (х.к. 812-850 жж.), Ұлықбек (х.к. 850-853 жж.), Абду Латиф (х.к. 853-854 жж.), Абдулла (х.к. 854-855 жж.), Абу Саид (х.к. 822-872), Ахмет (х.к. 872-899 жж.), Махмұт (х.к. 899-900 жж.). Бұл мемлекетте х.к. 900 жылынан 911 жылына дейінгі аралықта берекетсіздік жайлап, ақырында Шейбанилер бұл мемлекетті жаулап алады. Темір әулеті дегенмен бірден тарих сахнасынан кете қойған жоқ. Оның әулетінің Бабур басқарған тармағы Үндістанда жаңа мемлекет құрып, бұл мемлекетті еуропалықтар «Ұлы Моғол» мемлекеті деп атады [М5. 409; Д15. 960, 1238].

Ақ қойонлу әулеті (اق قويونلو). Олардың туында да ақ қойдың суреті болған. Абу Насыр Хасанбәйк Аққойунлу құрған династия. Бұл әулет

х.к. 780-908 жж. билік құрды. Оның тұсында бұл династияның билігі Иранның оңтүстігі мен батысына таралды. Осы династияның өкілдері Әзірбайжанда, Кавказда және Диярбақырда билік құрды. Ақырында 920 ж. (х.к.) бұл мемлекетті Хасанбәйктің қызының шөбересі І Исмаил шах Сефеви бытыратып жіберді. Бұл династиядан шыққан танымал патшалар мыналар: 1-Ұзын Хасан атымен танымал Абунасыр Хасанбәйк. 2-Сұлтан Халил. 3-Сұлтан Йақуб. Соңғы патшаның тұсында Сефеви мемлекетін құрудың алғашқы қадамдары жасалды. Йақуб қайтыс болғаннан кейін оның сан көп ұрпақтары, солардың арасында Сұлтан Мурад және Алванд Мирза сияқты танымалдары да бар, олардың барлығы 920 жылға дейін (х.к.) І Исмаил шах Сефевидің бұйрығымен өлтірілді [М5. 44; Д2. 141].

Қара қойонлу әулеті (قرا قویونلو). Олардың байрағында қара қойдың суреті болған. 780/1378 – 874/1469 жж. Иранның солтүстік-батысында және Кіші Азияның шығысында билік құрған түркімен тайпасы. Бұл тайпа монғол шапқыншылығына дейін Хорезм (Арал) теңізі маңын мекендеген тайпалардың бірі болды. VIII ғ. (х.к.) ортасында басқа түркі және монғол тайпалары секілді түркімендер де Илхандар билігі әлсірегенін пайдаланып, билікке қол жеткізді. Олардың арасынан Аққойонлы және Қарақойонлы тайпалары Қос өзен аралығына шапқыншылықты бастайды. Қарақойонлы тайпасы Ван көлінің солтүстігін мекен етеді. Бұл тайпадан шыққан төмендегі төрт патша 63 жыл Иран аумағында билік құрды: Қара Юсуф ибн қара Мұхаммад Йур Монши ибн Байрам ходжа (х.к. 790/1378), Ескендірбәйг ибн Қара Юсуф (х.к. 823/1420), Джаханшах ибн Қара Юсуф (х.к. 841/1437), Хасан Али мирза ибн Джаханшах (х.к. 872/1467 – 874/1469). Соңғы патшаның қайтыс болуымен Қара қойонлы әулетінің билігі тоқтайды [М6. 1446; Д38. 200].

Сефеви әулеті немесе қызылбастар (صفویان) 1736/1148 – 1502/907 ж. Иранда билік құрған әулет. Бұл әулет бастауын сопы шейх Сефиаддин Ардебилден алады. Кейін оның орнын баласы «Шейх шах» атымен танымал Шейх Ибрахим басады. Кіші балас шейх Джонаид оның мұрагері болады. Джонаид Диярбақырға барып, Ұзын Хасан Ақ қойонлының назарына ілігеді. Ол қарындасы Хадидже екеуін үйлендіріп, оның мұридтерін өз жағына шығарады. 100 мың сопы оған қызмет етуге әзір екендіктерін білдіреді. Джонаид Ширваншахпен соғыста қайтыс болады да, оның ұлы шейх Хайдар Ұзын Хасанның жақын адамына айналып, оның қызы Аламшах бегимге үйленеді. Шейх Хасан мурридтеріне түр-

кі баскиімін қызыл бас киімге ауыстыруға бұйрық береді. Осы себептен олар қызылбас атанады. Шейх Хайдар да Ширваншах пен Йақубтың арасындағы соғыста қаза табады. Шейх Исмаил осы Шейх Хайдар мен Аламшах бегимнің баласы. Ол әкесінің орнын басып, Ширванды жаулап алғаннан кейін түрікмендерді де жеңіп, 907/1502 жылы Исмаил шах атымен таққа отырады. Одан кейін осы әулеттен он патша билік құрды. Сефеви әулеті іс жүзінде Махмұт Ауғанның көтеріліс жасап, Герат пен Мешхедті алып, Исфаханды басып алғанынан кейін 1135/1722 жылы биліктен айрылды. ІІ Тахмасп пен ІІІ Аббас сөз жүзінде ғана патша болды [М5. 1005].

Афшарлар әулеті (افشاریان) 1736 – 1747 жж. Бұл әулеттің билігі Надир шахтың есімімен байланыстырылады. 1726 ж. ІІ Тахмасп Сефеви патшаның қызметіне көшпелі түркі тілдес афшар тайпасынан шыққан қолбасшы Надир хан Афшар келеді. Ол шах Исмаил тұсында Хорасанға көшірілген афшарлар арасында 1688 ж. дүниеге келеді. Шах тарапынан Хорасанға билеуші болып тағайындалып, жігерсіз патшаны басты қарсыласы Фатх Али-хан Қаджарды өлтіруге көндіреді. Көп ұзамай 1726-1730 жж. Надир хан бүкіл Хорасан, Фарс аймақтарын ауғандардан тазартады. 1730 ж. түріктерге шабуыл жасап, Хамадан, Керманшах, Тебриз, Ардебильді алады. 1736 ж. наурыз айында Надир хан құрылтай шақырып, әр түрлі айла-шарғымен Сефеви әулетінен билікті тартып алып, өзі хан сайланады. 1737-1738 жж. ауған тайпаларын бағындырды. Кейін «Ұлы моғолдар» мемлекетінің астанасы Делиді басып алып, олардан Үнді өзенінің батысында жатқан аймақтарды тартып алды. 1740 ж. Бұхар және Хива хандықтарына соғыс ашып, олар өздерінің Надир шахқа бағыншыты екендіктерін мойындайды. 1741-1743 жж. Дағыстанға шабуыл жасап, бұл жорық сәтсіз аяқталады. Надир шахтың 1743-1746 жж. аралығындағы Осман империясымен соғысы аса үлкен жетістіктер әкелмеді. Толассыз соғыстар мен ұшы-қиыры жоқ салық халықты әбден қажытады. Биліктен шеттетілген қызылбас әмірлері мен дін өкілдері де оны қолдамады. Ақырында Надир шах 1747 ж. өз шатырында түн ішінде оның билігіне наразы болған ақсүйектердің қолынан қаза табады [4, 202-208].

Қаджарлар әулеті (قاجاریان). Бұл тайпаның атауын монғолдық әскербасы Қаджар ноянға қатыстырылады. Қаджарлар әулеті Қаджар тайпасынан шыққан. Бұл әулет Афшарлар мен Зендтерден кейін Иранды биледі. Қаджарлардың Ашақебаш руынан шыққан рубасыларының бірі Фатх Али хан бен Шахқоли хан ІІ Тахмасп шах-

тың шақыруымен Хорасанға барып, сол жақта өлтіріліп, сол жақта Ходже Раби деген жерде жерленеді. Надир хан бұл тайпаны құртуды көздеді. Олардың рубасы Мұхаммад Хасан хан әкесі Фатх Али хан қайтыс болғанда небәрі 12 жаста болған. Ол Надер билігі тұсында түркімен тайпалары арасында жасырын өмір сүрді. Оқта-текте Горган мен Астарабадқа шабуыл жасап тұрды. Сондай шабуылдардың бірінде оның баласы Аға Мұхаммад хан Надир ханның қолына түсіп қалып, тұтқындармен бірге Хорасанға жіберіледі. Надирдің немере інісі Аделшах оны кестіріп, еркектік қабілетінен айырады. Бірақ көп ұзамай Аға Мұхаммад хан зынданнан қашып шығып, Астарабад облысын жаулап алып, билеп отырған әкесіне барып қосылады. Мұхаммад Хасан хан Карим хан Зендпен соғыста қаза тауып, Карим ханның бұйрығымен Аға Мұхаммад хан Ширазға әкетіледі. Аға Мұхаммад хан бұл кезде 17 жаста болған. Карим хан Зенд қайтыс болған күні ол қала сыртында аң аулап жүреді. Оның өлгенін сенімді адамдары хабарлаған кезде Тегеранға қашып, өзін сол жерде шах етіп жариялайды. Осылайша 1193/1179 ж. Қаджарлар әулетінің билігі басталады. Бұл әулеттен төмендегідей патшалар билік құрған: 1. Аға Мұхаммад хан (1193/1779-1211/1797 ж.). 2. Аға Мұхаммад ханның немере інісі Фатх Али шах (1211/1797 – 1250/1834 ж.). 3. Мұхаммад шах ибн Аббас мирза ибн Фатх Али шах (1250/1834 – 1264/1848 ж.). 4. Насераддин шах ибн Мұхаммад шах (1264/1848 – 1314/1896 ж.). 5. Мозаффараддин шах ибн Насераддин шах (1314/1896 – 1424/1906 ж.). 6. Мұхаммад Али шах ибн Мозаффараддин шах (1424/1906 –

1327/1909 ж.). 7. Ахмад шах Мұхаммад Али шах (1327/1909 – 1344/1925 ж.). Бұл әулеттен шыққан соңғы патша Ахмед шах 1923 ж. іс жүзінде биліктен шеттетілді, дегенмен де бұл әулеттің билігі ресми түрде 1925 ж. жаңа Пехлеви әулетінің билікке келуімен тарих сахнасынан кетеді [4, 215-216; М6. 1414].

Осылайша, түркі әулеттері Иран аумағында аздаған үзілістермен 1037 -1925 жж. аралығында билік құрды. Олар саяси билікке ие болғанымен де, мәдени жағынан үстемдікке қол жеткізе алмады. Парсы тілі сарайдың ресми тілі және әдеби тіл болып қала берді. Тек араб билігі тұсында ғана «2 ғасыр үнсіздікті» басынан кешірген парсы тілі одан кейінгі дәуірлерде өз позициясын қайтадан жоғалтқан жоқ. Дегенмен де түркілермен қоян-қолтық араласу парсы тілінің сөздік қорындағы жүздеген түркі сөздерінің пайда болуына ықпал етті. Түркі тілінен парсы тіліне жүздеген әскери, әкімшілік, тұрмыстық лексика кірді. Қазіргі парсы тілінің сөздік қорында ондаған кірме аң-құс, өсімдік атаулары кездеседі. XX ғасырдың 30-жылдары Иранда басталған парсы тілін кірме сөздерден тазарту үдерісі жүздеген түркі сөздерінің қолданыстан шеттетілуіне әкелді. Бұл тілдік саясат Иранда әлі күнге дейін жалғасуда. Дегенмен де әлі де жүздеген түркі сөздері кең қолданысқа ие. Кейбір деректер бойынша Иран халқының үштен бірін құрайтын әзірбайжандар мен түркі тайпалары парсы сөйлеу тіліне түркі сөздерінің кіру үдерісінің тоқтамауының басты себебі болып қала беруде. Бұл үдеріс болашақта да парсы тіліне түркі сөздерінің кіре беруіне ықпал ететін фактор болып қала бермек.

Әдебиеттер

- 1 Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. – М.: Наука, 1988.
- 2 Бартольд Б.Б. – Т VI. – М.: Наука, 1966.
- 3 Жәніс Ж.Ж. Орта ғасырлардағы тұрандықтар және Иран (XI-XIV ғ. түркілер билігі тұсындағы Ирандағы діни, саяси және мәдени дамулар). – Түркістан: ХКТУ, 2004.
- 4 История Ирана. Отв. ред. профессор Иванов М.С. – М.: Изд-во МГУ, 1977.
- 5 Moin M. Farhang-e farsi. Dj -5,6. – Tehran: Sefehr, 1375/1996.
- 6 Dehhoda A.A. Logatname-ie Dehhoda. Dj -2, 15, 21, 29, 36. – Tehran: Sirius, 1375/1996.

References

- 1 Oranskii I.M. Vvedenie v iranskuiy filologiiy. – М.: Nauka, 1988.
- 2 Bartold B.B. – T VI. – М.: Nauka, 1966.
- 3 Zhenis Zh. Zh. Ortogasyrlardagy tyrandyktar zhane Iran (XI-XIV g. turkiler biligi tusyndagy Irlandagy dini, saiasi zhane madeni damular). – Turkestan: HQTU, 2004.
- 4 Istoriya Irana. Отв. red. professor Ivanov M.S. – М.: Izd-vo MGU, 1977.
- 5 Moin M. Farhang-e farsi. Dj -5,6. – Tehran: Sefehr, 1375/1996.
- 6 Dehhoda A.A. Logatname-ie Dehhoda. Dj -2, 15, 21, 29, 36. – Tehran: Sirius, 1375/1996.

УДК 008(1-6)

З.Е. Исакова*, Г.Т. Жумадилова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz

О европоцентристских взглядах на восточную культуру

Культурные контакты способствуют возрождению традиций, обычаев, видов искусства, народных промыслов, игр и состязаний, национальной кухни, сохранению исторических древностей и уникальных ландшафтов, традиционной медицины. Стимулируют поддержание самобытности культур как национального достояния, предмета общественного почитания и гордости. Все это содействует мирному взаимодействию и взаимному познанию культур народов мира. На этой основе развиваются исторические, этнографические, культурологические исследования, поиски происхождения этноса, сохранение языка, улучшение имиджа своей культуры.

В данной работе рассматриваются европоцентристские взгляды на восточную культуру.

Ключевые слова: европоцентризм, вестернизация, плюрализм, бинарность, аверроизм, этноцентризм.

Z.E. Iskakova, G.T. Zhumadilova

About eurosoftware centrist looks to east culture

In this paper addresses issues raised about the Eurocentric views of the eastern culture.

Key words: eurocentrism, westernization, pluralism, binary, averroism, ethnocentrism.

З.Е. Исакова, Г.Т. Жумадилова

Шығыс мәдениетіне европоцентристік көзқарас туралы

Мақалада қазіргі таңдағы шығыс мәдениетін зерттеу және европацентристік көзқарас туралы зерделенген.

Түйін сөздер: европоцентризм, вестернизация, плюрализм, бинарлық, аверроизм, этноцентризм.

Как известно, европоцентризм (европеизм) – это теоретическая установка современных концепций общественно-политического развития, которая подчеркивает авангардную роль Европы в мировом развитии, превращает ценности европейской культуры в критерий идентификации и систему отсчета для научных исследований других культур, европейскую модель развития в универсальный способ решения всех сложнейших проблем человечества. Согласно европоцентристской точке зрения, Европа с присущим ей духовным укладом является центром мировой культуры и цивилизации. Возвеличение Запада прослеживается в европейском сознании

на протяжении столетий. Крестовые походы и путешествия, великие географические открытия, захват новооткрытых земель и жестокие колониальные войны – все это, в конечном счете, воплощенные в реальных исторических деяниях проявления европоцентристской точки зрения. Европа, Запад с их историческим укладом, политикой, религией, культурой, искусством как единственная и безоговорочная ценность противостоят «неправильности» и «неразвитости» восточного мира.

Согласно европоцентристской культурологической концепции, развитие подлинных ценностей науки, искусства, философии и т.д.

происходит только в Европе. В явной или неявной форме провозглашается превосходство европейских народов и западноевропейской цивилизации над другими народами и цивилизациями во всех сферах жизни. Иные культуры воспринимались либо как «недоразвитые», либо как «варварские».

Вестернизация мыслилась как основа всех западных глобальных проектов. В XX в. европоцентризм был подвергнут критике, и заговорили о «закате Европы» (О. Шпенглер), «увядании творческих сил западной культуры» (П. Сорокин), об ограниченности такого подхода (А. Тойнби). Сегодня убежденность в узости идей европоцентризма практически всеобща и предпринимаются попытки осмыслить многообразие культур, полицентризм в политике. Мир становится одновременно единообразным и разнообразным, дополняя гомогенизацию экономических отношений, технологических и научно-производственных процессов дифференциацией жизненных укладов, народных традиций и социокультурным, этнонациональным, конфессиональным, духовно-ценностным плюрализмом.

К середине XIX в. относится появление «востоковедения» как явления в системе исторического знания, отражающего взгляд Запада на противостоящий ему, «особый» мир Востока. Позиции культурологов, проживавших тогда в технически и экономически более развитых европейских странах, опережающих восточные и в научно-интеллектуальном отношении, вольно и невольно способствовали возникновению «европоцентристских» тенденций, что, естественно, отразилось и на формировании подходов, методов и принципов анализа истории культуры стран Востока, на выработке ценностных критериев и оценок качества прогресса общественного развития, характера эволюции культуры, философии, истории искусств и архитектуры стран Востока.

Подлинный диалог между цивилизациями предполагает, чтобы Восток из объекта преобразования и совершенствования в глазах Запада превратился в участника дискуссии по совершенствованию отношений в мире, но для этого и он должен сделать шаг к познанию реальностей Запада. Познание разнообразия культур закономерно должно постепенно превращаться в действительность и определенность «единства», но не единообразия. Следует отметить, что необходимый процесс формирования единства

не исключает конфликтов, поскольку он прокладывает свой путь через временные и случайные формы действительной истории, которым свойственна не диалогичность, а бинарность и противоречивость.

Восприятие культурного наследия Востока только интеллектуально, с «непознанностью» пласта его духовных смыслов, свойственное большинству трудов исследователей-«западников», не имеет смысла, так как не совпадает с пониманием ценностных ориентаций создателей восточных памятников и продолжателей традиций.

Перейдя к широкой колониальной экспансии, экстравертивная буржуазная Европа с ее имперским мироощущением цивилизационного превосходства и «бремени белого человека» соответственно квалифицировала интравертивный Восток как отсталый, застойный и нецивилизованный. С точки зрения европейского рационализма афро-азиаты ленивы и непредприимчивы. Вспышки национально-освободительного движения покоренных и вроде бы покорных «туземцев» застойного Востока воспринимались как проявление «восточного коварства».

В европейском общественном мнении колониальной эпохи постепенно формируется такой европоцентристский взгляд на мир, в котором динамичная, творческая, свободная Европа выполняет по отношению к застойному, деспотическому, фанатичному Востоку «цивилизаторскую» миссию. «Империалистическая историческая наука», служанка и лоцман колониализма в чужих цивилизационных водах, объясняла историю и специфику Востока через призму европейских категорий и стадий развития.

К примеру, У. Хантер, Г. Рисли и другие ученые объявили коренное население Индии инертным, неспособным к самостоятельному историческому развитию; прогресс в любой области приписывали белой, «арийской» расе, будто бы принесшей цивилизацию, совершенные формы общественных отношений, государственность, жизнеутверждающую религию и т.д. Развитие Индии обычно связывалось с волнами завоеваний, шедших с Запада. Читателя таким образом побуждали сделать вывод, что вторжение англичан было явлением прогрессивным и неизбежным – не по каким-либо общественно-историческим причинам, а вследствие расовых факторов.

В новейшее время европоцентризм помогает обосновывать противодействие метропо-

лий национально-освободительному движению в колониях, якобы «неспособных» в силу своей общей отсталости к самоуправлению и независимости. В постколониальный период европоцентризм препятствует духовной деколонизации развивающихся стран и способствует навязыванию им западных моделей развития без учета их цивилизационной специфики, что может быть выгодным Западу, но ведет к тяжелым последствиям для Востока.

Проявлениями европоцентризма в исторической науке являются:

- перенос на Восток закономерностей, стадий и категорий развития Европы;
- принижение вклада и роли Востока в истории человечества;
- мифологизация восточной специфики.

Последствиями такого подхода могут быть:

- искаженное понимание восточной истории и общества;
- ответная культурно-цивилизационная реакция Востока в адрес высокомерного Запада (антирасистский расизм и т.д.);
- трудности налаживания диалога Восток-Запад и замедление процесса складывания единого мирового сообщества.

Культ индивидуума с присущим ему объемом прав, признаваемых государством и охраняемых международным сообществом, определяет западный социальный порядок, где востребованность суверенной личности предельно зрима сегодня. Индивид находится в поле многоуровневых отношений как национальных, так и транснациональных. Но на Востоке всегда была важна идея не индивидуальности и единичности, а цельности и единства.

Традиция осознания себя гражданином, сформировавшаяся в Европе в античности, создала целостные учения о личности. Гражданин греческого полиса и гражданин Рима, эти понятия включали в себя представление о человеке, наделенном правами и свободами, о достоинстве личности как социального существа.

Что касается восточного социума, то основу китайского общества, к примеру, составляли семья и род. Сегодня поэтому можно говорить о существовании своеобразной китайской цивилизации, особенность которой определяется длительным непрерывным существованием китайской государственности, единых ритуалов, единого официального языка.

Идея нравственности и морали является доминантой в иерархии ценностей мусульман. Че-

ловеческое достоинство, честь и репутация, хорошее мнение окружающих, верность семье, ее традициям первичны, личностные же интересы вторичны, происхождение, принадлежность к тому или иному роду, клану определяют общественный статус человека.

На всем протяжении индийской истории нравственность тесно связана с религией. Веда содержит мощный нравственный заряд, так как, во-первых, человек подчиняет свое поведение воле более совершенных существ (вера в которых составляет сущность религии), т. е. приучает себя к повиновению; во-вторых, собственными действиями, внешним обликом и внутренними способностями он стремится уподобиться этим существам и в какой-то степени преобразуется.

Создание и распространение письма явилось важнейшей заслугой народов Древнего Востока перед человеческой цивилизацией. Активные и всесторонние контакты древних греков, а затем и римлян с народами Востока оказали безусловное влияние на становление греческой и римской культур. Благодаря этим длительным связям греки и римляне хорошо знали восточную науку, культуру и мифологию, в частности египетские мифы о божественных творцах языка и письма (букв), о покровителях письма и счёта. Они заимствовали некоторых персонажей из восточных мифологических систем в свои пантеоны богов.

Арабское письмо возникло ещё до принятия ислама. Формированию арабского языкознания и достижению им за относительно короткое время высокого уровня развития способствовали исторические условия, приведшие к быстрому возвышению арабского народа. В 632 г. было основано военно-теократическое государство – Арабский халифат, границы которого необычайно быстро расширились в результате победоносного шествия арабов, завоевавших обширные территории на Ближнем и Среднем Востоке, включая значительную часть Индии, в Закавказье, Северной Африке, Испании. В процесс развития арабоязычной культуры включилось множество разных этносов. Вместе с исламом получил распространение арабский язык, принявший на себя роль языка религии, государственного управления, образования и науки.

Совершенство и чёткая методологическая направленность созданной арабами за короткое время системы языковедческих знаний объясняются и тем, что арабы сумели творчески ос-

воить всё накопленное в течение предыдущих веков как в эллинистической науке, так и в индийской науке, и тем, что они смогли глубоко проникнуть в структуру своего языка, серьёзно обогатив науку о языке многими важными положениями. Арабская наука о языке существенно повлияла на разработку грамматик и словарей родных языков и общелингвистической теории во всём мусульманском мире, на становление еврейской лингвистической традиции, на становление и развитие в Европе арабистики и, наконец, на появление тюркологии в рамках арабской традиции.

Арабское языкознание (особенно в лице мусульманско-испанской науки) выступило посредником между античной наукой, достижения которой (в частности многие труды Аристотеля) оставались неизвестными в средневековой Европе до 11–12 вв., и европейской схоластической логикой. Под влиянием арабской гуманитарной и естественной науки в западноевропейских университетах получил распространение аверроизм как арабская версия аристотелизма.

Важным достижением арабской лингвистической мысли было признание того, что количество слов ограничено, а количество значений бесконечно. Особое место в науке Арабского халифата занимал Махмуд ибн-ал-Хусейн ибн Мухаммед (Махмуд Кашгари, 11 в.), автор выдающегося двуязычного «Словаря тюркских языков» с объяснениями на арабском языке (который составлялся и редактировался с 1072 по 1083). В словарь была включена лексика с указанием её племенной принадлежности, сведений о расселении тюркских племён, об их истории, этнографии, поэзии и фольклоре, о классификации тюркских языков, сведений по тюркской исторической фонетике и грамматике, самой старой тюркской карты мира. Автор осознавал разнотелность тюркских языков и арабского. В словаре были рассмотрены вопросы взаимодействия (контактов) между языками тюркскими, иранскими и арабским. Нужно подчеркнуть, что у Махмуда Кашгарского не было предшественников в области изучения тюркских языков. Он настаивал на признании равноправия тюркских языков с арабским.

Специальный интерес к проблемам языка в Иране пробуждается в период царствования одной из очередных персидских династий – Сасанидов (3-7 вв.). Сасаниды, стремившиеся к укреплению своей державы, были заинтересованы в письменной фиксации и кодификации

изустно передававшихся на протяжении многих веков текстов, составивших собрание священных книг в двух томах под названием «Авеста». Древнейшие гимны в «Авесте» – гаты приписываются самому Заратуштре. Зороастризму был придан статус официальной религии, был провозглашён культ авестийских текстов, что потребовало кодификации языка «Авесты». Для записи «Авесты» использовалось письмо, восходящее к арамейской графике и обслуживавшее среднеперсидский язык (в двух вариантах письма – пехлевийском и манихейском), который в эпоху Сасанидов функционировал в качестве государственного.

В Иране велась активная лексикографическая деятельность. Создаются многочисленные словари (авестийско-среднеперсидские, арамейско-среднеперсидские, согдийско-среднеперсидские). Появляются толковые словари к отдельным литературным произведениям или к отдельным авторам, терминологические словари. Преобладал жанр толковых словарей – фархангов (около двухсот, создававшихся на протяжении ряда веков). Многократно переписывался учебный словарь «Farhang-i pahlavik». В нём подобраны среднеперсидские эквиваленты арамейским словам, записанным гетерограммами. Адресатами словаря были зороастрийцы, не перешедшие после арабского завоевания в мусульманство и утратившие свой язык, который стал к тому времени уже мёртвым. В словаре приводились пехлевийские переводы и транскрипции. Впоследствии словарь был расширен за счёт переводов на таджикско-персидский и на гуджарати (для переселившихся в Индию). В настоящее время ко всем прежним толкованиям переводов присоединяется перевод на один из европейских языков. Всего в словаре содержится около 1000 слов, распределённых по 31 теме. Ранние толковые словари строились как своего рода энциклопедии по разным областям знания. Словарная работа на персидском материале была продолжена как в мусульманской Персии (после арабского завоевания в 7 в. и последующей исламизации, побудившей к переходу на арабское письмо), так и в ираноязычных странах Средней Азии до 14 в. – до монгольского вторжения, после же 14 в. и ещё в большей степени после 16 в., со времени походов Бабура, по 18–19 вв. – в Индии, где персидский был в отдельных княжествах официальным литературным языком.

После арабского завоевания появляется множество арабско-персидских словарей (час-

то переводов с арабского) и – в условиях Малой Азии, где с конца 11 в. своё господство установили тюрки-сельджуки – персидско-тюркских словарей (особенно много в 15–16 вв., когда сложился османско-турецкий язык).

Около 12 в. появляются комментированные переводы Корана – тафсиры, свидетельствующие о значительном развитии лексикографической техники. В тафсиры включаются теологические комментарии, примеры на живом языке. Под арабским влиянием иранские лексикографы увлекаются также составлением словарей синонимов, словарей для чтения поэтических произведений.

После утверждения ислама испытывает расцвет философия языка (аль-Фараби и аль-Газали, писавшие по-арабски, связывавшие античную философию и грамматику и современные теории языка, развивавшие интересные лингвистические идеи в русле средневековой мусульманской схоластики).

Еще одна самобытная и чрезвычайно устойчивая лингвистическая традиция Восточного мира возникла в Древней Индии. Она, как и китайская лингвистическая традиция, но гораздо интенсивнее воздействовала на формирование и развитие языковедческой мысли в соседних странах. В начале 2-го тыс. до н.э. с Северо-Запада в Иран и Индию вторгаются индоевропейские племена ариев, или арийцев (индоиранцев). Об индоарийцах мы знаем как о носителях ведийской культуры (сер. 1-го тыс. до н.э. – сер. 1-го тыс. н.э.), запечатлённой в передаваемых устно религиозных текстах – Ведах (Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа). Стремление сохранить в чистоте язык религиозного ритуала, получивший название ведийского, и явилось как раз основой для пробуждения специального интереса к проблемам языка. Первоочередное внимание уделялось изучению законов мелодики, ритмики, метрики, фонетики (и этому потом у представителей индийской культуры учились китайцы, приобщаясь к буддизму), а также элементарному этимологизированию слов. Заметны достижения древних индийцев в области лексикографии. Им принадлежат составленные на санскрите обширные ритуально-мифологические трактаты – брахманы (8–7 вв. до н.э.), в которых излагаются общие программы обрядовых действий жрецов и толкования исполняющихся при этом ведийских стихов. Особенно высокого уровня достигает разработка проблем грамматики. Вершиной грамматической мысли и об-

разцом для множества подражаний явился труд «Аштадхьяйя» ('Восьмикнижие') Панини (5 или 4 в. до н.э.), ставящий задачей строгую регламентацию и канонизацию санскрита. Следует отметить преимущественно теоретическую направленность труда Панини, предвосхищающего по своему научному уровню достижения современной формальной логики, структурной и генеративной лингвистики.

Древние индийцы обращались и к вопросам философии языка, первоначально в мифологических сказаниях и религиозных текстах, а затем в философских и грамматических трудах. Они признавали язык высшим божеством («Ригведа»).

Европейские учёные познакомились с санскритом и идеями древнеиндийской грамматики в конце 18 – начале 19 вв., что оказало значительное влияние на формирование сравнительно-исторического языкознания и его метода. Основоположники компаративистики верили в то, что древнеиндийский язык является предком всех индоевропейских языков, что ему присуще высшее совершенство, утраченное в развитии языков-потомков. Нередкое обращение к разработанным древними индийцами понятиям и особенно процедурам анализа наблюдается также в современном европейском и американском языкознании. При этом часто не обходится без ошибочного отождествления понятий, выдвигавшихся древнеиндийской наукой, с близкими понятиями, сформулированными в европейской лингвистической традиции, без достаточного учёта различий в этнокультурном, общенаучном и языковедческом контекстах.

Сегодня никакую другую тенденцию социального и политического развития не обсуждают так активно, как идентичность. Идентичность или то, как человек как главный субъект научного дискурса, представитель определенного пола, этноса, группы, культурной общности или государства самоопределяется, играет большую роль в современном мире. Понятие идентичности многогранно, многоаспектно и даже амбивалентно. При этом идентичность в качестве объекта исследования в системе культуры развивается в нескольких ракурсах; ученые исследуют такие ее разновидности, как персональная, социальная, цивилизационная, национальная, этническая, культурная.

Тема идентичности – животрепещущая тема как западной, так и восточной философской и культурологической мысли. Поскольку человек

– существо социальное, общественное, то и на уровне первого акта идентичности происходит осознание человеком своей принадлежности к какой-либо социальной группе, культуре, этносу или этнической группе, что определяет его топологическое расположение в социокультурном и социополитическом пространстве и заключает возможность ориентации в нем. Необходимость проявить себя в идентичности и соотнести себя с другим, то есть с миром, с иными субъектами, некими общностями, вызвана тем, что каждый человек нуждается в известной упорядоченности своей жизнедеятельности, которую он может получить только в сообществе себе подобных. Двойственность единения и разлада в отношении самоидентичности человеческой личности выступает серьезным вызовом современности.

Сторонники европоцентризма распространяют периодизацию социокультурной истории Европы на все области земного шара. Это ведет к заметным натяжкам и искажениям реального историко-культурного развития народов неевропейских стран.

Несмотря на декларирование ценности каждого социума, каждой культурной традиции, современная ситуация в мировой культуре напоминает, скорее, утверждение и распространение ценностей европейской культуры. Именно поэтому мы можем говорить о так называемой вестернизации (европеизация+американизация) как о существенной черте современной мировой культуры. Сегодня мы наблюдаем этап развития европоцентризма до мирового масштаба, когда по своей сути и происхождению западные ценности, нормы, сам стиль жизни начинают претендовать на роль общечеловеческих ценностей. Стремление к утверждению европейской системы ценностей, модели государственного устройства и т.п. сочетается с экономическим, технологическим и военным превосходством, в силу чего европоцентризм и вестернизация представляют собой серьезную угрозу мировой культуре в целом. Мир нивелируется под единый стандарт западного образа жизни и западных ценностей.

Этим процессам можно противопоставить этноцентризм (термин этнологии) – то «нормальное мироощущение» любого этноса, когда его ценности, традиции, установления осмысливаются его представителями как единственно истинные и верные. Исчезновение иных культурных традиций вызывает у представителей различных этнических культур временами активное и яростное неприятие европейских и

американских ценностей. Ценности «родной» культуры создают «островки стабильности» в мире бесконечных перемен и трансформаций. Они дают ориентиры смысла жизни, служат основой ментальности человека, восстанавливают и поддерживают энергетический контур человека, повышают творческий потенциал и жизнестойкость личности, содействуют долголетию и социальной активности.

Сегодня, несмотря на ускоренную динамику шествия глобализма по планете, необратимости интеграционных процессов, влияния ценностей массовой культуры, традиции обуславливают стремление народов к сохранению собственной национальной идентичности. Следует отметить, что ценности массовой культуры работают на поверхности, они могут изменить внешние формы, но не могут проникнуть и основательно пошатнуть глубинные основы мировоззрения, связанные с многовековыми национальными традициями. Кроме того, в условиях сохранения и различия разнообразия культур глобальный характер развития современной цивилизации невозможно искусственно остановить, он подчиняется объективным законам, и неизбежно интеграционные процессы будут прокладывать себе путь в условиях различия.

Гуманитарная культура способствует преодолению техницизма и профессиональной ограниченности, открывая духовный мир культур народов всем многообразии. Этому содействует развитие культурных контактов между странами и народами. Это приводит к познанию иных культур, увеличивает интерес к различным формам культурной жизни, ведет к культурной интеграции народов. Культурные контакты способствуют возрождению традиций, обычаев, видов искусства, народных промыслов, игр и состязаний, национальной кухни, сохранению исторических древностей и уникальных ландшафтов, традиционной медицины. Это стимулирует поддержание самобытности культур как национального достояния, предмета общественного почитания и гордости. На этой основе развиваются исторические, этнографические, культурологические исследования, поиски происхождения этноса, сохранение языка, улучшение имиджа своей культуры. Все это содействует мирному взаимодействию и взаимному познанию культур народов мира. Разрозненный мир обретает сегодня единство в многообразии культур. Человечество как никогда прежде ощутило потребность в диалоге, взаимном по-

нимании и общении, интеграции культурного пространства, при сохранении самобытности и уникальности исторического наследия.

Будущее человеческой цивилизации во многом зависит от понимания и сотрудничества

между политическими и интеллектуальными силами стран и народов. Необходимо всемерно развивать и поддерживать стратегию диалога, межкультурных коммуникаций, взаимного обогащения культур.

Литература

- 1 Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. – М., 1985.
- 2 Гуревич П.С. Философия культуры. – М., 1994.
- 3 Кононенко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии. – 2003.
- 4 Культурология. XX век. Энциклопедия. –1998.
- 5 Лисевич И. С. Литературная мысль Китая на рубеже древности и средних веков. –М., 1979.
- 6 Трельч Э. Историзм и его проблемы. – М., 1994.
- 7 Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. – М., 1993.

References

- 1 Bongard-Levin G.M., Ilin G.F. India v drevnosti. – М., 1985.
- 2 Gurevich P.S. Filosofia kulturi. – М., 1994.
- 3 Konenko B.I. Bolshoi talkoviy slovar gj kulturalogi. – 2003.
- 4 Kulturalogia. XX vek. Enthiklopedia. – 1998.
- 5 Lisevich I.S. Literaturnaia misl Kitaia na rubeje drevnosti isrednih vekov. – М., 1979.
- 6 Terlch E. Istorizm i ego problem. – М., 1994.
- 7 Shpengler O. Zakat Evropi. T.1. – М., 1993

ӘОЖ 94(560) «16»: 349

М.Б. Манашева, Г. Қортабаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: haykur_2188@mail.ru

Осман империясының әкімшілік-құқықтық жүйесі

Мақалада тарихтан елеулі орын алған Осман империясындағы әкімшілік-құқықтық басқару жүйесінің қалыптасу мәселесі қарастырылған. Әрбір басқару жүйесі жеке-жеке қарастырылады. Осман империясында шариғаттың маңыздылығы сөзсіз. Себебі ол тек қана құқықтық және діни салаларда ғана емес, сонымен қатар адамдардың әлеуметтік және экономикалық өмірлерінде де үстемдік еткен. Құқықтық жүйе бар империяның барлық аймақтарындағы халықтар өз мәселелерін жергілікті мүфтиге жүгіну арқылы шешетін. Сонымен қатар мақалада Осман империясының саясаты да қарастырылады.

Түйін сөздер: Осман империясы, канун, шариғат, райя, кадий соты.

M. Manasheva, G. Kortabayeva

Administrative-legal system of the ottoman empire

In the article examined the questions related to politics of the Ottoman empire. And similarly the article is sanctified to the problem of functioning of the administrative-legal system of the Ottoman empire.

Key words: Ottoman empire, eve, shariat, raya, court kadi.

М.Б. Манашева, Г. Қортабаева

Административно-правовая система османской империи

В статье рассматриваются вопросы, связанные с политикой Османской империи, а также проблемы функционирования административной-правовой системы Османской империи.

Ключевые слова: Османская империя, канун, шариат, райя, суд кадия.

VI ғасырда түріктер ұрпақтарына тарихтағы ірі империялардың бірін билеуге мүмкіндік берген басқыншылыққа аттанады. Алғашында түріктер анимизмді ұстанады, яғни жерге, аспанға, суға табынады, алайда Орталық Азияға және Шығыс Еуропаға жылжи келе бір кездері буддизмнің, иудаизмнің және христиан дінінің ықпалында болады. Моңғолдардың басқыншылық әрекеттері түріктерді Араб халифаты жағына шегінуге мәжбүрлейді, сол жерде олар сенімдерін жігерлендірген ислам дінін қабылдайды. Мұсылман діні олардың тұрмыс салтына себеркер болды. Осы сенімдері соғысқан және соғыста қаза тапқан жауынгерлерге өмірінде және одан кейін де үлкен сый уәде етті. Мұсылман дініне берілгендіктері сонымен қатар ауқымды

және дамыған бірлестіктерге бірден қосылуға себепші болды. Исламды қабылдай отырып түрік жауынгерлері соғысты жүргізуде аймақтарды жаулап алу және дін сияқты маңызды мақсаттарға жетті [1, 5].

Түріктердің этнос ретінде қалыптасуы туралы нақты түсініктермен айтуға тиіспіз. Кіші Азияның халқы ежелден бері христиан болған. Түрік-мұсылман қабатының жаулап алуы, тіпті бұрынғы халықтың түркіленуінің өзі христиан дінінің жоғалып кетуіне апарған жоқ. Керісінше христиан халқының көп бөлігі ұзақ уақыт бойы ұстанымдары басым түрік мұсылман халқымен бірге өмір сүрді. Сондықтан түріктер деп кең мағынада Түркияның барлық халқын атауға болады, бірақ шын мәніндегі түріктер ұзақ уақыт

бойы сандық жағынан аз болған тек қана түрік ислам топтарының өкілдері болды.

Шамамен екі ғасыр аралығында Осман империясы бүкіл елдің алдында, ең бастысы ислам елдерінің көз алдында өз кезеңіндегі алып, ірі империяға айналады. Жаңадан басып алынған (Балқан, Қырымды) айтпағанда ұзақ өмір сүрген халифат жерлерінің тіпті барлығы (Арабия, Ирак, Магриб, тіпті Кавказ бөлігі) осы империяның иелігінде болды. Алып Осман империясы Еуропаға, сонымен қатар Ресейге қауіп төндірді.

Түріктердің соғыстағы жеңістері олардың саяси қуаттануын қамтамасыз етуі көбінесе әлеуметтік ұйымның динамикалық жүйесіне себепші болды, көшпенділердің әдеттегі туыстық байланыстарының тууына апарды. Түрік иелігіне қараған халықтар өз қожаларына тікелей тәуелді болды. Түріктер Балқан түбегіндегі жаулап алған жерлерін әкімшілік-басқару жағынан санжаққа (облыстарға) бөлді. Санжақтарды түрік сұлтаны тағайындаған бейлер басқарды. Балқан түбегіндегі жер түрік сұлтанының иелігіне көшті. Түрік жерінен шаруаларды көшіріп әкеліп, оларға жер бөлді. Феодалдық жер иелігі – спахи, ал мешіт иелігіндегі жерлер – вакуф деп аталды.

Осман империясының экономикалық дамуы оның әлеуметтік құрылымы мен саяси ұйымдасуына тығыз байланысты болды. XV ғасыр авторлары мемлекетті басқару жүйесі туралы айта келіп, ел тұрғындары негізгі екі топқа бөлінеді деді. Олар әскерилер мен райялар. Біріншілеріне барлық сұлтан билігін жүзеге асыратын сарай қызметкерлері, азаматтық чиновниктер, сипахтар мен улемдер жатты. Екінші топқа бағынышты барлық мұсылман, мұсылман еместер кірді [2, 178]. Әскерилердің ресми ерекше белгілері сұлтанның ел басқару ісіне рұхсат ететін дипломы немесе жарғысы болды. Іс жүзінде олардың қоғамдағы жағдайына келсек ол өндіріске қатыспады, алым-салықтан босатылды және салық төлеушілерді қанау есебінен өмір сүрді. XV-XVI ғасырлардағы осман саяси қайраткерлерінің пікірі бойынша мемлекеттің басты мақсаты райаттарды билеуші топтардың қатарына өткізбеу болды. Османдардың басып алған жерлерінің көлемі ұлғайған сайын осы жерлерді өңдейтін шаруалар, әдетте түріктер емес, көбінесе райялар болды.

XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың бірінші жартысында үлкен жаулап алу жорықтарының нәтижесінде осман қоғамы әлеуметтік-экономикалық дамуы жағынан жә-

не этнодіни біртекті емес халықтардың күрделі конгломератына айналды. Осман қоғамында екі негізгі топтың ішінде бір-бірінен өмір сүру дәстүрімен, дінімен, жұмысымен, тіпті өмір сүру дәрежесімен ерекшеленіп тұратын әртүрлі категориялар пайда болды. Салық төлейтін тұрғындар мұсылмандар мен мұсылман еместерге, қалалықтар мен ауылдықтарға, көшпелілер мен отырықшыларға бөлінді. Балқан түбегіндегі халықтарға өте ауыр мемлекеттік салықтар салынды. Жер салығы – харадж енгізілді. Харадж салығы кәпірлерге (христиан дініндегі адамдарға) салынатын салық еді. Үшр салығы – өнімнің түсімінен алынатын салық (оннан бірі) түріне жатты. Жергілікті өкіметтің рұқсатынсыз шаруалар өз үлесін тастап ешқайда кете алмайтын. Халықтың дін жағдайы өте ауыр болды. Мысалы Болгар, Серб жеріндегі христиан шіркеуіне тыйым салынды. Ал ислам дінін қабылдағандарға жеңілдіктер жасалды [4, 96]. Сонымен қатар ежелгі славян тайпаларынан бері сақталып келген мәдениет орындары жабылды. Балқан түбегінде Осман империясы мұсылмандандыру саясатын жүргізеді.

Империяның барлық жерлері мемлекеттік болып саналды, ал оны сұлтанның атынан билеуші аппарат басқарды.

Осман империясында сот жүйесі де болды. Сот жұмысын мұсылманқазы (кадилар) жүргізді. Сот ісін жүргізу орталықтандырылып, жоғарғы сот уәзірдің қолында болды. Діни бағыттағы сот істерін шейх-уль-ислам жүргізді. [4, 156]. Империядағы құқықтық нормалар төрт бөліктен тұрды. Біріншіден, шарифаттан-қасиетті ислам заңдар жинағынан, оған тіпті сұлтанның өзі бағынбай қоймайтын және өзгеріс те енгізе алмайтын; екіншіден канундардан-сұлтанның жазбаша заңдарынан; үшінші адеттен-алыс және артта қалған аудандарда ерекше мәнге ие тұрақты дәстүрлерден; төртінші урфа-сұлтанның заңдарына қайшы келетін бұрынғы заңдар мен дәстүр нормаларынан да маңызды жазбаша түрдегі билік басындағы сұлтанның заңдары.

Әрине шарифаттың маңыздылығы сөзсіз. Ол тек қана құқықтық және діни салаларда ғана емес, сонымен қатар адамдардың әлеуметтік және экономикалық өмірлерінде де үстемдік етті. Ауыл мектептерінің молдаларынан жоғары білімді адамдарына дейін нақты дайындалған оқыту курсы арқылы заң және дін саласында үлкен беделге ие болды. Олар өз білімдерін грамматиканы, логиканы, философияны, геометрияны және астрономияны үйрететін медре-

селерде және үлкен мешіттердегі оқу орындарында бастады. Бұл пәндерден басқа медреседе он екі жастан бастап Құран мен шарифатты, сонымен қатар теологияны, қасиетті кітаптарды түсіндіруді және құқықтануды үйретті. Оқушылар курсты аяқтағаннан кейін ауылдағы соттың бірі-кадия тағына тағайындалуға жеткілікті білімдерді алып шығатын. Атаққұмарлар он екі жоғарғы медресенің біреуінде сабақ беруден бастайтын. Жастар кезектегі сатыларға ілесіп отырды және жоғары қызметке жетуге мамандандырылып отырды. Тоғыз медреседе сабақ беріп болып, Ыстанбұлдағы Сүлейман мешіті қарамағындағы белді мектептердің бірінде сабақ беруді аяқтағаннан кейін олардың алдында жоғары қызметке жол ашылды [5, 302-303]. Олар біліктілікке ие болғаннан кейін үш басты медреседе оқытушы немесе империяның он екі маңызды қаласының бірінде, яғни олардың алғашқылары Мекке мен Мединада кадий немесе тіпті Ыстанбұлда кадия қызметіне тағайындала алды. Анатолияның кадий әскері қызметі бұдан да жоғары қызмет болып табылды. Яғни бұл азиаттық аймақтардың әскери соты қызметі. Сонымен қатар империяның еуропалық аумағындағы әскери сот, яғни Румели кадия әскері қызметі одан да жоғары қызмет болып табылды.

Барлық қызметтердің ең маңыздысы Ыстанбұлдың мүфти қызметі болды. Бұл қызмет қатаң діни және құқықтық тарауларды біріктірді. Ыстанбұлдың мүфти шейх-уль-ислам лауазымына ие болатын. Әдетте оған тағайындалғандар кадий әскері атанғандар болатын. Шейх-уль-ислам зиялы қауымдардың өміріне ықпал етпесе де, әрдайым империяның билік жүйесінде маңызды рөл атқарды. Алайда мемлекет бастағалы отырған соғысты хабарлау жауапкершілігі соған жүктелді. Сонымен қатар шарифат нормаларына, заңға сәйкестілікті тексеру үшін де шейх-уль-исламға жүгінді. Себебі шейх-уль-ислам қасиетті заңның басты түсіндірушісі және қорғаушысы болды, ол сұлтанның ар-намысы бола отырып ұлы уәзірге рухани ауырлық түсірді. Басқа да жоғары мәртебелі діни қайраткерлерге сұлтанның діни тәлімгері қожа кірді. Одан кейін әр жұма сайын сұлтан баратын мешіттерде Құдайға құлшылық етуді бастайтын екі имам; үлкен жауапкершілікке ие сарайдың бас емшілері, карталар мен күнтізбелерді сызатын бас астролог. Барлық шығындар арнайы қазына бөлімі белгілеген қайырымдылық қорларынан төленіп отырды. Қор түрлі айыппұл мен сыйлардың есебінен толықтырылып отырды.

Сот төрешілері кадий мен мүфтилерге бөлінді. Кадий түбегейліліктен кәсібилікке және еркіндікке Осман империясының сот төрелігі бағынышты Еуропада, Солтүстік Африкада және Қырымда өз қызметтеріне тағайындалды, Румелиде, Азияда және Египетте кадий әскер және Анатолияда кадий әскер болып тағайындалды. Екі ведомство бір-біріне бағынышты болған жоқ. Қызметтеріне тағайындалғаннан кейін кадий өзіне көмекші ретінде бір-екі наиб алды. Құқықтық мәселелерді шешуден басқа кадийлер некелік келісімшарттарды рәсімдеді, жетімдердің және мүгедектердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз ете отырып аудандық нотариустар міндетін атқарды, некелесу салтанаттарына қатысып, азаматтық хал актілерін де рәсімдеді [6, 89]. Сонымен қатар кадийлер мен мүфтилерге ауданның жоғары шенеуніктері де нұсқаулықтармен жүгіне алатын.

Сот істерін қарастыру барысында кадий ең алдымен басшылыққа алу мен түсіндіруде шарифатқа жүгінетін. Осы жағдайда оларға мүфтилер көмектесе алатын. Содан кейін сот төрешісі құқықтық деректеме ретінде шарифатты қамтымайтын, сәйкес айыппұлдар мен жазалардан тұратын сұлтанның заңдарын қолданатын. Канундар (заңдар) шарифат нормаларына қарағанда тұтастай өте қатаң болды. Сот үкімдері түсінікті түрік тілінде немесе оның диалектісінде мұқият қалыптасқандығына қарамастан канундар едәуір байыпты жазаларды қарастырды және қаланың барлық соттарына таратылды. Оның мазмұны халыққа да жетуі тиіс болатын. Канундар көпшілік орындарда жоғары дауыспен оқылатын және әрбір тұрғын кішігірім төлем төленетін сотта немесе мемлекеттік мекемелерде заңның сәйкес көшірмесін талап етуге құқылы болды.

Кадий қамқорлық таныту саласында дәстүрлер мен құқықтарды қолдану мәселесінде нұсқаулықтар беріп отырды және сот үкімдерін шығаруда өз тәжірибелерін қолданып отырды. Ұлы мүфтилердің құқықтық шешімдері жазылып, білу үшін таратылды, сот істерінің жазбаша түрдегі тіркелулері жүргізілген жоқ. Таласты жағдайларда сілтемелер қарастырылмаған. Сот үкімі ақырғы шешім болып табылған, апелляцияға беруге рұқсат етілмеген, себебі барлық соттар тең деп есептелген. Шешімдер қысқа әрі нақты түрде, ешқандай кідіріссіз қабылданған. Сонымен қатар кадий құжаттарды, келісімдерді тіркейтін нотариус, сауда, қаржы және басқа да мәселеге байланысты дауларды шешетін, кіріс-

терді бақылап, салықтың жиналуын қадағалаушы, бағалардың орнатылуын бақылаушы қызметін атқаратын.

Мүфтилердің, яғни заң кеңесшілерінің арасында дайындық деңгейінде қайшылықтар болды. Шейх-уль-ислам империяның ірі қалаларына кадийлердің көмекшісі болатын мүфтилерді тағайындауда жауапты болды. Бұдан бұрын мүфтилер әдетте төменгі сатыдағы медреселерде бірнеше жыл оқыды. Кішігірім қалалардағы мүфтилер дайындықтарының әлсіздігімен ерекше көзге түсті, ал ауылдарда имамдар, медресе оқытушылары немесе тіпті тәжірибесі мол қариялар олардың орнын орнын толтырды. Кадий немесе қарапайым қалалықтар шариғат нормаларын талап ететін құқықтық мәселелерді шешуде мүфтилерге жүгінетін [7, 302-303].

Әрбір әлеуметтік топтың, қалалық қолөнер цехы немесе ауыл кеңесінің болсын ішкі таластарды талқылайтын өзінің жеке ұйымы және сот төрелігіне жіберіп отыратын шейхтары болды. Құқықтық жүйе бар империяның сол аймақтарында халық өз мәселелерімен жергілікті мүфтиге жүгінуге бейім болды. Істі сотқа жібермей-ақ жазалайтын белгілі дәстүр бұзушылық та болды. Бұл көбінесе өздерін ұстай алмаған жағдайда немесе қанды ұрыстарда бірден өлім жазасын қолдану көшпенді халықтардың арасында орын алды.

Кінәсі кадий сотымен дәлелденген қылмыскерлер түрлі жазаларға тартылды: өлім жазасынан қолын шауып тастауға дейін немесе таспен ату, түрмеге қамау немесе жер аударту, ақшалай айыппұл және т.б. Тез және қатаң жазалар, әлеуметтік топтардың ортада болып жатқан қылмысқа деген бірлескен жауапкершілігі заңды ұстануға және қылмыстың ең төменгі деңгейде болуына себепкер болды. Сұлтанның диваны өлім жазасына лайық белді адамның қылмысын талқылап сот қызметін орындағанда ол белгілі тұлғаның қатысуынсыз жүзеге асты. Сотталу-

шыны кінәлі деп таныса іс қағаздарды тасушыны үкімді жүзеге асыру үшін сот үкімімен ірі шенеунікке жіберетін. Сотталушы жердегілермен қоштасып Алланың еркімен о дүниеге аттанатын. Оның шабылған басы үкімнің орындалғандығының дәлелі ретінде іс қағаздарын тасушы арқылы сұлтанға жіберілетін. Сұлтан Сүлейманның сарайын бір күнде қырықтан кем емес шабылған бастардың әкелінгендігі туралы деректер бар.

Түркияның қалаларын түрік емес өзге діндердегі адамдар мекендеді, олардың барлығы мұсылман саудагерлерімен тең болды, мүмкіндіктері шектеулі болды. Қала өмірінде мұсылман арабтар белгілі рөл атқарды, бірақ түріктердің өзі өте аз болды. Түріктер алдымен әскер болды, кейбірлері жер иесі болды, аз бөлігі ғана қолөнерші, саудагер болды [8, 312-313].

Сүлейман алғаш рет капитуляция (тізе бұгу, берілу) режимін орнатты, яғни бұл режим шетелдіктерге империя аумағында өз заң құзіреттерінің құқықтарын пайдалануға рұқсат берген режим болып табылады. Алғашында айрықша құқықтар сауда компанияларына берілді, содан кейін Осман империясының қол астындағы маңызды көзқарастары бар кез-келген елдің билігіне берілді. Қорыта келе осы айрықша құқықтардың арқасында шетелдіктер түрік заңдарының ықпалына ұшырамады және салықтар да төлемеді. Олардың үйлері мен сауда орындары болды, ал осы шетелдіктерді тұтқынға алу және қоныс аударту сияқты мәселелерді әр мемлекеттің елшілері ғана жүзеге асыра алатын. Шетелдіктердің арасындағы таластар мен жанжалдар кез келген елдің заңы бойынша консулдық соттармен шешіліп отырды. Айрықша құқықтарды бұзу өте сирек кездесетін, себебі шетелдіктердің жерлестігі өте аз болды, олардың басым бөлігі саудагерлерден тұрды. Алайда осы капитуляция режимі XIX ғасырдың ортасында Түркияның әлсіреуінің сипаты болып көріне бастады.

Әдебиеттер

- 1 Васильев Л.С. История Востока. 2томдық. – I том. – М.: Высшая школа, 1998.
- 2 История Востока. 3 томдық. – II том. Восток в средние века.– М.: РАН, 1998.
- 3 Тордаев С.А. Орта ғасырлардағы Шығыс елдерінің тарихы. – Алматы, 1998.
- 4 Рафаэла Льюис. «Османская Турция. Быт, религия, культура».– М.: Издательский дом «Центрполиграф», 2004.
- 5 Широкопад А.Б. Взлет и падение Османской империи. – М.:Вече, 2012.
- 6 Курпаладис Г.М. Государство Великих Селджуков.– М.: Инфра-М, 1992.
- 7 Bilal Eryilmaz «Osmanlı Devletinde Gayrimuslim Teb'anın Yönetimi». – Ankara, «Yeni Türkiye yayınları», 2009.
- 8 Еремеев Д.Е., Майер М.С. История Турции в средние века и новое время.– М.: Проф. Марин Дринов, 1992.

References

1. Vasilyev L.S. Istoriya vostoka. 2 tomdyk. – I tom. – M.: Vysshaya shkola, 1998.
2. Istoriya vostoka. 3 tomdyk. – II tom. Vostok v srednie veka. – M.: RAN, 1998.
3. Tortayev S.A. Orta gasyrlardagy Shygys elderinin tarihy.– Almaty, 1998.
4. Rafayela Lyuis «Osmanskaya Tursiya. Byt, religiya, kultura».– M: Izdatelski dom «Sentrpoligraf», 2004.
5. Shirokorad A.B. Vzlet I padenie osmanskoi imperi. – M.: Veche, 2012.
6. Kurpaladis G.M. Gosudarstvo velikih seldjukov.– M.: Infra-M, 1992.
7. Bilal Eryilmaz. Osmanlı Devletinde Gayrimuslim Teb'anın Yönetimi.– Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2009.
8. Eremeyev D.E., Mayer M.S. Istoriya Tursi v srednie veka I novoe vremya.– M.: Prof. Marin Drinov, 1992.

ӘОЖ 811.58

К.Қ. Смағұлова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: sgulshat72@mail.ru

Қытайдағы конфуциандық

Аталмыш мақалада конфуциандықтың рөлі, әлеуметтік-саяси жағдай, діни наным-сенім еркіндігі және оның саясатта орын алуы, интеграциялық үрдіске тартылуы сияқты мәселелері кешенді түрде талданған. Қытай этносының сат-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, қоғамдағы орны сипатталған. Сонымен қатар мақалада Қытайдағы діни наным-сенім ерекшеліктері және конфессияаралық қатынастардың даму үрдістері қарастырылған.

Түйін сөздер: идеология, конфуциандық жүйе, әлеуметтік-саяси жағдай, ұлттық бірлік, конфессияаралық қатынастар.

K.K. Smagulova

Confucianism in China

This article considers the versatile role of confucianism, socio-political situation, the freedom of confession and its place in policy, processes of integration. The place traditions and customs of China folks in Chinese society are also described. In this way article considers the processes of development features of religious identities and confessional relations in China.

Key words: idea, the system of confucianism, socio-political situation, national identity, confessional relations.

K.K. Smagulova

Конфуцианство в Китае

В данной статье всесторонне изучается роль конфуцианства, социально-политическое положение, свобода вероисповедания, а также занимаемое ими место в политике, процесс интеграции. В том числе описываются традиции и обычаи китайских народов в обществе. Таким образом, в статье также рассматриваются процессы развития особенностей религиозной самобытности и конфессиональных отношений Китая.

Ключевые слова: идеология, система конфуцианства, социально-политическое положение, национальная идентичность, конфессиональные отношения.

Шығыс Азия халықтарының көпшілігінде қалыптасқан діни жүйелердің ерекшелігі олардың терең синкретизмі еді. Келімсек діндер көбінесе жергілікті өріс алған діндермен тамаша жымдаса отырып, әртүрлі дәстүрлі жергілікті діни нанымдарды өзіне сіңірді. Мәселен хань (қытай) этносының халықтық діни нанымдарында бір жағынан буддалық түсініктердің белгілері болса, екінші жағынан конфуцилік моралдық-этникалық ілім мен қытайдың байырғы діні

– даосизм элементтері ұштасып жатады, бұл дін пантеонның шектен тыс кеңдігімен, тақуалық табыну және мистицизмнің көрінуімен сипатталады.

Конфуциандық Қытайдың негізгі үш дінінің бірі болып айқын табылады. Конфуцияшылдық ежелгі Қытайда б. д. д. VI ғасырдың орта шенінде қалыптасқан философиялық жүйе [1]. Конфуциандықтың басталуын Конфуциймен (Кунцзы 551-479 ж. б.д.д.) байланыстырады, алайда

оның қызметі қытай ғалымдары сипаттағаннан кішкене өлшемдермен ерекшеленуі және тек оны ұстанушылар мемлекетте бастаушы мәнге ие болып, өзінің алғашқы ұстаздарын жоғары дәрежеге көтеруге тырысуы әбден мүмкін.

Шаруалардың рента-салықтарының есебінен өмір сүрген конфуциандық орталықтандырылған мемлекет жеке жер иеленудің шектен тыс дамуына қолдау көрсеткен жоқ. Жеке сектордың күшеюі жол берілген шектерден асып кетті және бұл қазынаның кірістерінің төмендеуіне және барлық әкімшілік жүйенің бұзылуына алып келді. Дағдарыс пайда болып, осы сәтте император мен оның шенеуніктерінің бұрыс басқарғандары үшін жауапкершіліктері туралы конфуциандық тезис әрекет етуін бастады. Дағдарыс еңсеріле бастады, алайда онымен бірге жүрген көтерілістер жеке сектор қол жеткізген нәрсенің бәрінің күлін көкке ұшырды: ел соғыс өртіне шырмалып, билікті шаруалар қатарынан шыққан жетекшілер немесе барлығын экспроприациялаған (бір топтың жеке меншігінен, бұрынғы әлеуметтік артықшылығынан айыру) басқа тайпаның басқыншысы қолына алған кезде жеке меншік иелерінің құқықтарына қандай кепілдіктер болмақ? Дағдарыстан кейін жаңа император және оның қоршаушылар кейпіндегі билік күшейе түсті, ал жеке сектор бәрін қайта басынан бастау керек болды.

Әлеуметтік қатынастарда конфуциандық шамамен осындай рөл ойнады. Қытайдағы орталық билікке үнемі белгілі бір деңгейде орталық әкімшіліктің құдіреттілігін бейтараптандырып және шектеп отырған әртүрлі қуатты рулық қауым немесе корпорациялар – қолөнер және сауда бірлестіктері, жерлестер ұйымдары, секталар, құпия қауымдар, т.б. қарсы тұрды. Олар қатаң патернализм, темірдей тәртіп және қатал дәстүрдің (бұл корпорациялардың көбісі, соның ішінде секталар мен құпия қауымдар көп жағдайда конфуциандық емес, дао-буддалық болуына қарамастан) конфуциандық қағидаларына негізделді. Сондықтан дағдарыстар мен көтерілістер кезеңінде және орталық билік әлсіреген уақытта олар жергілікті биліктің функцияларын орындауда және қарапайым тәртіпті қорғауда, сонымен қатар, жаңа биліктің теңдесі жоқ идеологиялық және ұйымдастырушылық тірегі ретіндегі конфуциандықпен бірге оңайлықпен жаңа билік қайта туындаған жергілікті негіз ретінде де олар аз рөл атқарған жоқ.

Ақыр аяғында, конфуциандық елдің Аспанмен және Аспанның атынан әлемді қоныстан-

ған әртүрлі тайпалар және халықтармен өзара қарым-қатынастарда реттеуші ретінде болды. Конфуциандық инь-чжоу кезеңінде билеуші ұлы Аспан атынан Аспан асты елін басқарған «Аспан ұлы» император культін қолдады және оны мадақтады. Уақыт өте келе, ғаламның орталығы, әлемдік өркениеттің шыңы, ақиқаттың, даналықтың, білімнің және мәдениеттің шоғыры, Аспанның қасиетті тілегінің жүзеге асырылуы саналған Аспан асты елінің, Орталық мемлекеттің шын мәніндегі культі қалыптасты. Осы кезден бастап барлық әлемді өркениеттік Қытай және шеткі аумақтарда қоныстанған және қараңғылық пен надандықта бос ғұмыр кешіп жатқан және жалғыз ғана қайнар көз, әлемнің орталығы – Қытайдан білім мен мәдениетті алған мәдениетсіз варварлар деп бөлуге қадамдар жасалды. Шетелдіктердің Қытайға кез-келген сапары Аспан ұлының сюзеренитетін ұлы Қытайдың мәдени құндылықтарын қабылдауға дайын болу ретіндегі мойындау ретінде қарастырылды. Қытайдың көптеген көршілері – Орталық империяны кездейсоқ жаулап алған, тіпті өздерінің династияларын құрған – ғұндар, тоба, монғолдар, маньчжурлар уақыт өте келе үнемі қытайланып отырды және бұл қытайлықтардың санасында өздерінің мәдениетінің артықшылығы жөніндегі ойды нығайтты. Император тағынан орын тепкен басқыншы-варварлар балама болмағандықтан әкімшіліктің конфуциандық жүйесін қабылдауға тура келді және бұл да конфуциандықтың мәңгілігі мен мүлтіксіздігі және олар реттеліп отырған қытай империясы мен қытай өркениеті туралы концепцияны растады.

Конфуциандық дін бе? Қытай империясының нақты жағдайларында конфуциандық негізгі дін рөлін ойнады, ресми мемлекеттік идеологияның қызметін атқарды. Олар алдыңғы қатарға шығарып, мұқият таратылған және корпорациялар шеңберіндегі және қатаң белгіленген, көнелік абыройымен сипатталған нормалар аралығындағы индивидтің рухани жетілуіне бейімделген әлеуметтік этика мәні жағынан соқыр және боялған мистиканың баламасы, тіпті басқа діндердің негізінде жатқан сенім экстазы болды. Бұл алмасу рационалды бастама көне заманда эмоция мен мистиканы ығыстырған дәл осы Қытайда қисынды және табиғи болды, жоғары тәңір ретінде рақымшылыққа бейім Аспан және ұлы пайғамбар ретінде елестер мен сыр ашуларға жақын дін оқытушысы (Иисус, Моисей, Мұхаммед немесе Будда болсын) емес, да-нагөй Конфуций болды.

Дін ретінде қабылданбай отырып конфуциандық жай діннен де артық болды. Конфуциандық, сонымен қатар, саясат, әкімшілік жүйе және экономикалық-әлеуметтік үрдістердің жоғарғы реттеушісі, бүкіл қытайлық өмір салтының негізі, қытай қоғамының ұйымдасуының қағидасы, қытай өркениетінің квинтэссенциясы. Дәл осы конфуциандықтың арқасында және оның көнелік культі мен консерватизмін қосқанда, қытай мемлекеті және қоғамы тек екі мың жылдан астам уақыт бойы өзгеріссіз өмір сүріп қана қойған жоқ, сонымен қатар, консервативтік инерцияның алып күшіне ие болғаны соншалық, ресми идеология ретіндегі конфуциандықты жойған және бұл доктринаны мүлдем жойған революцияға толы XX ғасыр өзін конфуциандыққа келіп тірелетін және онымен нәрленетін консервативтік дәстүрлердің барлығын жеңуші ретінде есептеуіне әлі алыс.

Классикалық кітаптардың ішінен Конфуцийдің шығармасы ретінде сөзсіз, тек Чуньцюді («Көктем және күз», Лудың шежіресі б.з.д. 722-481 жж.); және оның Ши-цзинді («Өлеңдер кітабы») редакциялауы мүмкін. Конфуций шәкірттерінің санын қытай зерттеушілері 3000-ға жуығы анықталса, соның ішінде, 70 шәкіртін анықтаса да, біз шын мәнінде аты-жөнімен танымал тек 26 шүбәсіз шәкіртін атай аламыз; олардың арасында Янь-юань сүйікті шәкірт болған [2]. Конфуцийдің ілімдері неден тұрғанын енді анықтауға болмайды, себебі барлық классикалық кітаптар бізге кейінгі кезеңдердің редакцияларымен жетті.

Алғашқы конфуциандықтың ілімдері өзінің негізгі қағидасы ретінде әр адамға тән өмір сүру мен рахат көру ықыласын ала отырып, тек этика мен саясат мәселелерімен айналысып, метафизикалық мәселелерді және адамзат санасы түсіндіре алмайтын нәрселерді қарастырған жоқ. Қабір өміріне және жындардың бар екендігіне сенуге екеуі де дәлелденген болуы үшін емес, бұл дін белгілі бір дәрежеде адам өмірінің игілігіне септігін тигізетін болғандықтан жол берілді. Осыған сай, ізеттілік ұлдары мен ата-баба культі не қатысты талаптар да күшейтілді.

Конфуциандықта Конфуцийден кейінгі екінші тұлға болып Мэн-цзы саналады. Конфуциймен салыстырғанда, оның өмірі туралы мәліметтер аз. Оның отаны Конфуцийдікі секілді анықталады, туылған жылы – б.з.д. 371, өлген жылы – б.з.д. 288 жыл. Оның атымен аталған кітапқа сәйкес, Мэн-цзы конфуциандық доктринаның ынталы таратушысы болды. Халық-

тық наным-сенімдерге, әртүрлі тәңірлерге (көп жағдайда, шамандық) табынуға жол бере отырып, конфуциандық танымал діндер – буддизм, даосизмге қатысты оқшауланған және салмақты жағдайға ие болды және буддизм, даосизмге өзара күрес жүргізуге жол бере және олармен бейбіт қатар өмір сүре, өз қолына бірте-бірте қытайлық өмірдің барлық құрылымын шоғырландыра отырып, оны алғашқы қайраткерлері бағыттаған жолмен жүруін жалғастырды.

Халықтың діни қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін конфуциандық бір жағынан, қатаң анықталған ата-бабаларға табынумен және одан туындайтын дәстүрлер, екінші жағынан, мемлекеттік құрметке лайық немесе халықтың құрметіне ие тұлғалардың культін мойындаумен шектелді. Құрметтің негізгі пәні ретінде ата-бабалар атқаруы тиіс.

Барлық династияның тақсырлары, билік етуші тақсыр, мемлекетке пайда әкелген барлық тұлғалар (жер өңдеуді, жібек өсіруді, т.б. ойлап табушылар, ұлы ғалымдар – Конфуций және оның 86 шәкірті) немесе оның бөліктері (чэн-вандар – «қаларды қорғаушылар») мемлекеттік құрметке ие болды [3]. Құрметке пайдалы іс-әрекеті жөнінде жергілікті басшылық және халық император алдында куәлік еткен кез-келген адам ие бола алды. Халықтық құрмет ештеңеден қысым көрмейді; әр елді-мекенде жергілікті құрметтелетін (тіпті, бір отбасымен) рухтар көп. Белгілі бір күні рухтың моласына немесе ғибадатханасына (мемлекеттік құрметтегі) жоғарғы шенеунік немесе отбасы мүшелері келіп, тізе бүгіп иілуді белгілі бір мәрте рет жасайды, кесте алдына май шамдарын жағады, кейде жеуге жарамды нәрселерден құрбандықтар қояды; оның көмекшісі жеке параққа жазылған арнайы дұға оқылып, ол аула ішіндегі мәрмәр мүсінге немесе рухтың бейнесіне қарама-қарсы тұрған бағана фонарында өртеледі. Мемлекеттік құрметке ие тұлғалар құрметіне арналған рәсімдерді шенеуніктер формальді қабылдайды [4]. Осылайша, діни істердегі қытайлық индифферентизм түсінікті болады; қытайлық буддист немесе мұсылман, ғасырлық дәстүрлер мен үкіметтік санкциялар нәтижесінде жалпыға міндетті күшке ие болған конфуциандық дәстүрлермен келіседі.

Екі мың жылдан астам уақыт бойы конфуциандық қытай этносының сана-сезімдерін қалыптастырды, олардың сенімдеріне, психологияларына, жүріс-тұрыстарына, ойлауына, сөйлеуіне, қабылдауларына, олардың тұрмысына және

әдет-ғұрыптарына әсер етті. Бұл жағынан конфуциандық әлемнің ұлы діндерінен қалыспайды, тіпті кейде асып түседі. Конфуциандық

өзінің реңіне Қытайдың барлық ұлттық мәдениетін, халқының ұлттық мінезін қосты. Ол ескі Қытай үшін теңдессіз бола алды.

Әдебиеттер

- 1 Li Mingsheng. Xibu da kaifa – Xin shejiude zhongda zhengci. – Wulumuqi. – 2000. – 3 ye.
- 2 Кожин П.М. Государство и религиозные организации в Китае // Проблемы Дальнего Востока. – 1986. – № 4. – С. 147
- 3 Конфуций – <http://china.kulichki.com/>
- 4 Xinhua. Xin Shijiede shaoshu minzu wenti // Renmin ribao. – 1987. – № 4. – 8 ye.

References

- 1 Li Mingsheng. Xibu da kaifa – Xin shejiude zhongda zhengci. – Wulumuqi. – 2000. – 3 ye.
- 2 Kozhin P.M. State and religious organizations in China // Far East problems. – 1986. – № 4. – P. 147.
- 3 Confucius – <http://china.kulichki.com/>
- 4 Xinhua. Xin Shijiede shaoshu minzu wenti // Renmin ribao. – 1987. – № 4. – 8 ye.

ӘОЖ 94 (574)

Д.Б. Шалқаров

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: dihya-83@mail.ru

Ислам мәдениетіндегі Орта Азия матуридийа дәстүрінің діни-дүниетанымдық элементтерінің қоғамдағы алатын орны

Ортағасыр кезеңіндегі Мәуреннаһр аймағындағы діни-дүниетанымдық мәдениеттің бағыты мен өзегі ислам мәдениетімен ұштасып жатты. Бұл мәдениеттің түркілер арасына жайылуы мен дамуына түрткі болған ортаазиялық ғалымдар Әбу Мансұр әл-Матуриди, Әбу әл-Муин ан-Насафи, Әбу-л-Футух 'Әбд әл-Ғафир әл-Қашғари, 'Имран ибн Исра'ил ат-Тарази, Наср әл-Адиб әл-Исбиджаби, Әбу Хафс әл-Бараби, Ғалиб ибн Хатим әл-Қади әл-Исфиджаби, Әбу Бакр ат-Тарази, Әбу Са'ид Мика'ил ибн Ханифа әл-Будахкаси сынды ғалымдардың қоғамның рухани мәдениетін қалыптастырғанын байқаймыз. Аталмыш ғалымдардың ішіндегі ең атақты, әрі ислам мәдениетінің сенімдік жүйесі мен құқықтық нормаларын қалыптастырған Әбу Мансұр әл-Матуриди болып саналды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, ислам мәдениеті, ханафиттік дәстүр, матуридийа бағыты, діни-дүниетаным, салыстырмалы талдау.

D.B. Shalkarov

The Role of the elements of the religious views of the tradition maturidia of Central Asian Islamic culture in the society

The basis and directions of the religious views in the medieval Mawarannahr are tightly connected with the Islamic culture. Great scientists as Abu Mansur al-Maturidi, Abu al-Muin al-Nasafi, Abu al-Futuh, Abd al-Gafir al-Kashgari, Imran ibn Israil al-Tarazi, Nasr al-Adib al-Tarazi, Abu Said Mikail ibn Hanifa al-Budakhasi etc....

Key words: Central Asia, Islamic culture, hanafizm tradition, maturidia direction, religious view, comparative analysis.

Д.Б. Шалқаров

Роль элементов религиозного мировоззрения традиции Исламской культуры Средней Азии матуридийа в обществе

Основные направления религиозного мировоззрения в регионе Мавераннахр в Средневековье тесно связаны с исламской культурой. Распространению и развитию этой культуры среди тюрок, а так же развитию духовной культуры в обществе способствовали великие ученые, как Абу Мансур ал-Матуриди, Абу ал-Муин ан-Насафи, Абу-л-Футух 'Абд ал-Ғафир ал-Кашгари, 'Имран ибн Исра'ил ат-Тарази, Наср ал-Адиб ал-Исбиджаби, Абу Хафс ал-Бараби, Ғалиб ибн Хатим ал-Қади ал-Исфиджаби, Абу Бакр ат-Тарази, Абу Са'ид Мика'ил ибн Ханифа ал-Будахкаси.

Ключевые слова: Центральная Азия, исламская культура, ханафитская традиция, направление матуридийа, религиозное мировоззрение, сравнительный анализ.

Әбу Мансұр әл-Матуридидің (945ж.) түркі-мұсылман қоғамына ислам философиясындағы әлемнің жаратылысы, жаратушының сипаттары мен адам баласының логикалық еркіндігін,

шариғат нормаларының жергілікті мәуреннаһрлық түркі қоғамының ментальдық ерекшеліктері мен құндылықтарын шариғат шеңберіне сай етіп таныстырды. Ғұламаның ислам филосо-

фиясында қомақты орын алатын әлемнің онтологиялық жаратылысы мен адам еркіндігі, адам баласының иманы мен амалы сынды ислам философиясы элементтерін қарастырады. Әлем философтары мен ғұламаларының әлемнің жаратушысының сипаттары мен әлемді танудағы негізгі онтологиялық принциптерге сүйену ықлым заманнан бері келе жатқан дәстүр. Мәуераннаһрлық ғалым Әбу Мансұр әл-Матуриди (945ж.) осы құндылықтарға тоқталғанда бірінші қарапайым элементтер (ал-аркан ал-басита) яғни, акциденция мен сапа (качество), екінші күрделі денелік субстанциялар (ал-а'йан\ ал-мураккаба) яғни, дене болып табылады. Дене белгілі бір соңы бар (нихайат) және шектеулі (махдуд). Денеде тараптар (джиха) бар, ол алтау. Табиғи құбылысқа тән дене акциденцияны өзіне (қабил) қабыл етіп, нәтижеде оның субстраты (махалл) белгілі болады. Акциденцияны болса оны бөлінбейтін бір сипат деп атайды. Сол ғасырда өмір сүрген Әбу-л-Лайс ас-Самарқанди (983ж.) болса, әлемнің онтологиялық жаратылысын көп қарастырмай, ол тек қана ханафийа ілімінің мықты кемеңгерлері мен Мәуераннаһр мутакаллимдерінің бірі болғандығы көрінеді. Әбу-л-Лайс ас-Самарқанди ізбасары Әбу Шакур ас-Салими XI ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген. Ол өзінің «Китаб ат-тамхид фи байан ат-таухид» – атты еңбегінде физика ғылымының негізгі мәселелерін қарастырады. Бұл ғұламаның физика деп қарастырған мәселелері Әбу Мансұр әл-Матуриди үшін физика мәселелері емес, дұрысы ас-Салимнің концепциясы аш'арийа тобының идеялары мен джавахир (атомдар) мәселесі. Әлемді екі элемент құрайды, ол джауһар мен 'араз (акциденция). Дене ол екінші орындағы құндылық, яғни джауһар мен 'араздан дене құрылады. Оның пікірінше, дене (джисм) құрылымнан (таркиб) немесе бірігуден (та'лиф) тұрады. Бұл пікірлер Әбу-л-Хасан әл-Аш'аридің идеяларымен сәйкес келеді. Келесі ғұлама Әбу-л-Йуср әл-Паздауи (1100 ж.) әлемді акциденция (сифа/'араз), дене (джисм), атом (джауһар) ал-джуз'у аллази ла йатаджазза') құрайды. Денені құрау үшін екі атом жеткілікті деп пікірін білдірген. Бұдан кейінгі ғұлама Мәуераннаһр майталманы Әбу-л-Му'ин ан-Насафидің (1114 ж.) әлемнің онтологиялық жаратылысы туралы үш еңбегі сақталған. Олар: 1) Бахр ал-калам. 2) ат-Тамхид ли қава'ид ат-таухид. 3) Табсира ал-адилла. Оның еңбектерінің ішіндегі соңғы «Табсира ал-адилла» – атты еңбегінде ғұлама тек өзінің ғана пікірлерін емес,

Әбу Мансұр әл-Матуридидің идеяларын да жазады. Бұл еңбек бізге дұрыс ақпарат алуымызға да көмегі мол дүние болды. Ал әлем жайлы Әбу-л-Му'ин ан-Насафидің (1114 ж.) Әбу-л-Хасан әл-Аш'ари пікірлерінен ерекше көзқараста еді. Әлем материалдық субстанциялар (а'йан) мен акциденциялардан тұрады. Субстанция категориялары әрі қарай бөліне береді. Субстанциялар күрделі дене (аджсам) болуы мүмкін. Тағы да олар жай болуы мүмкін, оларды «атомдар (джавахир)» – деп атаймыз. Кейін автор атомдар мен акциденциялардың мәнін түсіндіруге тырысады. Атом өзінен-өзі пайда болған (ал-қа'им бизатихи) өзіне құрамына басқа нәрселерді қамти алушы (ал-қабил ли-л-мута'аддат). Ал акциденциялар болса жаратылған заттың сипаты (Исм ли ас-сифат ас-сабита ли-л-мухдасат) болады. Яғни түр, түс, иіс пен дәмнің әртүрлілігі немесе барлық өзгеретін дүниелер т.б.

Дене туралы Әбу-л-Му'ин ан-Насафи Әбу-л-Хасан әл-Аш'аридің «дене екі атомнан құралады» – деген пікіріне сын айтып, му'тазилиттер мен математиктердің (хуссаб) үштік үлгідегі пікірлерін қолдады. Әбу Мансұр әл-Матуридидің пікірінше әлем а'йан мен 'араздан құралады. А'йан-дегеніміз күрделі дене мен жай атомдар, ал араз болса акциденциялар деп таныды. Әбу Мансұр әл-Матуриди акциденцияларды «жай элементтер», ал денені «құрам» (мураккаб) – деп атады. Яғни, «әлем бөлшектерден құралады» – дейді [1, 52 б.].

Демек, бұл құндылық бүкіл әлемнің бойында, сонымен қоса микрокосмоста (адамда) да кездеседі. «Адам бойынан мұны әртүрлі ләзаттану (ахва'разные увлечения) мен нәпсінің (шахават) қалауы ретінде табуға болады. Адамды сипаттағанда (ал-хайю ан-натик ал-майит) ақылымен анықталатын тірі әрі өлі жаратылыс» – дейді. Адам ақыл мен өзінің табиғи жаратылысынан (натура) тұрады. Алла тағала осы табиғи жаратылысты адам баласының және де басқа да жаратылыс иелерінің бойына қосып жаратқан. Таба'и' әлемнің төрт элементі жылылық, суық, ылғалдық пен құрғақтыққа қосымша бесінші элемент ретінде қарастырылады. Бұл таба'и' кейде акциденция қызметін де атқарады. Әбу Мансұр әл-Матуриди таба'и'ді «дененің құрылуына қызмет етпей, дененің өзгеруіндегі құбылысты байқауы тиіс» – дейді [2, 179 б.].

Демек, бұл акциденциялық әлемнің төрт элементінен басқа да элементтер бар деген тұжырымды растайды. Аталған акциденциялар әлемді жаратушының ақиқат екенін дәлелдей

түседі. Әбу Мансұр әл-Матуриди әлемнің онтологиялық құрылымынан кейін келесі тақырыпқа кіріспе ретінде материалдық заттардың элементтері мен оның жаратушысы құдай тағаланың бар екендігін дәлелдеуге кіріседі. Әлемдегі заттар мен денелер кездейсоқтықтан жаратылмағандығын, оны белгілі бір мақсаттармен Алла тағаланың жаратқандығын дәлелдейді. Демек, осы әлемді жаратушы (мухдис) шынында да Алла тағала екенін дәлелдейді. Әлем бір хадис (жаратылған дүние), жаратылған зат жаратушысына тәуелді. Мәселенки, құрылыс құрылысшыға, жазылған хат жазушыға тиісті, сол сияқты жаратылған әлем Алла тағалаға тәуелді. Әбу Мансұр әл-Матуриди Алла тағаланы тануда екі жолды көрсетеді. Олар: 1) Жаратылыс арқылы, яғни кез келген затты жаратуда оның белгілері мен жаратқандығының дәлелі (дала'ил) бізге оның жалғыз екендігі мен бұл әлемнің бос жаратылмағанының белгісін білуге болады. 2) Пайғамбарлар өмірі мен өсиеті арқылы Алла тағаланы тануға болады. Осы позицияны көбінесе му'тазила мен аш'арийа бағыттары әлем мен құдайды тануда көп қолданады.

Алла тағаланы тану мәселесінде рационалды түрде түсіндіргісі келген Әбу Мути' әл-Макхул ибн әл-Фадл әл-Макхул ән-Насафи «ар-Радд» – атты еңбегінде «Өзінің бойындағы әлсіздік, қайрат-жігер, нәзіктік, қуаттылықты, бір жағдайдан екінші жағдайға ауысуы сияқты белгілерді көре алған адам жаратушының бар екеніне көзі жетуі тиіс» – дейді. Қорыта келгенде Әбу Мансұр әл-Матуриди бізге Алла тағаланы танудағы рационалды (ақыли) таным арқылы тану мүмкіндіктерін үйретеді. Бұл мәселеде Әбу Мансұр әл-Матуридидің пікірі ашариттермен келіспей, керісінше му'тазилиттер теологиясы идеялары мен түйіседі. Ислам дінінде иман негіздерінің біріншісі болып келетін бөлім, ол Алла тағалаға иман бөлімі. Момын адам әзәли мен әбәди болған, барлық нәрсені жоқтан бар еткен бір Алла тағалаға иман етуімен жауапты. Алла тағаланың барлығы әрі бірлігі туралы аяттар құран кәрімде көптеп кездеседі. Алла тағаланың барлығы мен бірлігі логикалық құралдар мен (ақыл-парасат арқылы) білуге болады. Әлемдегі жаратылыс иелерінің әрекеттерін реттейтін, бір жүйе мен үйлесімге келтіретін жаратушы ол Алла тағала. Алла тағаланың барлығы мен бірлігі туралы Әбу Мансұр әл-Матуриди былай дейді: «Тендесі мен ұқсасы болатын бір нәрсе, көптік дәрежесіне кіріп, екілік санынан басталады. Ал мұндай сипаттар Алла тағалаға тән емес». Сон-

дай-ақ Алла тағаланы «шай'ун» – деп атай аламыз. Өйткені қасиетті құран кәрімде Алла тағаланың өзі «шай'ун» – деп атады. Бұған дәлел: «Көктер мен жердің жаратушысы; сендер үшін өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратып, хайуандар үшін де жұптар жаратушы. Өстіп сендерді өсірді. Еш нәрсе Ол сияқты емес. Ол Алла, әр нәрсені естуші, толық көруші [3, 484 б.].

Егер де Алла тағалаға шай'ун деген атау рұқсат етілмеген болса, аяттарда бұл атаулар келмес еді. Шай'ун сөзінің мәні Алла тағаланың мәртебесін көтеру үшін қолданылады. Әбу Ханифа «ал-Фикһ ал-акбар» – атты еңбегінде «Алла тағала шай'ун, бірақта басқа заттарды атайтындай нәрсе деуге болмайды» – дейді. Алла тағаланың шай'ун аталуының мәні – серіксіз, джауһар емес, джисм және а'раз да емес, шексіз, ортақсыз, оған ұқсайтын еш нәрсе жоқ дегенді білдіреді. Ислам әлемінің каламшылары, теологтары құдай мәселесінде: «Алла тағала бір және оның серігі жоқ» – деп пікірлерін білдіреді. Алайда христиандар, маджусилер, натуралистер бұл көзқарасқа нұқсан келтірген. Маджусилер құдай тағаланы екеу деп пайымдайды. Біреуі жақсылықты жаратушы, ал екіншісі болса жамандықтың жаратушысы. Христиандардың пікірінше құдай тағаланы үшеу: «әке, бала, киелі рух немесе құдай тағаланың сипаттарынан болған заттық сипаты, ілім және өмір сипаттарынан құралады». Ал натуралистер (табиғатшылар) көзқарастары бойынша: «құдай жылылық, суықтық, ылғалдық және құрғақтық» – деп төртке бөлген. Астрологиялық ілім бойынша жаратушы жетеу: «Зухал (Сатурн), Муштари (Юпитер), Марих (Марс), Зухра (Венера-Шолпан), 'Утарид (Меркурий), күн, ай» – деп сенген [4, 66 б.].

Бұл аталған топтардың барлығы шындығында ұлы жаратушы Алла тағалаға серік қосып, мойындамағаны жоғарыдағы аталған ұстанымдарынан көрініп тұр. Өйткені, Алла тағала сипаттары ешқандай серік болу қасиеттерін қажет етпейді. Егер де, жаратушы екеу болған жағдайда біреуі өмірді жаратуды қаласа, екіншісі өлімді қаласа екеуінің арасында қарама-қайшылық туатын еді. Бұл жағдай Ұлы жаратушы Алла тағаланың сипаттарына нұқсан келтіріп тұрғаны анық. Әлемнің жаратушысы Алла тағала сипаттарынан хабардар етер болсақ, оның сипаттары джауһар, 'араз немесе джисм, түр мен форма, белгілі бір жерде орналасқанын қабыл етер болсақ, бұл пікір мен сенімнің өте үлкен қателік екенін ұмытпағанымыз жөн. Өйткені Ұлы

жаратушы Алла тағала мұндай сипаттаулардан пәк [5, 142 б.].

Әбу Мансұр әл-Матуридийдің басқа ханафийа ғұламаларынан тағы да бір ерекшелігі ал-вахид (жалғыз) ұғымының басқа да семантикалық мәндерін қарастырады. Әбу Мансұр әл-Матуридий өзінің «Китаб ат-таухид» еңбегін әрі қарай жалғастырып, Алла тағаланы адам ешқандай аянсыз, ақыл-ой арқылы тануға болады. Яғни, әрбір адамзат баласы Алла тағаланың бір екенін табиғи жолмен білуі мүмкін. Таухид (құдайды бір деп тану) нығметі барлық адамзат баласы үшін сый етіп берілген, оны ақыл-есімізбен тани аламыз. Өкінішке орай, даһрийа тобы, дуалистер, иудейлер, христиандар, натурфилософтар қателікке түсті. Тіпті, ислам мектептерінің өкілдері му‘тазилиттер, Наджджарды жақтаушылар, антропоморфистер бұл мәселеде қателікке жол берді» – дейді Әбу Мансұр әл-Матуридий [6, 87 б.].

Матуридийа теологиялық ілімі бойынша әлем Алла тағаланың жаратқан жаратылысы. Матуридийа теологиялық ілімінің негізін қалаушы Әбу Мансұр әл-Матуридий әлемнің өзінің жаратылуында әртүрлі қасиеттегі құбылыстар бар. Ол а‘йан мен а‘раз деп екіге бөлінеді деген пікірде. Әбу Мансұр әл-Матуридий а‘йанды «басит пен мураккаб» – деп екіге бөліп, баситты «джауһар» – деп атайды. Ал мураккабты «джисм»–деп атайды. Демек, «джисм ұғымын кемінде екі джауһардан құралған зат» – дейді [4, 167 б.]. Әбу Мансұр әл-Матуридий а‘раз «басқа затқа мұқтаж болып, белгілі бір орын алатын элемент» – мәнін білдіреді. ‘Араз түрлерін Әбу Мансұр әл-Матуридий отызға жеткізеді. Олар: түстер, әрекет және тыныштық, дәмдер, иістер. Әбу Мансұр әл-Матуридий а‘раздарды «жай элементтер», ал джисмді мураккаб (құрам) деп атады. Әлем бөлшектерден тұрады. Әбу Мансұр әл-Матуридий «Китаб ат-таухид» еңбегінде а‘йан мен араздан бөлек джауһарды дененің табиғи субстанциясы деп таныды. Сонымен қатар ислам әлемінде еңбегімен әйгілі болған Әбу-л-Му‘ин ан-Насафидің (қ.ж. 1114 ж.) пікірінше әлем материалдық субстанциялар (а‘йан) мен акциденциялардан (а‘раз) тұрады. Субстанциялар күрделі денеден (аджсам) тұрады. Сондай-ақ қарапайым болып, оны «атомдар» (джавахир) – деп атаймыз. Атом өзінен-өзі пайда болған (ал-қа‘им би-затихи) өзіне басқа нәрселердің қасиетін қамти алушы (ал-қабил ли-л-мута‘аддат). Ал акциденциялар жаратылған заттың сипаты (Исм ли ас-сифат ас-сабита ли-л-мухдасат) деп

аталады. Яғни, түр, түс, иіс пен дәмнің әртүрлілігі немесе барлық өзгеретін дүниелер т.б.

Бұл мәселеде Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи көбінесе сөздің этимологиялық мағынасына көңіл бөлген. Әлемнің жаратылысында да Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи сөздің типтік мағынасына қарай мән берген. Оның әдісі бойынша бірінші тақырыппен байланыста болған сөздерді этимологиялық тұрғыдан қарастырып, оның түбірі мен жіктелуіне көңіл бөледі. Одан кейін каламшылардың пікірлеріне тоқталып өтеді. Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи өз еңбегінде иман ету, білім алу, сену сынды элементтерден (құндылықтар) кейін әлемнің жаратылысына мән береді. Каламшылардың пікірінше, әлем Алла тағаладан басқа бүкіл болмыстарды атайды. Әлем ұғымы арабша (аламат) белгі деген мағынаны білдіреді. Ал әлем деген сөздің өзі жаратқанның белгісі деген мағынаны білдіреді. Бұл мәселеден кейін джауһар, джисм және ‘араз мәселелерін талқылайды. Джауһарды анықтағанда оның тілдік мағынасына бір-ақ тоқталып, мағынасы тамыр, асыл, негіз екенін дәлелдейді. Мәселенки, пәленшенің тегі (асылы) джауһары жақсы сияқты мысалдар келтіреді. Бұдан кейін логиктер мен каламшы теориясына тоқталып өтеді. Джауһар дегеніміз Әбу-л-Му‘ин ан-Насафидің пікірінше: «бөлінбейтін бір бөлшек». Ал ‘араз мәселесіне келсек, ол ешқандай жалғаспайтын, қысқа заттардың атауы. Каламшылардың теориясы бойынша ‘араз пайда болған заттардың сипаты болатын қасиетті атайды. Мәселен, заттардың түстері, дәмдері т.б. Бұдан кейін каламшылар бұл туралы әртүрлі пікірлер айтты. Олар: 1) Әрдайым жалғаспаған нәрсе ‘араз. 2) Джауһарда болатын бір зат. 3) Екі уақытқа жалғаспаған нәрсе. Әбу-л-Хасан ал-Аш‘аридің кейбір еңбектерінде басқа бір затқа сипат болған, бірақ өзі жоқ болған нәрсе» – дейді [7, 116 б.].

Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи ‘аразды этимологиялық жағынан түсіндірсе, ал Әбу-л-Хасан ал-Аш‘ари ‘араз мәселесін күрделі философиялық ойлармен жеткізеді. Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи басқа ұғымдарды түсіндірген соң, ‘араз сөзінің этимологиялық және семантикалық қырларын қарастырып кетеді. Джауһар мен ‘араз әлем жаратылысындағы ең үлкен екі термин болып саналады. Ежелгі философтардың қозғаған осы екі мәселесі күні бүгінге дейін өзекті болып жалғасын тауып келеді. Қазіргі таңда бұл терминдер тек философия саласында ғана емес, қоғамның түрліше салаларында қолданылып келеді. Заттың қасиеті, оның түсі, түрі, құрылымы бәрі қа-

зіргі кезде өте өзекті болып табылады. Бұл екі ұғым әлемде жаратылған болмыстарға ғана тән. Демек, Алла тағаланың сипатын бұл екі болмыспен сипаттауға болмайды. Бұл мәселелерді қозғау өте күрделі, жауапкершілігі жоғары дүние болғандықтан ислам каламшылары ислам құндылықтары мен Алла тағалаға деген иманды өте мұқияттылықпен қарап, зерттеуге беттеген. Алайда каламшы мен философтардың ой-пікірі мен принциптері, сондай-ақ зерттеу әдістері де бір-бірінен өзгеше бағытта екенін естен шығармауымыз керек. Дәлірек айтсақ каламшының методы бүкіл теориялық ілімдерді игеріп, оны синтезден өткізіп, ақиқатқа апарар жолда сол теорияларды пайдалану болып табылады. Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи өз методикасында ұғымдардың этимологиялық және семантикалық тараптарын кеңінен қарастырып, түбегейлі мән мағынасы мен мазмұнын жеткізуге тырысқан. Бұл туралы ойшыл Хусам ад-дин ас-Сығнақи: «әлем хадис, хадис сөзінің мағынасы жаңа, жаратылған, бұрын болмаған». Хусам ал-милла еңбегінде хадис мәселесі мен қадим ұғымы бірге қарастырылады. Ол: «Қадим–бастауы жоқ, басқа нәрселерге мұқтаж емес, тек жаратушы Алла тағалаға ғана тән сипат. Әлем сөзі Алла тағаладан басқа есімдерге қойылған мән».

Әбу Мансұр әл-Матуриди мен Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи келесі мәселеде Алла тағаланың таквин сипатын семантикалық әдіспен әуелі «таквин» сөзінің қандай мағына мен мән беретіне тоқталып өтеді. Ол таквин сөзі тахлик, халқ, ижад, ихдас, ихтира (болу, жарату, бар болу, ортаға шығару, жаңа нәрсе шығару) – деген мағыналардың синонимдік мәнін салыстыра қарайды. Алайда Әбу-л-Му‘ин ан-Насафи өзінен алдыңғы ғұламалардың қолданғанына сәйкес таквин сипатын тілге тиек етеді. Таквин мәселесіне келгенде мынандай үш негізді (элемент) ұмытпауымыз шарт. Олар: 1) Мукаввин – жаратқан ие Алла тағала. 2. Таквин – жарату-сипат. 3. Мукавван- жаратылған-қасиет (объект) зат. Енді мукаввин мәселесіне келсек, онда ешқандай талас жоқ оның хақ тағала Алла екенін бәрі мойындайды. Ал екінші элемент болып табылатын таквин мәселесінде біраз келіспеушілік пен түрліше пікірлер бар. Бұл қасиет фи‘ли бір сипат па, жоқ әлде кейін жаратылған қасиет пе немесе эзели ме деген сұрақтар каламшы арасында пікір тудырады. Үшінші қасиет болып

саналатын мукавванды таквин мен бірге екенін айтатын каламшылар да кездеседі. Яғни, олардың пікірінше таквин екіге бөлінеді бірі жаратушы Алла, екіншісі жаратылған зат. Бұл мәселеде Хусам ад-дин ас-Сығнақидің пікірлері де жоғарыда аталған Әбу Мансұр әл-Матуриди мен Әбу-л-Му‘ин ан-Насафидің теологиялық көзқарастарынан әсерленгені анық [8, 47 б.].

Алланың бірлігі жайлы пікір таласқа түсушілер көбінесе Самарқанд аймағында Әбу Мансұр әл-Матуриди ғасырында кездесетін еді. Өйткені, ислам әлемінде дуалистер саны осы аймақта басым еді. Әбу Мансұр әл-Матуриди олармен пікірталасты бастағанда бірінші ақыл-парасат, сезім мүшелері, берілу (сам‘\ предание) арқылы дәлелдер алып келуші еді. Құдайдың басқаруымен болған мотивте Әбу Мансұр әл-Матуриди Алла тағаланың бар екендігіне космологиялық пен теологиялық дәлелдер келтіреді. Дәлелдеудің мұндай формасын кейінірек калам ілімінде де кездестіруге болады. Калам ілімінде таману‘ ұғымы дуалистерге қарсы қойылған негізгі әдіс болып саналады. Бұл әдістерді IX ғасырда Әбу-л-Хузайл мен әл-Мухасибі, X ғасырдың бас кезінде Әбу Мансур әл-Матуриди мен Әбу-л-Хасан әл-Аш‘арилердің теологиялық ілімдерінде кездеседі.

Мақаламызды қорыта келе, ортаазиялық матуридийа діни дәстүрінің ислам мәдениетінің кеңінен жайылуы мен дамуы Сығанақ, Фараб, Исфиджаб, Икан, Ясы, Самарқанд, Бұхара, Ташкент, Ферғана, Несеф, Термез сынды мұреннаһрлық қалалар мен Сыр бойындағы елді-мекендерде ортағасыр кезеңінде матуридийа бағыты ғана емес, ислам тарихындағы мурджийа мен зайдийа, муғтазила мен хариджийа, исмаилийа сынды исламдық мазхабтық бағыттары да кеңінен тараған болатын. Алайда бұл діни бағыттардан аталмыш матуридийа бағыты өз басымдығын көрсете білді. Өйткені бұл аймақтың ментальдық ерекшеліктері мен әдет-ғұрыптарына сай ұстаным болғандықтан ханафийа-матуридийа бағыты түркі халқының этномәдени ерекшеліктерінің бейнесін көрсете білген. Сонымен қатар қазіргі таңда да түркі әлемінің қалыптасқан діни-дүниетанымдық ұстанымдарын қуаттау мен қайта қалыптастыруда, деструктивті діни бағыттарға қарсы қоғамның рухани иммунитетін қамтамасыз етуде басты орын алатындығы анық.

Әдебиеттер

- 1 Ал-Кураши, Мухаммад ибн Мухаммад Аби-л-Вафа. Ал-Джавахир ал-мудийа фи табақат ал-ханафийа. – Хайдарабад, 1962. – 322 с.
- 2 Рудольф У. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. – Алматы: Фонд XXI век, 1999. – 286 с.
- 3 Құран Кәрім, қазақша мағына және түсінігі. Аударған: Халифа Алтай, Екі Харамның қызметкері Фаһд патшаның құран шәриф басым комбинаты, 1991 ж.
- 4 Абу Ханифа. Ал-‘Алим ва ал-мута‘аллим. – Ыстамбұл, 1981. – 183 б.
- 5 Islam Ansiklopedisi. – Istanbul, 2001. – Т. 23. – 329 s.
- 6 Ибн ал-‘Асакир, Абу-л-Қасим, ‘Али ибн ал-Хасан ибн Хибатуллаһ. Табийн ал-Кизб ал-муфтари‘ ила-л-имам Абу-л-Хасан ал-Аш‘ари. – Дамаск, 1347 х.ж. – 178 с.
- 7 M.S. Yazıcıoğlu. Maturidi ve Nesefiye göre insan hürriyeti kavramı. M.E.B. Yayınları. – Istanbul, 1994. – 148 s.
- 8 Абу-л-Йуср ал-Паздави. Усул ад-дин. – Ыстамбұл, 1980. – 363 б.

References

- 1 Al-Qurashi, Muhammad ibn Muhammad Abi-l-Vafa. Al-Djavahir al-Mudiyya fi tabakat al-hanafiyya. – Haidarabad, 1962. – 322 s.
- 2 Rudolph U. Al-Maturidi i sunnitskaya teologiya v Samarkande. – Almaty: Fond XXI vek, 1999. – 286 s.
- 3 Quran Karim, qazaqsha magina jane tusinigi. Halifa Altay, Fahd patsha basym kombinati, 1991 j.
- 4 Abu Hanifa. Al-‘Alim va al-mutaallim. – Istanbul, 1981. – 183 b.
- 5 Islam Ansiklopedisi. – Istanbul, 2001. – Т. 23. – 329 s.
- 6 Ibn al-‘Asakir, Abu al-Qasim, ‘Ali ibn al-Hasan ibn Hibatullah. Tabiin al-Kizb al-muftari‘ ila -l-imam Abu-l-Hasan al-Ash‘ari. – Damask, 1347 h.j. – 178 s.
- 7 M.S. Yazıcıoğlu. Maturidi ve Nesefiye göre insan hürriyeti kavramı. M.E.B. Yayınları. – Istanbul, 1994. – 148 s.
- 8 Abu-l-Yusr al-Pazdavi. Usul ad-din. – Istanbul, 1980. – 363 b.

ӘОЖ 94(574)

А.Б. Абаған

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: abagan_a@mail.ru

Фразеологизмдерді лингвомәдени құбылыс ретінде танудың қысқаша тарихы

Ғасырлар тоғысында пайда болған жаңа парадигма тіл білімін зерттеуде жаңа мақсаттар қойып, сипаттауда жаңа әдістер қолданып, бірліктерін талдауда жаңа ұстанымдар талап етеді. Осындай талаптардың нәтижесінде жаңа бір зерттеу саласы лингвомәдениеттану болып келеді. Лингвомәдениеттану лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің торысуында пайда болып, халық мәдениетінің тілдегі әсерін, ерекшелігін, жаңаша көзқараспен салыстыра зерттейтін сала. Тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын көптеген ғалымдар да атап көрсеткен болатын. Екі бағытты бір зерттеу саласына тоғыстырған лингвомәдениеттану бір жағынан тіл білімінің мамандарының зерттеу саласына айналса, екінші жағынан мәдениет бағытындағы зерттеушілерді де қызықтыра білді.

Бұл жұмыста тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын зерттеген ғалымдар көзқарастарына талдау жасалып, фразеологизмді лингвомәдени құбылыс ретінде көрсеткен зерттеушілердің ой-пікірлеріне шолу жасалған. Жұмыстың басты мақсаты лингвомәдениеттану саласындағы тіл білімінің, оның ішінде фразеологизмдерді зерттеу ерекше орын алатын айқындап, фразеологиялық теңеулер ұлттық негізді арқау ететінін көрсету.

Түйін сөздер: фразеология, лингвомәдениеттану, тіл білімі, мәдениет, тіл.

A.B. Abagan

Brief history of the recognition of phraseology in cultural linguistics aspect

This article describes the history of the recognition of phraseology in lingvokulturologicheskom aspect of foreign and domestic researchers.

Key words: phraseology, cultural linguistics, linguistics, culture, language.

А.Б. Абаған

Краткая история признания фразеологизмов в лингвокультурологическом аспекте

Статья описывает историю признания фразеологизмов в лингвокультурологическом аспекте зарубежных и отечественных исследователей.

Ключевые слова: фразеология, лингвокультурология, языковедение, культура, язык.

Кез келген халықтық ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс тауып, халықтың даналығы, дүниетанымы және көзқарасы тілінде түйінделеді. Тілдегі сол ұлтқа тән айрықша ерекшеліктері, әсіресе, фразеологизмдерден көп табылады. Фразеологизм тілдің айшықты және мәнерлі, бай саласының бірі екені бәрімізге мәлім. Әрбір ұлттың өзіне тән ерекшелігін айрықша көрінуін фразеологизмдер деп айтуға болады. Сол себепті фразеологизмдер әлем тілдерінде кеңінен зерттеліп келеді. Осыған орай фразеологизмдердің зерттеу нысаны, теориялық принциптері мен ғылыми әдістері фразеологизмдерді жан-жақты зерттеуді талап ететін сан-салалы мәселелерді көтереді. ХХІ ғасырға аяқ басқалы бері тілді ой-санамен, мәдениетпен және адамның тұрмыс-тәжірибелік қызметімен тығыз байланыста қарастыру қажеттілігі туындады. Мұндай қажеттілік тіл білімінде жаңа ғылыми бағыттың және оның негізінде қалыптасқан антропоцентристік парадигманың дамуын талап етті. Осы тұрғыда фразеология саласында лингвистикалық зерттеулердің жаңа бағыты – лингвомәдениеттануды атап көрсетуге болады.

Лингвомәдениеттану тіл мен мәдениетті біріктіріп қарастыратын сала. Тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын көптеген ғалымдар да атап көрсеткен болатын. Мәселен, В.Н. Телия кез келген тілдер жүйесіндегі фразеологизмдер мәдени белгілердің экспоненттері ретінде қабілетті екендігін, фразеологизмдердің ұлттық-мәдени дүниетанымға синхронды түрде еніп қана қоймай, оның фрагменттерін ұрпақтан ұрпаққа табыстаушы ретінде жеке тілдік тұлғаның, сондай-ақ тілдік ұжымның дүниетанымын қалыптастыруға қатысатынын айтады [1,13-б]. В. Гумбольдттың концепцияларын басшылыққа ала отырып, оны одан әрі дамытқан американдық ғалым Э. Сепирдың мына пікірі: «тіл әлеуметтік шындықты түсіндірудің құралы адамдар белгілі мөлшерде, өз тілінің ықпалында болады, тіл мінез-құлық нормасына да әсер етеді, халықтың мәдени дәрежесін, оның тілін зерттемей тұрып түсіні мүмкін емес, тіл әлеуметтік шындықты түсіндірудің жетекші құралы» дегенге саяды [2, 29-б.].

Фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін қарастыру барысында фразеологиялық аспектідегі «бір ұлт өкілдерінде бірыңғай ұлттық сана-сезім құрылымы» концептісін талдау мәселелері алғашқы орынға қойылады. Бұл мәселе өткен ғасырдың ІІ жартысында орыс ғалымдары да өз еңбектерінде сөз еткен болатын. «Біздер

соңғы кездері байқап отырған тіл танудағы зерттеулердің қарқыны зерттеушілік ізденісте тұтас қатар жаңа немесе жаңарған ізденістердің пайда болуына жол ашты» деп С.В. Иванова айтса [3, 9], В.И. Постовалованың айтуынша мәдениеттанудың лингвопсихология және лингвосоциология сынды антропологиялық лингвистиканың дамып кеткен салаларынан лингвомәдениеттанудың ерекшелігі оның жобалану және қалыптасу сатысында болып табылады.

Лингвомәдениеттануды зерттеу мәдениеттану мен лингвистиканың, философиялық антропологияның идеялары мен сезімталдықтың негізгі қағидаттарының экспликациясы мен синтезі ретінде көрініс береді [4, 30]. Ал В.В. Красных лингвомәдениеттануды «тіл мен дискурстағы мәдениеттің белгіленуі, көрінуі әрі пайда болуын оқытатын пән» ретінде анықтайды [5, 12]. Сонымен ғалымдардың лингвомәдениеттануға қатысты атап-өткен анықтамалары лингвомәдениеттанудың ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этникалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалармен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің бағыты екенін көрсетеді. Лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың, мәдениеттің тілдегі көріністерін, тіл фактілері мен халықтық танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп айтуға болады.

Сонымен қатар С.В. Иванова өз еңбегінде лингвомәдениеттану пәнінің ерекшелігін былайша көрсетеді: Лингвомәдениеттану проблемасы филологиядан тыс бағыттағы пәндер арнасында жасалған: этнопсихология, мәдениеттану, антропология, мәдениетаралық коммуникациялар теориясы, конфликтология, когнитивті психология [3,71]. Ал Т.А. Фесенконың айтуы бойынша, лингвомәдениеттанудың пайда болуы бастапқы кезде тілдің мәдениеттен тысқары тірлік ете алмайтынын нақты түсінуге жол ашты [6,157], «мәдениет символикалық түрде (тіл арқылы) өмір сүретін және берілетін идеялармен тікелей байланысады» деп Л.Г. Ионин айтқан [7, 47].

Лингвомәдениеттану мүделерінің ортасында заманауи ұлттық мәдени өзін өзі тану ауқымында тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігін зерттеу мен суреттеу және оның тілдік таныстырылымы тұр. Н.И. Толстой атап көрсеткендей, осынау беймділік оны «бірінші кезекте этностың өзіне ғана тән ұлттық, халықтық, тайпалық

ерекшеліктері ескеретін» этнолингвистикадан айтарлықтай ерекшелендіріп тұрады. Оның негізгі міндеттері жоғарыда аталған бір мәдениет қауымдастықтардың мәдениеттерін салыстыру үшін бай материал беретін мәдени, халықтық-психологиялық және мифологиялық түсініктерінің тілдегі көріністерін тіл деректері бойынша қайта құру арқылы түсіндіріледі [8, 39]. В.В. Воробьеваның пікірі бойынша, лингвомәдениеттанушылық зерттеу тікелей қарсы жақтағы бағыттылыққа иелік ету мүмкін: мәдениеттен тілге және керісінше. Мәселен, лингвомәдениеттанушылардың біразы мәдениеттік, рухани құндылықтардың тілдік дерекке өтуін зерттеу нысаны ретінде қарастырады [9,31]. Н.И. Толстойдың лингвомәдениеттану мен этнолингвистаның айырмашылығын айқын көрсетуі, бір мәдени қауымдастықтың мәдени құндылығы, ерекшелігі осы тіл арқылы берілетінін көрсетеді. Жоғарыда атап көрсетілген лингвомәдениеттануға байланысты мамандардың берген анықтамалары, мәдениет – халық дамуындағы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын ұлттық құндылықтар жиынтығы екенін және тілмен тікелей ұштасып жатқандығын көрсетеді. Яғни әр ұлттың ана тілінде оның бүкіл өмірі, тарихы, тыныс-тіршілігі, жан дүниесі мәдениетінен көрініс табады. Тіл мен мәдениет-қоғам дамуының әлеуметтік азығы. Тілдің әлеуметтік маңызы тіл мен мәдениетті, тіл мен қоғамды бірге алып қарағанда ғана ашылады. Адамның жан дүниесі мен болмысының, мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосатын халықтың баға жетпес байлығы – оның тілі. Тіл – мәдениеттің көзі, ұлт өмірінің айнасы. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, себебі ол мәдениеттің бір көрінісі. Ал фразеологизмдерде осы тіл мен мәдениеттің тығыз байланысын көрсететін ұлттың мәдени жемістері, халық ауыз әдебиеті, діни философиясы, салт дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, мифологиялық дүниетаным көздерінің іздері жатыр. Бұл туралы В.Н. Телия кез келген тілдер жүйесіндегі фразеологизмдер мәдени белгілердің экспоненттері ретінде қабілетті екендігін, фразеологизмдердің ұлттық-мәдени дүниетанымға синхронды түрде еніп қана қоймай, оның фрагменттерін ұрпақтан ұрпаққа табыстаушы ретінде жеке тілдік тұлғаның, сондай-ақ тілдік ұжымның дүниетанымын қалыптастыруға қатысатынын айтады [1,13]. Фразеологизмдерден біз белгілі бір этномәдени ұжымның сан ғасырлар бойы қоршаған ортаны меңгеруі, игеруі және өзгертуі процесінің қалыптасуын аңғарамыз, фразеологизмдер көбі-

несе адамдардың күнделікті тұрмыстық қарым-қатынасы аясындағы құралатыны мәлім. Тілдің фразеологиялық жүйесін лингвомәдениеттану тұрғыдан талдауда сол тілдің мәдени ерекшелігі туралы бізге ақпарат береді. Осыған оран тіл білімінің мамандары былай деп айтқан: «Лингвомәдениеттанудың фразеология материалына қолданылатын негізгі міндеттері негізінде фразеологизмдер табиғи тілдің бірлігі ретінде мәдениет «тілінің» мәдениеттік семантикасымен өзара әрекеттестікті жүзеге асырылатын тетіктерді зерттеу мен сипаттау болып табылады. Аталған тетіктердің қызметінің нәтижесі – мәдени семантика фразеологизмдерді таныстыру және сол арқылы олармен мәдениет «тілінің» вербальды белгілері міндетін орындаушы болып табылады деген З.Р. Загирова [10, 75].

Лингвомәдениеттану мен этнолингвистиканың түрлі мақсаттары мен міндеттері кезінде алғашқысы екіншісі үшін іргетас ретінде көрініс береді. Бұл тілдің және сондай-ақ мәдениеттің тарихи табиғатымен байланысты: тілдік белгілермен көрініс беретін мәдениеттендірілген көзқарас тәртіпке сай олардың ішкі формасында бейнеленіп қалады (бұл әсіресе фразеологизмдердің бейнелі себептелген негіздерінде жарқын көрініс береді), ол олармен ұрпақтар арасында тасымалданып, этноспен, халықпен, ұлтпен әлемді мәдени игеру үдерістерінде қалыптасқан, сол бір ұжымдық түсініктерді қазіргі кезге дейін жеткізеді. Лингвомәдениеттану қызметі аясын анықтаудағы өзгешелікке байланысты лингвомәдениеттанушылық талдау бірліктерінде бөліп алуда да өзара нақты түсінбестіктер көрініс беруі мүмкін. Мәдениеттанушылық құрамдасы, рендік лексика, мәдениеттанушылық лакун, логоэписема, архикультурема, культуурема осындай қатарын жатады. Мәселен, В.В. Воробьев мәдениет пен ұлттың «ұлттық тұлғаның», тілдің өзара байланысы проблемасын зерттеудің ортасына қоя отырып [9, 295], мәдениет алып жүрушілік семантикалық үлесі бар лексикалық бірлікті, архикультуреманы зерттеудің бірліктері ретінде ұсынады.

Өзара семантикалық байланыстағы бірліктер көмегімен белгіленетін семантикалық алаңмен байланыстағы алаңдық әдіс зерттеу жүргізудің әдісі ретінде қызмет етеді. Аталған семантикалық алаңның бірліктері архикультуремалардың мазмұнын ашады және өздері де шағын алаңша жасай алады. Осылайша, аталған тәсіл тілдік тұлғаның тәжірибесі мен рухани құндылықтарды іріктеуді талап етеді. Осыған қатысты мұндай

тапсырма таза филология саласында жата қоймауы мүмкін деп тұжырымдауға болады. Оның этномәдениеттанушылық және этнопсихологиялық зерттеулерге сәйкестігі басым болады. Егер барлығының алдына – өздерінің мәдениеттану немесе мәдениеталыпжүру элементтерінің қайсысына жататындығын анықтау мақсатында талдауға ұшырауға міндетті болып табылатын тілдік бірліктер ізделген және зерделенген зерттеу бірліктері ретінде ұсынылатын болса жағдай да мүлде басқаша болады. В.В. Воробьев өзінің түсіндіруінде лингвомәдениеттану фразеологизмдерді қоса алғанда тікелей лексикалық бірліктерге тұжырымдалып, өзінің қосымшасының шекарасын барынша тарылтады [9, 41].

Қазақ тіл білімінің ғалымдары да тіл мен мәдениет ұштастығындағы лингвомәдениеттанудың ерекше орын алатындығын айтып өткен. Бүгінде лингвомәдениеттану ұлттық тілді танудың да негізі екені соңғы кездегі біраз зерттеулерде (Г. Смағұлова, А. Алдашева, А. Сейсенова, Г. Қажығалиева, А. Сейілхан, Қ. Қайырбаева, т.б.) анықталып, лингвомәдениеттану ғылымының пән ретінде қалыптасуынан қазақ тіл білімінде жеке сала ретінде қарастырылуынан көрінеді.

Г. Смағұлова өз еңбегінде лингвомәдениеттану пәнінің ерекшелігін былайша көрсетеді: лингвомәдениеттану тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік (триада лингвомәдениеттану пәнін зерттеу нысаны болмақ) [21, 196-б.]

А. Салқынбайдың пікірі бойынша, тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпы адами, гуманитарлық, мәдени, өркениеттік қырларды айқын-

дау болып табылады. Табиғаттағы, әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт әлі де тілде өз көрінісін табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады [22, 309-б.].

А. Алдашева бұл пәннің зерттеу көздерін ғылыми тұрғыдан анықтап әрі лингвистика ғылымымен ортақтығын лингвомәдениеттанудың ауқымы өте кең, ол әрбір тілдік единицаның белгілі бір халықтың төл элементі, халық тілімен бірге жасасып келе жатқан ұлттық «бет-пішіні» бар деп есептелген сөз ұлттық әлеуметтік, этникалық, адамгершілік, мәдени, тұрмыстық нормаларға сай деп тұжырымдайды [23, 15-б.].

А. Сейсенова лингвомәдениеттану мәдениеттің тілдік жүйеге қалай әсер ететінін, яғни фактор мен адам бойындағы тілдік факторлардың байланысын қарастырады [24, 22-б.].

Жоғарыта атап көрсеткен мамандардың лингвомәдениеттану саласындағы тіл білімінің, оның ішінде фразеологизмдерді зерттеу ерекше орын алатын атап өткенін байқай аламыз. Фразеологиялық теңеулер ұлттық негізді арқау ете отырып пайда болған. Бұл ұлт мәдениетінің сол ұлттың тілінен бөлінбейтінін дәлелдейді. Әр тілдің ұлттық белгісі олардың мағыналық ерекшеліктерінен көрініс табатыны анық. Фразеологизмдерді бейнелеуле әр тіл өзінің ерекше ұлттық нақышын көрсетеді. Осыған орай, тіл мен мәдениет ұштастығын зерттеуді алдыңғы мақсатқа қойған лингвомәдениеттану фразеология саласындағы лингвистикалық зерттеулердің жаңа бағыты ретінде аса маңызды орын алады деп айтуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов // Славянское языкознание. XI международный съезд славистов. – М., 1993. – 308-б.
- 2 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Наука, 1999. – С. 98.
- 3 Иванова С.В. О понятии лингвокультурного кода // Лингводидактические и культурологические аспекты обучения иностранным языкам в вузе. – Уфа: Издательство УГАТУ, 2003. – С. 75.
- 4 Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – С. 25-33.
- 5 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекции. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 248 с.
- 6 Фесенко Т.А. Специфика национального культурного пространства в зеркале перевода: учебное пособие. – Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2002. – 228 с.
- 7 Ионин Л.Г. Социология культуры. – М.: Логос, 1996. – 280 с.
- 8 Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – 235 с.
- 9 Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 1997. – 331 с.
- 10 Загирова З.Р. Лексико-семантические и функциональные параметры антропонима в составе фразеологической единицы в английском языке: диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук. – УФА, 2003. – 215 с.
- 11 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
- 12 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.

- 13 Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері. – Алматы: Арыс, 1998. – 215 б.
- 14 Сейсенова А. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салыстырмалы талдау. Филол. ғылым. дисс. авторефераты. – Алматы, 1998. – 22 б.

References

- 1 Telija V.N. Kul'turno-nacional'nye konnotacii frazeologizmov // Slavjanskoe jazykoznanie. XI mezhdunarodnyj s#ezd slavistov. – M., 1993. – 308-b.
- 2 Sepir Je. Izbrannye trudy po jazykoznaniju i kul'turologi. – M.: Nauka, 1999. – S. 98.
- 3 Ivanova S.V. O ponjatii lingvokul'turnogo koda // Lingvodidakticheskie i kul'turologicheskie aspekty obuchenija inostrannym jazykam v vuze. – Ufa: Izdatel'stvo UGATU, 2003. – S. 75.
- 4 Postovalova V.I. Lingvokul'turologija v svete antropologičeskij paradigmy (k probleme osnovanij i granic sovremennoj frazeologii) // Frazeologija v kontekste kul'tury. – M.: «Jazyki ruskoj kul'tury», 1999. – S. 25-33.
- 5 Krasnyh V.V. Jetnopsiholingvistika i lingvokul'turologija: Kurs lekcii. – M.: ITDGK «Gnozis», 2002. – 248 s.
- 6 Fesenko T.A. Specifika nacional'nogo kul'turnogo prostranstva v zerkale perevoda: uchebnoe posobie. – Tambov: TGU im. G.R. Derzhavina, 2002. – 228 s.
- 7 Ionin L.G. Sociologija kul'tury. – M.: Logos, 1996. – 280 s.
- 8 Tolstoj N.I. Jazyk i narodnaja kul'tura. Očerki po slavjanskoj mifologii i jetnolingvistike. – M., 1995. – 235 s.
- 9 Vorob'ev V.V. Lingvokul'turologija (teorija i metody). – M.: RUDN, 1997. – 331 s.
- 10 Zagirova Z.R. Leksiko-semanticheskie i funkcional'nye parametry antroponima v sostave frazeologičeskoj edinicy v anglijskom jazyke: dissertacija na soiskanie nauchnoj stepeni kandidata filologičeskih nauk. – UFA, 2003. – 215 s.
- 11 Smagulova G. Magynalas frazeologizmderdiñ ulttyk madeni aspektileri. – Almaty: Gylym, 1998. – 196 b.
- 12 Calkynbaj A. Tarihi sozhasam. – Almaty: Kazak universiteti, 1999. – 309 b.
- 13 Aldasheva A. Audarmatanu: lingvistikalık zhane lingvomadeni maseleleri. – Almaty: Arys, 1998. – 215 b.
- 14 Sejsenova A. Lingvistikalık madeniettanu: jetiket formalaryna salstymaly taldau. Filol. gylym. diss. avtoreferaty. – Almaty, 1998. – 22 b.

УДК 81:0/9

Д.А. Андабаева*, Р.А. Авакова, Г.К. Кортабаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: dina_andabayeva@mail.ru

Характерные особенности синтаксиса современного турецкого языка

Данная статья посвящена особенностям турецкого синтаксиса, основным синтаксическим единицам и характеру взаимодействия элементов внутри языковой системы. Дается классификация способов синтаксических связей на примере турецкого языка и специфика объединения компонентов. Кратко рассматривается история изучения вопроса теоретического синтаксиса, в целом, и турецкого синтаксиса, в частности. Приводится описание синтаксических единиц и разграничиваются понятия «слово» и «словосочетание».

Ключевые слова: тюркология, турецкий язык, синтаксис, синтаксические единицы, предложение, словосочетание, слово.

D.A. Andabayeva, R.A. Avakova, G.K. Kortabayeva

The characteristic features of the syntax of modern Turkish language

This article is devoted to the peculiarities of Turkish syntax, basic syntactic units and the nature of the interaction of elements within the linguistic system. Classification of methods is given by the example of syntactic relations of Turkish language and specificity of combining the components. Briefly examines the history of the study of the question of theoretical syntax in general and in particular the Turkish syntax. Describes the syntactic units and differentiated concept of word and phrase

Key words: Turkology, Turkish, syntax, syntactic units, sentence, phrase, word.

Д.А. Андабаева, Р.А. Авакова, Г.К. Кортабаева

Қазіргі түрік тілінің синтаксистік ерекшеліктері

Мақала түрік тілі синтаксисінің ерекшеліктері мен синтаксистік бірліктерді, ішкі тілдік жүйенің элементтерінің өзара қатынасын қарастыруға арналған. Синтаксистік байланыстардың классификациялық тәсілдері түрік тіліндегі мысалдармен келтіріліп, компоненттік бірліктердің ерекшеліктері арасырылады. Теориялық синтаксис мәселелерін зерттеу тарихына қысқаша тоқталып, түрік тілінің синтаксистік ерекшеліктерін айқындайды. Синтаксистік бірліктерге сипаттама беріліп, «сөз» бен «сөз тіркестері» арасындағы айырмашылықтарды ажыратып береді.

Түйін сөздер: түркітану, түріктілі, сөз, сөзтіркесі, сөйлем, синтаксис, синтаксистік бірліктер.

Большинство тюркологов рассматривают синтаксис как нечто единое, однако, в современных тюркских языках представлено как минимум три синтаксических типа – древнетюркский, индоевропейский (тюркско-индоевропейский) и переходный. Объектом исследования в данной работе являются синтаксические единицы – словосочетания.

Если провести краткий обзор, то можно заметить, что в турецком синтаксисе соотношения «объект – глагол» «подлежащее – сказуемое» представляют точную параллель соотношению «прилагательное – имя существительное».

Из достижений в области разработки теории синтаксиса можно выделить следующее: исходным материалом построения сложного пред-

ложения является простое, сначала тюркские языки знали только простые предложения, следующие друг за другом без союзов, в тюркских языках некогда существовали формы настоящего времени глагола-связки [1, с. 68].

Особенностью турецкого синтаксиса является то, что все грамматически зависимое располагается перед тем, от чего оно зависит, т.е. определение предшествует определяемому, дополнение – дополняемому, подлежащее – сказуемому.

Современный турецкий язык использует следующие способы выражения синтаксических связей: управление, примыкание, согласование [2, с. 123].

В турецком языке эта выраженная связь проявляется в двух видах:

1. Зависимое слово без оформления стоит перед тем словом, от которого оно зависит, а это последнее оформляется аффиксом принадлежности 3-го лица или аффиксом любого другого нужного по смыслу лица (изафет II): *babaevi* – отцовский дом, *baba* – отец, *evi* – дом его, где *-i* – аффикс принадлежности 3-го лица; *yazimasam* – мой письменный стол.

Связь между членами синтаксической группы подобного рода так тесна, что между определением (в данном случае: *baba*) и определяемым (в данном случае: *ev-i*) нельзя вставить другого слова. Это тесное синтаксическое сочетание двух слов нередко ведет к их полному лексическому объединению, передающему одно понятие: *ayakkabi* → нога + вместилище → обувь.

2. Зависимое слово морфологически оформляется в соответствии с семантикой управляющего слова, получая согласуемое с его значением оформление падежом или послелогом (точнее: падежом в сочетании с послелогом): *babasınisever* – (он) любит своего отца, (*bab-sı* + *n-i* – отца своего – винительный п.); *babasınayardımeder* – (он) помогает своему отцу (*baba-sı* + *n-a* – отцу-своему – дательный п.); *babasındankorkar* – (он) боится своего отца – *baba-sı-n-dan* (от своего отца – исходный п.); *babasıiçinsatındı* – (он) купил для своего отца; *babasıylekonuşuyor* – (он) говорит со своим отцом и т.п.

Этим синтаксическим приемом, в зависимости от степени переходности, могут управлять прямое и косвенное дополнения: *elmaıçosıgıver* – дай яблоко ребенку; в разных ситуациях один и тот же глагол может управлять разными падежами: *bahçeyeçikti* – вышел из сада;

köyegeldi – в деревню пришел, *köydengeldi* – из деревни пришел и т. д.

Все падежи, кроме основного падежа, относятся к числу управляемых форм. Винительный падеж: *yakaııkurtarmak* – вырваться, отделаться (досл.: спасти ворот).

Управляемая часть имеет аффикс принадлежности 3-го лица: *dilinitutmak* – держать язык за зубами, молчать.

Дательный падеж: *işeyaramak* – быть годным, полезным. С аффиксом принадлежности 3-го лица: *işinegelmek* – устраивать, подходить.

Местный падеж: *hatırdatutmak* – помнить. С аффиксом принадлежности 3-го лица: *sözündedurmak* – держать свое слово.

Исходный падеж: *baştañçılmak* – свихнуться, сбиться с пути.

С аффиксом принадлежности: *zihnindengeçirmek* – прикинуть в уме.

В турецком языке примыкающими членами предложения являются: определение и дополнение. Определение, в свою очередь, делится на:

- а) приименное определение;
- б) прилагольное определение (обстоятельство).

Приименное определение выражается:

1. Именем прилагательным (всеми его разрядами): *ıyiadam* – хороший; *akıllı adam* – умный человек; *işsizadam* – безработный человек.

2. Местоимением: *bukıtar* – эта книга; *şıdefter* – та тетрадь; *o kurşunkalem* – тот карандаш и т.п.

3. Именем числительным (всеми разрядами): *birkıtar* – одна книга, некая книга; *ıçev* – три дома; *çokdefter* – много тетрадей; *yağmoda* – полкомнаты.

4. Именем существительным: *avateraklı* – любитель охоты, *avateraklıadam* – страстный охотник; *sanayakın* – близкий душе; *dilekolay* – легкий на язык, *dilekolayaadam* – человек, легкий на язык.

Иногда в качестве примыкающих определений выступают парные и «интенсивные» формы имен качественных: *yorgunargın* – усталый, разбитый; *delikdeşik* – весь в дырах и др.; *ırıziın* – очень длинный; *çirçiplak* – совершенно голый; *kar kara* – совершенно черный и др.

Слово в турецком языке, не меняя своей формы, может выступать признаком и предмета, и действия, т.е. выступает и как определение, и как обстоятельство, и в обоих случаях используется способ примыкания, например:

iyiadamiyihareketeder – хороший человек хорошо поступает; слово *iyi* является в данном предложении признаком при имени существительном *adam* – человек и при глагольной форме *hareketeder* – поступает; *böylekitap* – такая книга; *fenauaptın* – ты сделал плохо, *fenahava* – плохая погода.

Также примыкание используется при образовании сложноподчиненных предложений, в частности, в тех случаях, когда сказуемое главного предложения выражено глаголами чувственного восприятия, глаголами говорения и другие: *gittisandım* – он ушел, я думал – я думал, [что] он ушел.

Число при подлежащем не зависит от сказуемого, а находится в прямой связи с общим смыслом всего высказывания: *pencereleraçiktır* – окна открыты; но могло бы быть так: *pencereleraçiktırlar* (определенные, заранее нам известные) окна открыты.

При глагольном сказуемом также: *çocuklargeldi* – дети/детвора пришли, *çocuklargeldiler* – дети (определенные) пришли.

Интересно, что синтаксический прием согласования реализуется в турецком языке в конструкции изафета: определение – в форме притяжательного (родительного) падежа, определяемое получает аффикс принадлежности: *baba-ninev-i* – дом отца; *talebe-ler-inkitap-lar-ı* – книги студентов, *ben-imkitab-ım* – моя книга и т.п.

Прием согласования используется также для выражения разделительности, которая образуется следующим способом: название целого, от которого берется часть, ставится в притяжательном (родительном) или исходном падеже, а название части принимает аффикс принадлежности: *talebeler-inçoğ-u* – большинство студентов, *talebeler-dençoğ-u* – большинство из студентов.

Первой современной монографией турецкого автора, которая посвящена исключительно синтаксическому строю турецкого языка, словосочетаниям и предложениям как самостоятельным синтаксическим единицам, является труд В. Хатибоглу «Синтаксис турецкого языка». Мы можем отметить серьезное и плодотворное развитие проблем синтаксиса в работах турецких лингвистов, исследования которых представляют большой интерес, потому что проводятся самими носителями языка.

Следующей особенностью турецкого синтаксиса следует учитывать различия и сходства между синтаксическими единицами. Некоторые признаки, объединяющие два понятия (слово и словосочетание):

1) выступают как номинативные средства языка, называя предметы, их признаки, действия;

2) не являются коммуникативными единицами языка, они входят в речь только в составе предложения;

3) имеют парадигму изменения. Что касается признаков различия, то они проявляются в структуре и в значении: например, слово – это лексическая единица, состоящая из морфем, словосочетание – это синтаксическая единица, состоящая из 2-х и более знаменательных слов, объединенных подчинительной связью [10, с. 18].

Кроме этого, слово называет предметы и явления действительности в нерасчлененном виде. Словосочетания, в свою очередь, называют предметы и явления действительности в расчлененном виде, то есть имеют конкретное, развернутое наименование, которое не требует дальнейшего уточнения. Словосочетания делятся на два типа: лексические и синтаксические.

Сравним турецкие примеры:

а) Лексические словосочетания: *iç köşe* – треугольник; *demir yol (u)* – железная дорога; *yemek odası* – столовая («комната для еды»); *duvar kâğıdı* – обои («стенная бумага»); *duvar saati* – настенные часы; *akşam yemeği* – ужин («вечерняя еда»).

б) Синтаксические словосочетания с теми же словами – определениями: *üçev* – три дома; *yenialay* – новый полк; *demirkapı* – железная дверь; *divartaşı* – камень для стен.

в) Лексико-синтаксические словосочетания (т.е. те, в которых представлены в комбинации оба вида словосочетаний): *birüçköşe* – один треугольник; *yeniyemekodası* – новая столовая; *güzelduvarkâğıdı* – красивые обои; *eskiduvarsaati* – старинные настенные часы.

Мы видим, что связь между словами в словосочетаниях лексических и синтаксических проявляется в определенных способах (приемах) выражения синтаксических отношений, которые возникают при сочетании слов в единое целое, каким представляется нам словосочетание.

Литература

- 1 Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962.
- 2 Дмитриев Н.К. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.- Л., 1956.
- 3 Гаджиева Н.З., Серебrenников Б.А.. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М., 1986.
- 4 Виноградов В.В. Основные типы фразеологических единиц в языке // В сб.: А.А. Шахматов. – М.-Л., 1974.
- 5 Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. В 2-х тт. – Издание 30-60-х гг. 20 века. – 1956.
- 6 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1957.
- 7 Сухотин В.П. Проблема словосочетания в совр. русс. яз. – В кн.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950.
- 8 Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний // Вопросы языкознания. – 1954. – №3.
- 9 Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. – Алма-Ата, 1959.
- 10 Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М., 1973.

References

- 1 Dmitriev N.K. The system of Turkic languages. – M., 1962.
- 2 Dmitriev N.K. The grammar of modern Turkish language. – M. - L., 1956
- 3 Gadjiyeva N.Z, Serebrennikov B.A. Historical and comparative grammar of Turkic languages. Syntax. – M., 1986.
- 4 Vinogradov V.V. Main types of phraseological units in language // In .: Shakhmatov. – M. - L., 1974.
- 5 Fortunatov F.F. Selected Works. In two volumes. – Editions of 30-60's of the 20th century. –1956.
- 6 Peshkovski A.M. Russian syntax in a scientific light. – M., 1957.
- 7 Sukhotin V.P. Phrases in present-day problem. russ. lang. – In the book .: Questions of syntax of modern Russian. – M., 1950.
- 8 Vinogradov V.V. The study of phrases // Problems of Linguistics. – 1954. – №3.
- 9 Balakaev M.B. Modern Kazakh language. Syntax. – Alma-Ata, 1959.
- 10 Gadjiyeva N.Z. The main ways of syntactic structure of Turkic languages. – M., 1973.

ӘОЖ 82:801.6; 82-1/-9

А.К. Ахметбекова*, Д.Т. Көптілеуова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: axbota@mail.ru

Ш. Құдайбердіұлының сопылық танымы

Қожа Ахмет Ясауи негізін салған түркі сопылық ілім мен хикметтер, араб-парсы тілдерімен байланысты діни-гомогенді тілдік ұжымның қалыптасуы, әдеби ықпалдастықтар нәтижесінде түркі сөз өнеріндегі сопылық сарын, образдардың орын алуы, жергілікті сенім-нанымдардың сопылық арқылы исламдану үдерісі сияқты факторлар қазақ топырағында сопылық поэзияның дамуына қолайлы жағдай жасағаны сөзсіз. Алайда қазақ ақын-жырауларынан жеткен шығармаларда сопылық тезаурустың қолданысы көрініс тапқанымен, сопылық поэзия канондарын ұстана жырлаған мәтіндер орын алмағаны байқалады. Тек XIX-XX ғасырларда өмір сүрген Шәкәрім Құдайбердіұлы өз туындыларында сопылық мотив, терминдерді қолданды деп тұжырымдай аламыз. Осы мақалада Шәкәрім ақынның сопылық поэзияға қалам тартуының басты негіздері қарастырыла келе, оның сопылық терминдерді қазақылау үдерісіне жол бергені анықталады. Қазақылау барысында сопылық ілімнің айнымас қағидалары да, сопылық сарын мәндері де айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған. Осы өзгерістер бағыттары мен себептерін тану мақаланың мақсатын белгілейді.

Түйін сөздер: сопылық поэзия, сопылық тезаурус, ислам діні, интерпретация, қазақылау, діни-фәлсапалық өлеңдер.

A.K. Akhmetbekova, D.T. Koptileuova

The sufi understanding of Sh. Qudaiberdyuly

Kazakh steppe was riddled with the Sufi ideas. Factors such as the spread of the Sufi ideas, which were founded by the Turkish poet of the Middle Ages Skin Ahmet Yasau, religious and linguistic homogeneous team, who took the Arabic as the language of Islam, Persian as the language of poetry, Sufi borrowed motifs and images as a result of literary influences, the Islamization of indigenous beliefs on the basis of the Sufi exercises should promote the development of the Sufi poetry. However, despite the fact that the Kazakh poet, widely used in the products Sufi thesaurus, we do not find texts composed by the canons of the Sufi poetry. It was only in the 19th and 20th centuries Shakarim Qudaiberdyuly expresses his religious and philosophical outlook language Sufi poetry. In his poems Sufi motives and terms are undergoing a process of «Kazakhization» which affects the value of the Sufi elements. In this article we try to identify the causes of these changes and trends, especially the Sufi ideas of Shakarim, which can be considered representative of the Kazakh neosufizm.

Key words: Sufi poetry, Sufi thesaurus, Islam, interpretation, Kazakhization, religious and philosophical poetry.

А.К. Ахметбекова, Д.Т. Коптілеуова

Суфийское мировоззрение Ш. Кудайбердиулы

Казахская степь была пронизана суфийскими идеями. Такие факторы, как распространение суфийских идей, основу которых заложил тюркский поэт средневековья Кожа Ахмет Яссауи, религиозно-гомогенный языковой коллектив, принявший арабский как язык ислама, персидский как язык поэзии, заимствованные суфийские мотивы и образы в результате литературных влияний, исламизация автохтонных верований на основе суфийского учения, должны были способствовать развитию суфийской поэзии. Однако, несмотря на то, что казахские поэты широко применяли в своих произведениях суфийский тезаурус, мы не встречаем текстов, сочиненных по канонам су-

фийской поэзии. И только в XIX-XX вв. Шакарим Кудайбердиұлы выражает свое религиозно-философское мировоззрение языком суфийской поэзии. В его стихах суфийские мотивы и термины претерпевают процесс «казахизации», это влияет и на значения суфийских элементов. В статье мы пытаемся выявить причины этих изменений и ее тенденции, особенности суфийских идей Шакарима, которого можно считать представителем казахского неосуфизма.

Ключевые слова: суфийская поэзия, суфийский тезаурус, ислам, интерпретация, казахизация, религиозно-философские стихи.

Қазақ даласында сопылық таным халықтың дүниетанымында поэзия арқылы берік орын ала отырып, тарихи жағдай, қоғамдық ахуал негізінде өзіндік сипатқа ие болды. Бұл сипат мына жағдайлармен белгіленді:

Қазақ жерінде Қожа Ахмет Ясауи салып кеткен сопылық жолды өз қара басы үшін пайдаланушылар көп болғанымен, бабамыздың ұлы тұлғасы мен асыл хикметтері халық үшін биік үлгі болғанына уақыт куә. Демек, сопылық идеялар қазақтың жүрегіне жақын да, ұғымына сіңімді де болған. Қазақ дүниетанымында сопылық ілім мұсылманшылықтан еш айырғысыз болып қалыптасты. Түркілік сопылық ілім дала менталитетімен белгіленген руханилыққа қатысты мәселелердің жиынтық көрінісі болды.

Орта ғасырларда ислам діні жайлаған мекенде, Н.И. Пригаринаның тұжырымынша, діни-гомогенді тілдік ұжым қалыптасты [1; 137]. Түркі жерінде мұсылманшылықты қабылдау Құран тілі болған араб тілін қасиетті деп, парсы тілін поэзия тілі деп қабылдаумен қатар жүрді. Осы екеуінен құралған сопылық поэзия тілі бұл ұжымда объективті коннотацияларының ерекше жүйесін қалыптастырды. Бұл жүйе негізінде туындаған сопылық бейне, мотив болсын, барлығы жергілікті халық тұрғысында «воспринимались ими как знаки, символы чего-то «неизрекаемого», «непостигаемого» и потому «невоплотимого» в слове» [2; 21]. Яғни сопылыққа қатыстының барлығы мистикамен байланыстырылды.

Шығыс поэзиясы сопылық тезаурусты қолданды: «Суфизм өмірге өз әдебиетін әкеле отырып, дәстүрлі поэзия канондарын өзгертті, ерекше символикалық стиль тудырды. Суфизм лирикасының басты тақырыбы бір жаратушыға деген ерекше ыстық ықылас болды. Міне, осылай суфизм ағынының әсері он екінші ғасырдың өзінде-ақ көркемөнердің барлық түрлерін түгел қамтыды» [3; 152]. Түркі әдебиеті араб-парсы сөзөнерімен қарым-қатынасқа түскенде, сопылық поэзияға қатысты элементтерді өз ділі тұрғысында қабылдады. Шығыс поэзиясының әсерімен қазақ әдебиетіндегі ғашықтық қиссадастандар, лирикалық өлеңдер жаңаша сарын-

мен жырланды. Ғашықтық тақырыптағы туындылардағы мотив, символ, образдар сопылық мәнін өзімен бірге ала жүріп, шығарма мазмұнына ерікті-еріксіз өз коррективаларын енгізді. Яғни сопылық символ, мотив, терминдер белгілі бір сөздік қор құрай отырып, шығыс тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне өз заңдылықтарын, мағына-мәндерін ерте еніп, поэтикалық мәтіндерде өзіндік әлем жасады: «Символика суфизма стала неотъемлемой частью литературного языка, сохранив свою способность выступать в качестве терминологии... Но терминология была связана с символикой, имела устойчивый ряд ассоциаций, образовывала мотивы с устойчивыми семантическими полями, и совладеть с этой «круговой порукой» было непросто» [4; 163]. Символдық қасиетіне сай бұл сөз әлемі ғашықтық және фәлсапалық тақырыптарды бір мәтін аясына сыйдыра алды.

Белгілі дәрежеде, Ш. Уәлиханов көрсеткендей, «Мусульманство среди народов неграмотного без мулл не могло укорениться, но оставалось звуком, фразой, под которыми скрывались прежние шаманские понятия. От того изменению подверглись имя, слова, а не мысль. Он-гон стали называть арвахом, куктенгри – аллахом или худоем, духа земли – шайтаном, пери, дивами и джином, а идея осталась шаманская» [5; 49], қазақтың өмір жайлы ой-толғамдарының қалыптасу жолы – күрделі синтездік үдерістің нәтижесі. Ғасырлар бойы қазақ жерінде бұрыннан келе жатқан шаманизм, зороастризм, христиан, мәжуси, буддизм наным-сенімдерінің ислам дінімен синтезделуі сопылық ілім арқылы жүрді. Қазақ менталитетінде, өмір сүру салтында әбден қалыптасып қалған фәлсапалық-діни үрдістер ислам дініне бейімделуде сопылық ілімді кеңінен қолданды. Яғни діни-фәлсапалық өлеңдер мазмұны сопылық ілім негізінде жергілікті ұғым-нанымдардың исламдану үдерісін көрсетумен қатар, мұсылманшылықтың түркі дүниетанымының айнымас үрдісін белгілеген жыр-толғаулармен белгіленді.

Поэзиямен нақышталған сопылық ілім қатаң мұсылманшылық қағидаларды, догмалар-

ды жібітіп, жұмсартып, трансформацияға түсу бейімділігін жасады. Сопылық поэзия арқылы діни канондар жаңаша түсініктемелермен толыға түсіп, уақыт қадамына лайық сайлана алды: «Согласно современному пониманию, канонический мотив есть продукт средневековой арабо-мусульманской идеологии. Как таковой, он претерпевает эволюцию вслед за изменениями в породившем его общественном сознании» [2; 23]. Сопылық оқу икемділігі мұсылман ойшылына ой еркіндігін ғана беріп қоймай, сондай-ақ оны ашық жеткізуіне де мүмкіндік берді. Сопылық ілім ислам діні тұғырында еш қағидамен құрсаламай, ой еркіндігін берсе, символ, аллегориялыққа негізделген сопылық поэзия сөз еркіндігін берді.

Б.И. Нұрдәулетова XIX-XX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының тезаурусын зерттеу барысында, олардың сопылық іліммен және өкілдерімен таныстығы кең екенін дәлелдейді [6; 128-173]. Алайда ақын-жыраулардың ешқайсысы сопылық поэзия канондары бойынша жыр жазбағанын көреміз, яғни сопылық танымды мойындаған халық ақындары сопылық поэзияға ат басын бұра қойған жоқ. Сопылық поэзия сопылық танымның бір атрибуты тұрғысында одан еш айырғысыз, сондықтан сопылық тезаурус, сопылық бейне-мотивтер бірлі-жарым көрініп жүрді, алайда бұл көріністі тек сопылық поэзия елесі деп анықтауға болады. Сонда орта ғасырларда қазақ топырағында Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани сынды шайырлардың шығармашылығымен қау ете түскен сопылық поэзия, бар жағдайға карамастан, неліктен тек 1858-1931 жылдары өмір сүрген Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығында жанданды?

Біріншіден, тарихтан белгілі, Ресей империясының қол астына кірген «бұзақы» қазақтарды бағындыру мақсатында II Екаторинаның басшылығымен 1767-1773 жылдары діни экспансия жүргізілді. Ал сопылық ілім, тариқат табиғатында догмалық діни қағидаларға деген оппозициялық қатынас бар екені Е.Э. Бертельс [7], К.Х.Таджикова [8], О.Ф. Акимешкин [9] т.б. ғалымдардың еңбегінде айтылып өткен. Сондықтан исламданудың астарында және «күштеу» элементтерінің көрініс беруіне байланысты сопылық қозғалыстың оппозициялық реңкі солғындау болса да, қазақ жерінде қарқын ала қайта жандануы осы үдеріске сай болды. Екіншіден, осы экспансия барысында қазақ даласына татар молдалары лек-легімен келе бастады. Олардың ислам дінінің таралуына ат салысқаны тарихи

факт. Бұл тарихи оқиғаның екі жағы болды: татарлар қазақтардың мұсылманшылыққа оңымен бет бұруына септігі тисе, екінші жағынан «татарлау» үдерісіне жол берілді: «Татарские учителя в киргизских аулах, по большей части, люди бедные, малограмотные, малоразвитые, не способны проводить в степи какую-либо пропаганду; но они вредны для киргиз тем, что распространяют между ними татарскую грамотность, что вовсе не может быть в видах правительства» [10; 231]. Яғни ислам діні тілдік жағынан араб тілі мен татар тілінің қосындысы түрінде таралып, қазақ үшін өзінің жатжұрттық сипатын сақтап қалды. Сондай-ақ ислам дінінің қарқын ала таралуынан қорыққан Ресей империясы екіжүзді саясат жүргізіп, діни миссияны атқарушыларды қатаң бақылауға ала отырып, діни сауаттылыққа тосқауыл қойып отырды. Сондықтан қазақ жеріне молда болып келген татарлардың көбісінің діни білімі шамалы болғаны белгілі. Және олардың арасында сауда жасау, күн көру мақсатында осы миссияны жалау етушілердің көптеп болғаны тағы да бар: «С другой стороны они очень сочувственно относятся к киргизам, как будто бы, к своим единоверцам, но главное потому, что все их благосостояние происходит от торговли с киргизами» [10; 232]. Демек, Шәкәрім заманында мұсылманшылықтың позитивтік идеяларымен қоса, жатжұрттық сипаты, діни білім шалалығы, миссияны атқарушылардың пайдакүнемдік пиғыл-істері сияқты жағымсыз көріністері де белгі беріп жатты. Сондықтан ақын ислам дініне ата-бабадан келе жатқан, қанмен сіңген сенім ретінде қараумен бірге, өз заманынан озық идеялар негізінде сыни тұрғыда қарағаны түсінікті жәйт. Және бұл сыни қатынас сыртқы емес, ішкі позициядан туындауы Ш.Құдайбердіұлының сопылық ілімге қол созуына алғышарт жасады. Өйткені сопылық оқу ресми догмалық заңдылықтарды жергілікті халық менталитетіне тек бейімдеп қана қоймай, терең діни білім негізінде реформа жасау, сынай отырып, түзету қасиеттерімен ерекшеленді. Белгілі дәрежеде Шәкәрім өзінің ұлтын «шоқындырудан», «татарландырудан» сақтау мүддесінде сопылықтың осы қасиеттеріне негізделіп, қазақы өз жолын, өз фәлсапасын, өз танымын белгілеуге талпынды.

Ата-бабадан келе жатқан ислам дінінің қазақы формасын сақтау қадамын Шәкәрім ақын сопылық терминдерді қазақшалаудан бастады. Бұл үрдісті Абай Құнанбайұлы бастаған. Ұстазы Абайдың осы сопылық поэзия элементтерінен

трансформациялай отырып қазақыландыру талпаптарына Шәкәрім қанық болған сияқты. Сондықтан араб, парсы, түркі(шағатай) әдебиетімен жақсы таныс Шәкәрім Құдайбердіұлы осы арнаны жалғастырып, сопылық поэзияны қазақша сөйлетуге талпынды. Белгілі дәрежеде бұл үдеріс шығармашылық ізденіс болып, нәтижесінде ақынның қазақ әдебиетін өзіндік қолтаңбамен байытқанына күміз.

Ш. Құдайбердіұлы сопылық поэзия үлгісін екі мақсатта қолданды: өзінің дүниетанымын бағамдау және діни-фәлсапалық ағартушылық. Бұл мақсатын жүзеге асыру үшін ақын ислам дінінің рухани өзегі болған сопылық оқудың терминдерін тек қазақша сөйлетудің еш нәтижеге жеткізбесін білді. Сондықтан оның өлеңдерінде сопылық мотивтердің қазақы тұрғыда интерпретацияланғанын көреміз.

Сопылық әдебиетте кең қолданылатын «шам – көбелек», «бұлбұл – раушангүл» мотивтері Шәкәрім шығармаларында өз мәндерінде көрініс тапқандай:

Сорлы бұлбұл жарға асық боп,
Нұрлы гүлге айтты зар.
Көбелек те шамды алам деп,
Отқа түсті боп құмар.

Жарға ғашық болғаныма
Таңданатын түк те жоқ.
Жер жаралмай тұрғанында
Менде асықтың нұры бар.

Жан денеме кіргенінде,
Бірге кірген осы дерт.
Жан беретін дәрігерің де
Ем таба алмай қор болар

[11; 253].

Шәкәрім өлеңнің бірінші шумағында сопылық бейнелерді үйелей түскен. Бұлбұл мен (нұрлы) гүл, көбелек пен шам образдары өлеңнің сопылық мазмұны, яғни астарлы мәні, қосымша мәтіні бар деген сілтеме беру дәстүріне сай қолданылғандай. Алайда Шәкәрімнің бұлбұлы гүлге емес, жарға ғашық. Ал нұрлы гүл бұлбұлдың зарын тыңдаушы ғана. Сопылық поэзияда мотив қатынасы бұлбұл мен гүлмен белгіленсе, Шәкәрім өлеңінде бұл қатынас бұлбұл мен жарға ауысқан. Егер сопылық әдебиетте гүл Сүйікті(Хақ) символы болса, бұл мәтінде шартты белгі мен белгіленушісі қатар тұр: гүл – жар. Алайда гүл мен бұлбұл әуелде ғашық пен сүйікті жар символы ретінде поэзияда орын ал-

ды емес пе? Бұл екі мотив сопылықтағы «адам – Хақ» қатынасын белгілеуші ретінде бір-біріне синоним. Алайда Шәкәрім параллель мағыналы екі мотивтен үштік қатынас жасайды: бұлбұл – жар – гүл. Осы шумақтағы «көбелек – шам» қатынасы да үштік қатынасқа ауысқан: көбелек – от – шам. Ақын Хақты белгілеуші символдардың түбі бір екенін қайта-қайта көрсетуге мүдделі сияқты. Бұлбұл гүлге зар айтады, өйткені жарға ғашық, көбелек шамға ұмтылады, өйткені отқа құштар. Гүл сұлулықтың бір көрінісі, яғни Хақтың бір бейнесі, от шам болғаннан емес, от болғаннан көбелекті өзіне құмар етеді, ал шам мәні отпен байланысты. Демек Хақ бір болғанмен, оның көрінісі сан қилы, бірақ бұл көріністердің барлығының негізі бір, ол – Алла. Сондықтан Шәкәрім гүл мен жарды, от пен шамды қатар қолданып, бұлардың барлығы тек символ екеніне баса мән беруге тырысқан. Ол дәстүрлі сопылық символдарды қолдануда өзінің «жар» символының мәнін дұрыс қабылдауға дайындалған. Егер символ дегеніміз, «бір нәрсені не құбылысты тура суреттемей, бұларға ұқсас басқа бір нәрсеге, не құбылысқа құпия теліп, жасыра жарыстырып, бүкпелей бейнелеу, ойды ашық айтпай тартымды тұспалмен түсіндіру» [12; 235] болса, бірінші шумақтағы символдар қатары «жар» сөзін символдық қасиетінен ада етуге бағытталған деп айта аламыз. Өйткені Шәкәрімнің «жары» сопылық поэзиядағы жардан көп өзгеше, сондықтан да өлеңнің қалған мәтін мазмұны осы өзгешіліктің мәнін ұғындыруға арналған. Осы тұрғыда «жар» сөзі Шәкәрімнің аллегориялық шығармасының кілті, шифрі болып табылады. Ойымызды дәлелдейік.

Өлеңнің екінші шумағындағы «жар» сөзін Жаратушының символы деп білсек, шумақ мазмұны сопылық оқуда кең таралған Алла мен адам арасында болған «Әл-Мисақ» келісімі жайында екені сөзсіз. Сондай-ақ «Жер жаралмай тұрған» заман осы келісімге аллюзия болып тұр. Үшінші шумақта келісімнің нәтижесі баяндалып, сопылық мәні Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде кең қолданылатын «дерт – ем(шипә)» дихотомиясымен айшықтала түскен. Бұл үш шумақ сопылық поэзия канондарымен жазылып, Шәкәрімнің негізгі ойына алғы сөз қызметін атқарып тұр. Өйткені қалған шумақтарда ақынның өз айтары баяндалған:

Менде бар да, тіпті сізде
Жоқ емес бұл қасиет.
Оны өшіріп, бәріңіз де
Дедіңіздер: «жауды жар».

Алдағанға кеттің азып,
 Әпсін оқып үйреніп.
 Берді сайтан дұға жазып,
 Соны қылдың бойтұмар.

Неге жандың, сұм жүрегім:
 «Өзгелердің дерті үшін,
 Жарды сүй – деп – бар тілегін» –
 Мен сияқты басқалар...

Дүние өмірін мен сынадым,
 Ешбірінде опа жоқ.
 Қош өмірім, қош құмарым,
 Қош, жәдігөй, нәпсі қар!

[11; 253-254]

Өлеңнің тұтас мазмұнына бір жүйе тұрғысында қарайтын болсақ, Шәкәрім ақиқат, өмір сияқты мәселелер жайында өз ой-пайымдарын ортаға салғаннан бұрын, өз сенімін түсіндіре және қарсыластарын сынап отырып үгіт жүргізуге мүдделі екенін байқаймыз. Егер де «жар» символы болмаса, бұл өлеңде поэзиядан гөрі фәлсапалық жүйеге құрылған үгіт-насихаттық сарын басым болып кетері сөзсіз. Бұл шумақтарда ғашық силуэтті көрініс бергенімен, ғашық пен жар қатынасы махаббаттан гөрі міндетке жақын. «Жар» өзінің жұбынан айрылуға, жеке-ленуге бейім. Шәкәрімде бұл бейне ғашықтың жеке сезімінен бұлқына шығып, күн сияқты барлығына тиесілі, ортақ болуға ұмтылып тұр. «Жар» символы махаббат оты, сезім машақаты сияқты ұғымдардан гөрі, білім, ғылым, таным ұғымдарын береді. Яғни М.Мырзахметұлы көрсеткендей: «Ал Шәкәрім сопылық поэзияның жар іздеу жолындағы көркемдік тәсілін шебер пайдалана отырып, оны мүлде жаңаша танымдағы сопылық сарындағы жол ретінде қарауы себепті:

Менің жарым қыз емес,
 Хақиқаттың шын нұры, –

деп өзінің ғашық жарын, яғни хақиқаттың нұрын танып білуді (алланың нұры емес) сопылардың қияли жарынан жоғары қояды» [13; 32].

Сопылық поэзияда негізінен махаббат сезімі, оның мәніне жету және жеткізу, тұңғышына бойлау амалдары сөзді құбылта айналдыруда, нақышына келтіруде көрінеді. Сезімнің әр талшығын сөзбен жеткізу үшін ақын сөз мәнін кеңейтумен, тереңдетумен айналысады. Сопылық поэзияда адам мен Алла қатынасы жырланғандықтан, адам микроғарыш тұрғысында жеке,

дара қарастырылады. Алла алдында ол тек өз басы, махаббаты үшін жауапты. Сондықтан да кемел адамға жету қоғам не ұжымның мәселесі емес, жеке адамның ғана мәселесі. Адам тек жеке басының сезімін жырлау арқылы кемелділіктің мән-мағынасын көрсете алады, яғни дара тұлға тұрғысында ғана адам кемелділіктің үлгісі болады. Адамның басқа адамдармен қатынасы үлгі болумен анықталады. Ал Шәкәрім Құдайбердіұлы махаббат жолында, таным майданында өзін билеген сезімді жырлаудан бұрын, осы жолдың мән-мағынасын, өзі білген, танығандарын ортаға салу талабы оның сопылық өлеңдеріне ағартушылық сипат береді:

Өзге асықтар қызғанады,
 Басқалардан өз жарын.
 Қызғаныштан кім танады?
 Бұл сөзіңе кім нанар?

Мен жомартпын жар нұрына
 Алса екен деп барша жан.
 Жетсе көзің бұл сырыма,
 Ой өрісің, қылма тар

[11; 254].

Өзіндік көзқарасын, өз пайымын жырлауда Шәкәрім сопылық поэзия элементтерін қолданғанын көреміз. Алайда ақын сопылық бейнелерді дәстүрлі қолданыста пайдаланғанымен, олардың мазмұны басқаша мән-мағынаға жетелейтіндей әсерде боламыз, яғни сырт ұқсастық болғанымен, ақынның пайымы сопылардан көп бөлектенеді. Сондықтан оның өлеңдерінің мән-мағынасын дұрыс түсіну үшін шығарманың жазылу тарихы, оқиғасы, себебі сияқты мәселелерді және де сопылық терминдердің, образдардың қолдану аясын жан-жақты, бір-бірімен байланыстыра зерттеу керек. Онсыз, Е.Э.Бертельс көрсеткендей: «Если бы эти образы должны были пониматься в буквальном смысле, то, конечно, такое положение вещей могло бы быть признано доказательством бедности мысли поэта, нежелания его вводить в круг своего творчества новый материал. Но в суфийской поэзии дело обстоит иначе. Самодовлеющей ценности образ в ней не имеет вовсе, назначение его – служить только своего рода словесным иероглифом, значком, прикрывающим собой истинное философское значение» [7; 109], Шәкәрім шығармалары өзінің фәлсапалық мағынасынан айрылып қалуы ықтимал. Шәкәрім өлеңдерінің өзегі сопылық терминдердің қолданысын со-

пылық іліммен шектемей, тереңірек қазу арқылы танылатыны сөзсіз. Яғни «қасиет», «дерт», «ем», «дәрігер», «жан», «нұр» деген сөздер семантикасы сопылық мағынадан аттап өтіп, тіпті символдық тұрғыда трансформацияға түскенін мойындау керек.

Шәкәрімнің сопылық өлеңдерін «ғашық», «жар», «қыз», «шаш» сияқты образдардың қолданысына қарамастан, ғашықтық лирикаға еш жатқыза алмаймыз. Өмір, қоғам, сияқты тақырыптарды қазақ жыр-толғаулар түрінде уағыз-насихат мазмұнында қалай жырласа, Құдайбердіұлы да сопылық тақырыпты осы поэзия үлгісінде жырлайды. Алайда сопылық символдар арқылы ақын қазақ оқырманын ислам дінімен белгіленген дүниетаным шегінен асып түсуге шақырды. Шәкәрім ақынның интерпретациялары оның неосопылық идеяларын танытады. Сопылық ілімнің басты қағидасы Хақты махаббат арқылы тану болса, Шәкәрім Хақты ақылмен тануды ұсынып, сопылық махаббатты ақылмен алмастырады. Тозақ, жұмақ сияқты діни ұғымдардың мәнін қатардағы дүмше молда тұрғысында ұғынуды діншілдік деп біліп, қатаң сынға алады. Оның фәлсапалық жырларындағы реформаторлық идеялар қазақ үшін тосын да болған шығар:

Жердің жүзін дәл тауып,
Ешбір дін жоқ орныққан.
Бәрінде де бар қауіп,
Дін көбейді сондықтан.

Сол көп дінде шешу бар,
Ол шешудің арты бар.
Адасқанға кешу бар,
Кешудің де шарты бар.

Мейлі кімге шоқынсын,
Шын іздесе тәңірісін.
Қиянатты жау білсін,
Онан тыйып нәпсісін

[11; 264].

Егер де Қазан төңкерісі болмаса, діни ортада Шәкәрім өлеңдері күпірлік деп айыпталары сөзсіз:

Рух деген дінсіз таза ақыл,
Мінсіздің ісі шын мақұл.
Айуандағы ақыл ол емес.
Аз ғана сөзім – аз тақыл.
Құраныңды оқы нанбасаң.

...

«Тәпсірші» деген атақ бар.
Қарсы айтсаң, молда қақақтар,
Анығын таппай айтылған
Тәпсірде талай шатақ бар,
Ой-жотамен адасқан

[11; 231-232].

Демек, Шәкәрім Құдайбердіұлының сопылық поэзияға қалам тартуына басты себеп – діни сауатсыздыққа жол бермеу. Оның пайымынша, діншілдік – руханишылықтың басты жауы. Сондықтан адамды рухани кемелділікке үндейтін сопылық поэзия Шәкәрімнің өзегін өртеген ойларын жеткізуге мұрсат берген сөз әлемі ғана емес, ой әлемі де болды. Ол Құранды, діни кітаптар мазмұнын сауатты, ғылыми тұрғыда интерпретациялау арқылы ислам дінінің шын мәніне жетуге болатынын уағыздады. Қазақ діншілдікке салынса, ескі сарынмен тығырыққа тіреліп, ең алдымен, өзіне қиянат жасайтынын ұғындырмақ жолында ақын сопылық поэзияның қазақы үлгісін жасады деп айта аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Пригарина Н.И. Индийский стиль и его место в персидской литературе (вопросы поэтики). – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 328 с.
- 2 Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1983 – 260 с.
- 3 Дербісәліев Ә. Шыңырау бұлақтар: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1982.
- 4 Пригарина Н.И. Поэтика творчества Мухаммада Икбала. – М.: Наука, 1978 – 231 с.
- 5 Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5-томах. Т.4. – Алматы: Каз. Сов.Энциклопедия, 1985.
- 6 Нұрдәулетова Б. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі (Батыс жыраулық мектебі). – Астана: Нұра-Астана, 2008. – 432 б.
- 7 Бергельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965.
- 8 Таджикова К. Ислам: дүниетаным, идеология, саясат. – Алматы, 1989.
- 9 Акимускин О.Ф. Суфийские братства: сложный узел проблем // Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, 1989. – 328 с.

- 10 Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX – XX ғасырдың басы)// Материалдар жинағы. Құраст. және жоба жетекшісі Г.Р.Мухтарова (Абдраимова). – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 592 б.
- 11 Құдайбердиев Шәкәрім. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құраст. М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, [А.Құдайбердиев.] – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 12 Қабдолов З. Сөз өнері (Әдебиет теориясының негіздері). Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
- 13 Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998. – 368 б.

References

- 1 Prigarina N.I. Indiski stil I ego mesto v persidskoi literature (voprosy etiki). – M.: Izdatelskaiya firma «Vostochnaiya literature» RAN, 1999. – 328 s.
- 2 Kudelin A.B. Srednevekovaiya arabskaiya poetika (vtoraiya polovina VIII-XI vek). – M.: Izdatelstvo «Nayka», Glavnaiya redaktsiya vostochnoi literatury, 1983 – 260 s.
- 3 Derbisaliev A. Shunuray bulaktar: zertteyler, maqalalar. – Almaty: Zhazyshu, 1982.
- 4 Prigarina N.I. Poetika tvorchestva Muhammada Iqbala. – M.: Nayka, 1978 – 231s.
- 5 Valihanov Ch. Sobranie sochinenii v 5-tomah. T.4. – Almaty: Kaz.Sov.Ensiklopediya, 1985.
- 6 Nurdayletova B. Zhuraylar poetikasundagu dyniening konseptyalduq beinesi (Batus zhurayluq mektebi). – Astana: Nura-Astana, 2008. – 432 b.
- 7 Bertels E. Izbrannuye trydu. Sufizm I sufiskaiya literatura. – M., 1965.
- 8 Tadjikova K. Islam: dynietanum, ideologiya, saiyasat. – Almaty, 1989.
- 9 Akimyshkin O.F. Sufiskie bratstva: slozhnui yzel problem//Trimengem Dzh.S. Sufiskie ordenu v islame. – M.: Nayka, 1989. – 328 s.
- 10 Qazaqstandagu islam dini: qazhuluq (XIX – XX g. basu)//Materialdar zhinagu. Qurast. Zhane zhoba zhetekshisi G.R.Muhtarova(Abdraimova). – Almaty: Baspalar yui, 2009. – 592 b.
- 11 Qudaiberdiev Shakarim. Shugarmalari: Olender, dastandar, qara sozder. Qurast. M.Zharmuhamedov, S.Dayitov, [A. Qudaiberdiev] – Almaty: Zhazyshu, 1988. – 560 b. syretti, portr.
- 12 Qabdolov Z. Coz oneri (Adebiet teorieasunung negizderi). Zhogaru oqy orundaruna arналган oqyluq. Ondelip, toluqturulgan ekinshi basulumu. – Almaty: Mektep, 1976. – 374 b.
- 13 Murzakhmetuly M. Tyrkestanda tygan oilar. – Almaty: Sanat, 1998. – 368 b.

УДК 81'35; 81'26

Ф.Н. Даулет*, Г.Г. Шаймерденова, А. Нурдолла

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: fatima-dauletova@mail.ru

**Лингвокультурологический анализ
зоонима «собака»
в китайском, казахском, русском и английском языках**

Данная статья освещает особенности применения зоонимов в китайском, казахском, русском и английском языках. В связи с тем, что собака – это животное, которое с древнейших времен находится рядом с человеком, ее повадки и внешний вид стали использоваться в качестве метафор для характеристики человеческих качеств. В четырех указанных культурах зооним «собака» используется как в отрицательном, так и в положительном смыслах, но превалирует, как правило, отрицательный оттенок. На примере фразеологизмов с компонентом-зоонимом «собака» рассмотрены особенности лингвокультурных различий данных языков, а также использование зоонимов в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: лингвокультурология, зооним, зооним «собака», реалия.

F.N. Daulet, G.G. Shaimerdenova, A. Nurdolla

Zoonym «dog» in chinese, kazakh, russian and english languages

This article highlights the features of the application of zoonyms in Chinese, Kazakh, Russian and English languages. Since the dog is one of the oldest domestic animals, it has been very close to human house, its habits and appearance have been used as a metaphor for characterizing human reality. In these four cultures zoonym «dog» is used in negative and positive ways, but, nevertheless, negatory connotation is more common. On an example of a component – idiom with zoonym «dog» describes the features of linguocultural differences of these languages, and the use of zoonyms in intercultural communication.

Key words: linguaculturology, zoonym «dog», zoonym, reality.

Ф.Н. Дәулет, Г.Г. Шәймерденова, А. Нұрдолла

**Қытай, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі «ит»
зоонимін лингвомәдениеттану тұрғыдан талдау**

Берілген мақалада қытай, қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі «ит» зоонимімен келетін тілдік бірліктер нақты мысалдар арқылы лингвомәдениеттану ғылымы тұрғысынан талданады. Берілген мысалдардан аталмыш халықтардың материалдық және рухани мәдениетіндегі ұқсастықтармен бірге айырмашылықтарды да көруге болады.

Түйін сөздер: зооним, лингвомәдениеттану, «ит» зоонимі, реалиялар.

Совокупность языковых единиц, отражающих предметы и явления, прямо или косвенно связанных с миром фауны, представляет собой особый пласт словарного состава любого языка. В лингвистической литературе зоонимы употребляются в качестве анимализмов, зоонимов-метафор, зоометафор, зоолексем, зоомор-

физмов, компаративных фразеологизмов с анималистическим компонентом, фразеологизмов с зоонимным компонентом, компаративных фразеологизмов с компонентом-зоонимом и т.п. [1].

Естественно, что, занимаясь вопросами исследования фаунонимической лексики, лингвисты пытались так или иначе обозначить эту

лексику. Результатом этих изысканий явилось появление нескольких терминов. Одни из них охватывают более объемные понятия, другие – менее объемные. Понятие «зооним» в научной литературе имеет две трактовки – широкую и узкую. Представители широкого подхода включают в него клички животных (Мурка, Жучка), названия частей тела животного (лапа, хвост); производные от названий животных (курятина, окотиться); предметов, косвенно связанных с животными (пастбище, хлев). В нашем исследовании мы используем термин в узком смысле и вслед за А.Г. Соколовой обозначаем «зоонимами» лексические единицы, объединённые понятием «животное» [2].

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью анализа возникновения проблем в межкультурной коммуникации, в том числе в результате действия стереотипов восприятия наименований животных, которые представляют собой один из наиболее часто употребляемых в речи пластов лексики. Материалом для исследования послужила зоонимическая лексика и фразеологические единицы китайского, казахского, русского и английского языков с именами животных и птиц из различных источников. Практическая ценность исследования состоит в том, что его результаты можно использовать при проведении лекций и практических занятий по межкультурной коммуникации.

Не требует доказательств тот факт, что в речевом общении представителей различных лингвокультур отражаются как универсальные, так и этноспецифические закономерности, характеризующие культурно-национальные особенности коммуникантов. Китайский, казахский, русский и английский языки относятся к разным языковым семьям (первый к сино-тибетской, второй к тюркской, третий и четвертый к индоевропейской), поэтому их контрастивный анализ – «это не что иное, как анализ одного языка в зеркале другого, анализ того, что, в конечном счете, удивляет в другой языковой культуре» [3]. Правильность восприятия зоонимов другого языка носителями китайской, казахской, русской и английской лингвокультур зависит от того, насколько совпадают или расходятся образы их сознаний. Несовпадение этих образов может стать барьером межкультурной коммуникации, поскольку «главная причина непонимания при межкультурном общении не различие языков, а различие национальных сознаний коммуникантов» [4].

Именно зооним отражает различия в национальных культурных представлениях, психологических, ментальных и социальных особенностях и разнообразных обычаях, присутствующих, определенному языковому сообществу и культуре в целом. Зоонимы представляют собой сложные языковые единицы, которым свойствен значительный информационный потенциал. Они могут характеризовать человека с абсолютно разных сторон: 1) внешнего вида: соболиные брови, лебединая поступь, обезьяна, кошка; 2) умственных способностей: собака, курица, свинья, лиса; кроме того, такие зоонимы, как баран и осел, так же могут служить характеристикой интеллектуальных способностей человека; 3) поступки, поведение, черты характера: пёс, свинья, сорока, жук, лиса, петух, волк; 4) ловкость: медведь, корова, обезьяна, дракон, тигр и другие.

В китайской, казахской, русской и английской культурах зооним имеет различные культурные коннотации, которые тесно связаны с историей, обычаями, бытом, страноведением, географическим положением и языковой культурой.

Зоонимы отчетливее, чем любая другая лексика, выражают этнокультурную специфику осмысления окружающей действительности, поскольку образы животных в одной культуре в ряде случаев могут наделяться свойствами, которые для представителей другой культуры могут показаться логически необоснованными или даже противоречащими сложившимся стереотипам восприятия этих животных, что может неблагоприятно отразиться в момент общения. Так, зоонимы могут быть совпадающими, частично совпадающими и несовпадающими по своим значениям. Кроме того, означенные языковые единицы чаще всего носят или положительный, или отрицательный оттенок. По мнению В.А. Степаненко, «появление большей части зоонимических метафор тесно связано с жизнедеятельностью людей и основано на своеобразной ассоциации по смежности: то, что имеет место в человеческом обществе, переносится на представителей животного мира» [5]. Например, зооним «свинья», чаще всего носящий отрицательный оттенок, в русской культуре ассоциируется с чем-то грязным, а в китайской – имеет два значения, ассоциируется с человеком богатым и зажиточным, с одной стороны, и с человеком глупым и неряшливым – с другой; зооним «осел» в китайской, казахской, русской

и английской культурах используется для обозначения недалекого, глупого человека.

Собака всегда была близка к людям, так как является одним из первых одомашненных животных: многие народы увековечили ее многогранный образ в своей культуре. Образ собаки описан в мифах Древнего Египта и Месопотамии, Индии и Скандинавии, Древней Греции и Рима, Японии, Китая, Южной Америки, Древней Руси, Тюркских и других народов мира.

В мировых культурах собака олицетворяет как положительные качества: верность, бдительность, искренность, надежность, защиту; так и отрицательные: гневливость, безудержность, пресмыкательство, беспомощность.

Во многих примитивных и древних представлениях собака ассоциировалась с загробным миром – как его страж и как проводник, доставляющий туда души умерших (например, мифический древнегреческий трехглавый пес Цербер, египетский Анупис, ацтекский бог-собака Шолотль). Однако символизм, связанный с собакой и смертью, более позитивен, чем кажется на первый взгляд. Тот факт, что они ежедневно повсюду сопровождали человека, и приписываемое им знание мира духов стали причиной того, что собак считали хорошими проводниками в загробном мире. Души умерших были в более тесном контакте с собаками в древности в Центральной Азии и Персии, где телами умерших кормили собак. Этот обычай привел к семитскому и мусульманскому представлению о собаке как о «нечистом», подлом, жадном животном, которого использовали только как сторожа (за исключением гонимых собак, у которых был, по вполне понятным причинам, более высокий статус) [6].

Зооним «собака» может обозначать человека как верного, так и пресмыкающегося перед другими, чему свидетельствуют следующие пословицы: в китайском языке – «狗苟蝇营» [gǒugǒuyíngyíng] (букв. увиваться как муха, пресмыкаться как собака; обр. о «подлеце, пробивающем себе дорогу»); в казахском языке – «*итаяқтан сару су ишкізу*» (букв. дать выпить сыворотку из собачей миски; обр. подчинить себе кого-либо, принуждать, притеснять, подавлять); в русском языке – «*собака на сене*» (о жадном человеке); в английском языке – «*to wake a sleeping dog*» (букв. разбудить спящую собаку; обр. озлобить опасного человека).

В зодиаке Древнего Китая «Собака» – одиннадцатый знак, ее символическое и мифологи-

ческое значение выражается довольно разнообразно: начиная с того, что собаки, как считалось, способны изгонять демонов, до того, что в некоторых местностях их до сих пор употребляют в пищу. У представителей народности Яо в Южном Китае собака выступает как прародитель народа, что заставляет вспомнить о тотемных воззрениях.

В китайской культуре считается, что человек и собака имеют схожий характер, к тому же собака отличается абсолютной преданностью своему хозяину. Но в языковой культуре объективные отношения между собакой и человеком совсем другие. Фразеологизмы, в основе которых лежит иероглиф «狗» [gǒu] (собака), чаще носят отрицательный оттенок. Опираясь на сухую статистику, любое слово, содержащее иероглиф «狗», в основном имеет отрицательный характер, например: «走狗» [zǒugǒu] (букв. охотничий пёс, обр. прихвостень, приспешник, лакей), «母狗» [mǔgǒu] (собака женского пола, ругательное слово), «疯狗» [fēnggǒu] (бешеная собака), «狗脾气» [gǒupíqì] (означает, что человек может легко вступить в перепалку с другими), «狗咬狗» [gǒuyǎogǒu] (в значении интриги и ссоры среди плохих людей); «狗屁话» [gǒupìhuà] (ругань, чушь, вздор или ерунда), «狗杂种» [gǒuzázǒng] (букв. дворняжка, грубое обращение к человеку), «狗腿子» [gǒutuǐzi] (букв. собачья нога, обр. приспешник, пособник, предатель, продажная собака), «狗急跳墙» [gǒujítiàoqiáng] (букв. в крайности и собака бросается на стену, обр. доведенный до отчаяния, загнанный в угол) и т. д., все эти выражения можно встретить в литературных произведениях и в обычной жизни [7].

Поговорки также, в большинстве случаев, носят отрицательный характер. Недоговорка «狗拿耗子» [gǒunáhàozi] (букв. собака ловит мышью) изначально носила положительный окрас, опуская вторую часть – «多管闲» [duōguǎnxiánshì] (букв. слишком много занимается посторонними делами), в последствии стало обозначать «заниматься не своим делом; браться не за свое дело». Такие фразеологические единицы, как «狗眼看人低» [gǒuyǎnkànréndī] (букв. смотреть на людей глазами собаки, обр. смотреть с высоко), «狗咬吕洞宾, 不识好心人» [gǒuyǎolǚdòngbīn, bùshíhǎorénxīn] (букв. собака укусила Люй Дунбиня, обр. не понять добрых намерений другого человека), «狗嘴里吐不出象牙来» [gǒuzuǐlǐtǔbúchūxiàngyá lái] (букв. из собачьей пасти не жди слоновой кости, обр.

не жди доброго слова от плохого человека, сквернословить), «挂羊头, 卖狗肉» [guà yáng tóu, mài gǒu ròu] (букв. на вывеске – баранья голова, а в лавке – собачье мясо, обр. заниматься надувательством; обманывать), «狗改不了吃屎» [gǒu gǎi bù liǎo chī shǐ] (букв. собака не перестанет есть собственные испражнения, обр. «горбатого могила испавит», «сколько волка не корми, все равно в лес смотрит») выявляет образ собаки не с самой лучшей стороны.

Также в казахской культуре собака является «Жеті қазынаның бірі», т.е. одним из семи богатств человека, его добрым спутником. Но, не смотря на это, в глазах казахского народа собака ассоциируется с чем-то грязным, нечистым. Например, если собака лизнула человеку руку, он должен помыть руку семь раз, т.е. – много раз [8]. Большинство фразеологизмов с зоонимом «собака» в казахском языке носят отрицательный оттенок, например: «ит байласа тұрғысыз» (букв. место, где не выдержит даже собака, обр. ужасные условия), «ит біле ме» (букв. даже собака не знает, обр. никто не знает), «ит жеккен жер» (букв. место, где запрягают собак, обр. 1. за тридевять земель, 2. места не столь отдаленные), «ит жем болу» (букв. стать кормом для собак, обр. потерять достоинство, опозориться), «иттесу» (жить во вражде, ссориться), «итырықтау» (устать до изнеможения), «итшілеу» (испытывать невзгоды и лишения), «ит көрмес, түтін танымас» (букв. даже собака не чувствует дыма, обр. еле-еле сводить концы с концами), «ит мініп, ирек қамшылау» (букв. сесть на собаку и камчу волочить по земле, обр. влачить жалкое существование), «ит терісін басына қаптау» (букв. надеть шкуру собаки на голову, обр. намылить голову, показать кузкину мать), «ит пен мысықтай» (как кошка с собакой), «иттің құлы итақай» (букв. собачонка прислуживающая собаке, обр. кто ни на есть, всякий), «иттиген табақтай қарады» (букв. посмотреть как на посуду собаки, обр. с отвращением, презрением), «ішін иттей кемірді» (букв. как собака душу скребет, используется как выражение чувства обиды) и другие.

Ярким свидетельством отношения человека к собаке в казахской культуре может служить незначительное количество метафор с этим зоонимом в казахском языке, которые несут в себе положительное начало. Например, «ит басына іркіт төгілді» (букв. время когда иркіт* льется на голову собаки, обр. счастливое время, изобилие, «молочные реки в кисельных берегах»), «ит

көйлек» (букв. рубашка собаки, обр. первая распашонка), «ит жанды» (выносливый), «көштен қалған күшіктей» (букв. как щенок, заблудившийся, обр. бродяга).

Подтверждением отрицательного, бытового отношения к собаке служит и глубоко укоренившееся в сознании казахского этноса брезгливое понятие о месте собаки вне дома, ее подчиненное, зависимое положение. Следовательно, можно отметить, что отрицательное восприятие собаки сохранилось у представителей казахского этноса до сих пор, о чем свидетельствует тот факт, что в казахском семейном укладе редко можно обнаружить совместное проживание в квартире собаки и людей: казахи практически никогда не держат собак дома, в отличие от китайцев, русских и англичан.

У русского народа собака издавна считалась другом человека. Многочисленные литературные произведения описывают собаку как с лучшей стороны, так и с отрицательной. Например, «Муму» Н.В. Тургенева, «Белый Бим – черное ухо», Г.Н. Троепольского, «Каштанка» А.П. Чехова являются отличными образцами положительной характеристики собаки. Выражения «собака – друг человека», «собачья верность», «собачья преданность» позиционируют ее с хорошей стороны. Но таких выражений не много. Больше отрицательных: «собачья жизнь», «собаке собачья смерть», «как собак нерезаных», «собаке (псу) под хвост», «гонять собак». Выражение «где собака зарыта» имеет оба оттенка, как положительный, так и отрицательный, часто используется в разных значениях: обычном, шутливом, ироничном, зловещем. Собака в этих выражениях охарактеризована как гонимое и обижаемое существо. Зачастую, пословицы и поговорки, широко известные в народе усекаются. Произносится только часть, а вторая опускается, как нечто известное, очевидное. Со временем она забывается вовсе. Значение выражения «собака не сене» становится понятным, если узнать его полностью: «Собака на сене лежит, сама не ест и скотине не дает». Используется для характеристики человека, владеющего чем-то ему самому ненужным, но не желающим дать возможности пользоваться этим окружающим. Чаще всего говорится в адрес жадного человека.

В русских традициях нет обычая есть собак. Даже специальные мясные породы собак, такие, как китайский пекинес или корейская чау-чау, у русских разводятся исключительно как деко-

ративные. Собака вообще считалась нечистым животным, а ее мясо поганым. Однако жизнь непредсказуема, бывают ситуации, когда и собаку готов съесть. Именно о таком несчастье повествует повесть Неверова «Ташкент – город хлебный», когда люди были вынуждены съесть не только домашний скот, но и дворовых обитателей – Барбосов, Жучек, Шариков. И если сейчас говорят «собаку съел», то имеют в виду, что человек многое повидал и испытал, и плохое и хорошее, и его уже трудно удивить.

Образ собаки в английском языке (американский и британский вариант), как правило, олицетворяет пренебрежительное отношение. Так, например, «*dogger*» в американском сленге используется для наименования дешевого, пользующегося дурной славой кабачка. Интересное происхождение имеет зоометафора «*a/the hair of dog (that bit you)*» (букв. шерсть собаки, которая тебя укусила, обр. клин клином вышибают), используемая для обозначения алкогольного напитка, выпиваемого для снятия похмельного синдрома. Раньше считалось, что от укуса бешеной собаки можно вылечиться, положив собачью шерсть на место раны. Происхождение данной метафоры уходит своими корнями во времена Шекспира. В Шотландии популярностью пользовалось поверие о том, что несколько волосков от собаки, которая вас укусила, приложенные к месту раны, спасут от злосчастных последствий. Применимо к алкогольным напиткам, метафора означает, что, если накануне вечером вы выпили слишком много, выпейте утром дозу того же самого алкоголя, чтобы успокоить нервы. В такие фразеологические единицы, как «*a dirty dog*» (букв. грязная собака, обр. грязная скотина, свинья), «*tired as a dog*» (устал как собака), «*crooked as a dog's hind leg*» (букв. кривой, как задняя лапа собаки, обр. бесчестный, непорядочный), «*a yellow dog*» (букв. желтая собака, обр. подлый человек), «*the tail wagging the dog*» (букв. хвост крутит собакой, обр. меньшинство командует большинством, подчиненный командует начальником), «*barking dogs seldom bite*» (букв. собака, что лает, редко кусает, поговорка – бодливой корове бог рогов не дает), «*beware of a silent dog and still water*» (букв. остерегайся безмолвной собаки и стоячей воды, поговорка – в тихом омуте черти водятся) заложен отрицательный оттенок, а в другие, например «*hot dog*» (букв. горячая собака, обр. вот здорово! это я понимаю!), «*a clever dog*» (умный), «*like a dog's dinner*

(букв. ужин, как у собаки, обр. довольный), «*top dog*» (чемпионская собака), «*lucky dog*» (удачная собака) носят исключительно положительный оттенок. Все эти фразеологизмы встречаются в повседневной речи.

Фразеологическая единица из английского языка «*work like a dog*» (*работать как собака*), со значением выполнения тяжелой работы указывает на положительную окрашенность данного выражения: англичане отдают дань выносливости собаки, ее способности выполнять непосильные нагрузки.

Очень известным и часто употребляемым выражением в английской языковой культуре является фразеологизм «*it rains cats and dogs*», дословно переводимый как «*дождь идет кошками и собаками*», что соответствует русскому фразеологизму «*льет как из ведра*». В русском языке выражение «*такая погода, что добрый хозяин и собаку не выгонит*», позволяет провести определенную параллель с названным английским фразеологизмом.

Универсальная составляющая рассмотренных компаративных фразеологических единиц с компонентом-животным «собака» является отражением общности, существующей в языковых сознаниях китайского, казахского, русского и английского этносов, находит свое отражение в наличии сходных, возможно, калькированных выражений в исследуемых языках.

Проведенный анализ показал, что образные единицы «ярко отражают особенности языковой интерпретации действительности. Национальное своеобразие образных номинаций наиболее наглядно проявляется при сопоставлении обозначений одного и того же референта в разных языках» [9], что реализовано на материале тематической группы зоонимов и при анализе их эквивалентных пар. Общность образной словесной сферы генетически неродственных языков доказывает, что «метафора является универсальным орудием мышления и познания мира во всех сферах деятельности <...>. Она присуща всем языкам и во все эпохи» [10].

Неправильное использование фразеологизмов того или иного языка может вести к заблуждению собеседника, привести к сбоям в межкультурной коммуникации и даже привести к межкультурному конфликту. Для успешного использования зоонимов и фразеологизмов, необходимо обладать достаточными культурологическими, лингвострановедческими и социальными знаниями.

Литература

- 1 Архипова, И.В. Зоонимы в современном немецком языке. Факультет иностранных языков НГПУ / И.В. Антонова // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков» (1–30 нояб. 2009 г.): междунар. научн.-практ. интернет-конф.
- 2 Соколова А.Г. КОШКА и СОБАКА в русском и немецком языках (на материале толковых и фразеологических словарей) <http://www.russian.sfgpu.ru/files/sokolova.pdf>
- 3 Галимова О.В. Этнокультурная специфика зоонимической лексики, характеризующей человека: На материале русского и немецкого языков: диссертация кандидата филол. наук: 10.02.20. – Уфа, 2004. – 309 с. – С. 8
- 4 Тарасов Е.Ф. Введение // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1996. – С. 6–15.
- 5 Степаненко, В.А. Зоонимы в немецком словообразовании (к проблеме соотношения сложного слова и словосочетания) [текст]: дис. канд. филол. наук / В.А. Степаненко. – Иркутск, 1992. – С. 11.
- 6 Маригун Н.И. Концепт «собака» как элемент русской языковой картины мира // Язык и культура. – 2009. – № 2. – С. 11–30.
- 7 杨德峰. 韩羽与文化交际. 商务印书馆. – 2012. – 280 页.
- 8 Дәулетова Ф.Н. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 42 б.
- 9 Блинова О.И., Юрина Е.А. Образная лексика русского языка // Язык и культура. – 2008. – № 1. – С. 5–14.
- 10 Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 11–26.

References

- 1 Arkhipova, I.V. Zoonyms in modern German language. Department of Foreign Languages NSPU / IV Antonov // Actual problems of philology and methods of teaching foreign languages «(1-30 Nov. 2009): int. nauchn. Scient. Internet Conf.
- 2 Sokolov A.G. Cats and dogs in the Russian and German (based on intelligent and phraseological dictionaries) <http://www.russian.sfgpu.ru/files/sokolova.pdf>
- 3 Galimov O.V. Ethnocultural specificity zoonyms: vocabulary characterizing human: On a material of Russian and German Philology Dissertation of the candidate. Sciences: 10.02.20. – Ufa, 2004. – 309 p. – P. 8.
- 4 Tarasov E.F. Introduction // Language and mind: a paradoxical rationality. – M., 1996. – P. 6-15.
- 5 Stepanenko, V.A. Zoonyms German word-formation (to the problem of the relation of complex words and phrases) [text]: Dis. cand. Philology. Science / VA Stepanenko. – Irkutsk, 1992. – S. 11.
- 6 Marigun N.I. Concept «dog» as an element of Russian language picture of the world // Language and Culture. – 2009. – №2. – S. 11-30.
- 7 杨德峰. 韩羽与文化交际. 商务印书馆. – 2012. – 280 页.
- 8 Дәулетова F.N. Lingvomәdenietтанu: қытай және Kazakh тilderінің салғастырмалы frazeologiyasy. – Almaty: Kazakh University. – 2000. – 42 b.
- 9 Blinov O.I., Yurina EA Figurative vocabulary of the Russian language // Language and Culture. – 2008. – № 1. – S. 5-14.
- 10 Gak V.G. Metaphor: universal and specific // metaphor in language and text. – M.: Nauka, 1988. – P. 11-26.

УДК 81'35; 81'26

Ф.Н. Даулет*, Г.Г. Шаймерденова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
*E-mail: fatima-dauletova@mail.ru

Кулинарные коннотации в казахском и китайском языках

Данная статья посвящена теме кулинарных кодов в казахском и китайском языках. Дается их сравнительный анализ, а также их классификация. Различия между образными выражениями обоих языков по кулинарной тематике дают представление об отличительных чертах каждой из культур.

Ключевые слова: кулинарные коннотации, образные выражения, еда, кулинарные фразеологизмы.

F.N. Daulet, G.G. Shaimerdenova

Gulinary codes in kazakh and chinese languages

This article is devoted to the theme of culinary codes in Kazakh and Chinese languages. Comparative analysis, as well as their classification are given here. Differences between figurative expressions in both languages on culinary topics give an idea about the distinctive features of each culture.

Key words: culinary connotations, figurative expressions, food, culinary idioms.

Ф.Н. Даулет, Г.Г. Шаймерденова

Қытай және қазақ тілдеріндегі аспаздық коннотациялар

Берілген мақалада қытай және қазақ халықтарындағы аспаздық коннотациялар салғастыру нысанына айналған. Екі тілден алынған мысалдар арқылы аталмыш екі халықтың материалдық мәдениетіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар көрсетіледі.

Түйін сөздер: аспаздық коннотациялар, ас, аспаздық фразеологизмдер.

Китайскую цивилизацию можно смело называть цивилизацией еды, где существует культ еды и еда играет роль в культуре. В этом можно легко убедиться, взглянув только на словарный фонд китайского языка. В нем – трудно скрываема, порой изошренная любовь к еде и ко всему, что касается ее. «Живешь у горы – питайся тем, что есть на горе, живешь у воды, питайся тем, что есть в воде» – утверждает древняя китайская мудрость. Еще одно изречение «Нет ничего несъедобного, есть только плохие повара» отчетливо подчеркивает отсутствие пищевых запретов, и добавление в пищу абсолютно всех даров природы.

Любовь к еде у китайского народа доходит до фанатизма. Пословицы гласят: «Можно усмирить Поднебесную, но нельзя усмирить ки-

тайскую кухню», «Лучше собирать зерно, чем копить золото», «Кусочек поля стоит кусочка неба», «Лепешки, нарисованные на стене, легко увидеть, да трудно съесть», «Много людей – хорошо работать, мало людей – хорошо есть», «Хороший завтрак не заменит хорошего обеда», «Тысячу смертей можно снести, один голод трудно стерпеть» [1].

Национальный язык тесно связан с международным престижем и репутацией страны. Прививая интерес к определенной национальной культуре, можно сформировать интерес и к языку. Повышенный интерес лингвистов и методистов к национально-культурной специфике языкового содержания делает актуальным обращение к самым разным фрагментам национальной языковой картины мира. Каждый из таких

фрагментов свидетельствует о самобытности и богатстве этнических культур, а также о специфике национального сознания, по-своему отражающего и членищего окружающую действительность.

Разные грани системности образного строя языка описываются в работах, посвященных языковой метафоре, образной лексике и фразеологии, когнитивным и лингвокультурологическим аспектам языкового миромоделирования [2]. Под образным строем языка мы понимаем закрепленную в узусе национально и культурно исторически обусловленную систему образов, метафорически реализованную в семантике единиц лексико-фразеологического уровня языка, регулярно воспроизводимую в актах коммуникации и формирующую языковую картину мира носителей языка [3].

Минимальными единицами понятийного пространства образного строя языка выступают типовые для определенной культуры образные представления. Это вторичные ментальные образы, основанные на «совмещении двух картин»: первичного чувственно воспринимаемого образа, характеризующего номинируемый концепт, и самого образно номинируемого концепта на основании реальной или мнимой общности их характеристик. Например, образные слова китайского языка «甜言蜜语» [tiányánmìyǔ] (сладкоречивый, о человеке, его манере общаться), «嘴甜» [zuǐtián] (сладкогласный, приторный), «笑(长)得很甜» [xiàozhǎngdehěntián] (улыбка такая сладкая, чрезмерно ласковый, любезный, умильный), «生活甜美» [shēnghuótiánměi] (сладкая жизнь, в зн. жить припеваючи) выражают образное представление, ассоциативно связывающее впечатление, производимые голосом, манерой речи, образа жизни и поведения со вкусовыми ощущениями от сладких продуктов.

Минимальными единицами языковой экспликации типовых образных представлений являются образные слова и выражения. Комплексные единицы образного строя языка представлены различными типами образных парадигм, которые исследователями часто интерпретируются как образные или метафорические поля, объединенные на основании семантической общности тех или иных элементов образных представлений [4].

Образная лексика и фразеология как особый класс языковых единиц неоднократно выступали объектом многоаспектных лингвистических и лингвокультурологических исследований на материале различных языков [5]. Исследова-

телями отмечались такие качества образных средств языка, как метафоричность, мотивированность и идиоматичность семантики; наличие чувственно-наглядного компонента значения; выражение эмоционально-оценочного отношения к называемому явлению со стороны говорящего. В силу этих качеств именно образный словарный фонд языка обладает наибольшей национальной специфичностью и передает системой своих значений культурно окрашенный образ мира, отразившийся в языке.

К числу образных лексических средств традиционно относятся:

1. Слова с переносно-образным вторичным значением, или языковые метафоры – «食粮» [shíliáng], «азық» (пища) – то, что служит источником для чего-либо; «精神食粮» [jīngshénshíliáng] духовная пища, «ақыл азығы» – пища для ума; «嚼» [jiáo] (жевать) в значении расхотеть, тратить, «жыны қайнау» (букв. дух вскепятился) в значении дойти до точки кипения, сильно разозлиться.

2. Слова с первичным образным значением, возникшим в результате метафорического словопроизводства, или собственно образные слова – «тойдыру» (надоесть, наскучить, потерять привлекательность, словно переест), «тіс қайрау» (букв. точить зубы, в зн. иметь зуб, испытывать неприязнь к кому-либо за что-либо, желание причинить вред); «吃食堂» [chīshítáng] (букв. питаться столовой, в зн. кушать в столовой), «吃官司» [chīguānsi] (букв. питаться судебным процессом, в зн. 1) попасть под суд; 2) судиться; 3) быть приговоренным к уголовному наказанию), «吃闭门羹» [chībiméngēng] (букв. съесть суп из закрытой двери, обр. поцеловать замок (пробой); уйти ни с чем, получить от ворот поворот), «吃鸭蛋» [chīyādàn] (букв. съесть утиное яйцо, в зн. получить плохую оценку, получить ноль баллов) [6].

Образные выражения представлены устойчивыми образными сравнениями, идиомами, половицами и оборотами речи: «тісі шыққан балаға шайнап берген ас болмас» (для ребенка, у которого прорезались зубы, разжеванная пища – не пища); «一口吃不胖子» [yīkǒuchībùchéngpàngzi] (букв. откусив раз, толстым не станешь, в зн. успех – это всегда результат долгой работы).

Образные средства языка реализуют в своем значении ассоциативное сближение разнородных объектов и явлений действительности на основании их реального или воображаемого ассоциативного сходства. Они воплощают в языке когнитивную метафорическую модель:

именуют и характеризуют одну понятийную область «в терминах» другой понятийной области [7]. Например: «тіл емізу» (букв. кормить языком, в зн. давать обещания, не выполняя их, кормить обещаниями), «қан ішу» (букв. пить кровь, в зн. злить кого-то), «қамырша ілеу» (букв. замесить как тесто, в зн. сильно отругать); «啃书本» [kěn shūběn] (букв. грызть книги, в зн. корпеть над книгами; зубрить; начётничество), «吞并» [tūnbìng] (букв. глотать стоящего рядом, в зн. поглощать, присваивать, насильственно присоединять), «噎人» [yē rén] (букв. подавиться, в зн. перекричать других).

Определённый научный интерес представляет исследование кулинарного кода культуры в семантике образных слов и выражений в силу своей малоизученности и высокой культурологической значимости.

Как в казахском, так и в китайском языке встречается немало образных слов, называющих продукты питания, а также образных обозначений, характеризующих различные явления окружающего мира посредством кулинарной метафоры. Это свидетельствует о ценностной значимости гастрономической сферы в практической жизнедеятельности человека и культурологической значимости национальной кухни как символического (образного, обрядового, ритуального) кода культуры [8].

Факт метафорической номинации свидетельствует об особом отношении субъекта языка к называемому объекту, получающему в результате образной интерпретации, закреплённой в наименовании, чувственно-наглядную или экспрессивно-оценочную характеристику.

Зачастую уподобление такого рода фразеологизмов связано с моделированием сфер жизни, недоступных чувственному восприятию: физиологической, эмоциональной, нравственной, ментально-речевой, интеллектуальной, социальной, абстрактно-категориальной, – по образу и подобию явлений предметного мира. Так, кулинарные образы могут быть задействованы при характеристике:

1) внешнего вида человека: «қалқан» (щит) → «қалқан құлак» (лапоухий), «қазан» → «қазан бас» (большеголовый); «橘子皮» [júzǐ pí] (апельсиновая корка) → «脸像橘子皮» [liǎn xiàng júzǐ pí] (прищавое лицо), «豆芽菜» [dòuyá cài] (салат из бобовых ростков) → худой и высокий человек;

2) эмоциональных состояний и выражения эмоций: «малтасын езу» (бессмысленно повторять от волнения), жыны қайнау (злиться); «装

蒜» [zhuāngsuàn] (прикидываться дураком, разыгрывать из себя непонятливого);

3) черт характера и нравственных качеств человека: шикі (неопытный); 闷葫芦 [mèn hú lu] (букв. закупоренная тыква-горлянка, в зн. молчун), 滚刀肉 [gǔn dāo ròu] (скандалист, интриган, ловкач, ловчила);

4) явлений, относящихся в различным сферам жизнедеятельности человека: межличностные отношения, социальная деятельность т.п.: «арасына от салу» (в зн. пускать огонь раздора), «от алуға келу» (спешить), «дәм-тұзы жарасу» (жить душа в душу), «揩油» [kāi yóu] (букв. снимать сливки, в зн. поживиться за чужой счёт, нагреть руки).

Группы образных слов и выражений, вариативно реализующие сходные образные представления в рамках устойчивых метафорических моделей, составляют образные лексико-фразеологические парадигмы, которые в зависимости от семантической близости образного основания с единицами других подобных парадигм могут объединяться в более крупные языковые структуры – образные лексико-фразеологические поля [3]. Например, все образные средства языка, реализующие в качестве образного основания представления о приготовлении пищи и блюдах национальной кухни, могут составить обширное лексико-фразеологическое поле кулинарных конотаций. Так, представления о кулинарных блюдах или продуктах питания, включающие знания об их форме, размере, вкусе, запахе, структуре и т.п., связаны также с процессуальными ситуациями приготовления блюд из определенных продуктов и их поглощения субъектом с учетом всевозможных обстоятельств этих процессов.

Составляя жизненно важную потребность человека, пища является, с одной стороны, непременным атрибутом его повседневной жизни, а с другой – значимым объектом в обыденной картине мира. Безусловно, это проявилось в языке и закрепились в языковой картине мира следующим образом:

1. Кулинарная лексика часто является производной и образно мотивированной, сохраняет живую внутреннюю форму слова: «蚂蚁啃骨头» [mǎ yǐ kěn gǔ tóu] (посл. муравей кость точит, в зн. упорством и настойчивостью добиваться успеха).

2. Кулинарная лексика часто служит источником образных наименований и образных характеристик различных фактов и явлений дей-

ствительности: «қазанның күйесіндей қап-қара» (черный, как сажа на казане); «吃醋» [chīcù] (пить уксус, в зн. ревновать, быть ревнивым), «油条» [yóutiáo] (букв. хворост, полоски из теста, в зн. опытный, умудрённый, повидавший виды (о человеке)).

3. Кулинарная лексика входит в состав фразеологизмов и устойчивых сравнений: «құрғақ қасық ауыз жыртады» (букв. сухая ложка режет губы, в зн. подать руку помощи), «үй болған соң, шыны-аяқ сылдырламай тұрмайды» (букв. не бывает дома без дребезжания посуды, в зн. милые бранятся – только тешатся); «备尝艰辛» [bèi cháng jiǎnxīn] (в зн. перенести страдания), «饱食终日, 无所用心» [bǎo shí zhōngrì, wú suǒ yòng xīn] (наедаться досыта и жить без всяких забот; набивать себе живот и бездумно существовать; сладко есть и ничем не заниматься; жить в сытости и праздности).

Кулинарная лексика и фразеология как в прямом исходном, так и в переносно-образном употреблении обладает ярким национальным колоритом, всегда оказывается национально окрашенной и согласно «лингвострановедческой теории слова» (В.М. Верещагин, В.Г. Костомаров) содержит так называемый «культурный» или «страноведческий» компонент.

Многие наименования блюд национальной кухни, послужившие источником образного именования и характеристики, являются безэквивалентными. Они не имеют семантических аналогов в других языках и заимствуются в случае распространения этого блюда или продукта, как произошло с заимствованиями в китайском из казахского (皮饺子 [píyázi] → пияз (лук), 囊 [náng] → нан (лепешка), 纳仁 [nà rén] → нарын (сочни)). В системе обыденных представлений человека о мире образ определенного этнического сообщества (народа или государства) неразрывно связан со сложившимися в родной культуре устойчивыми социокультурными стереотипами, в число которых входят традиционные продукты питания и блюда национальной кухни. Они выступают своеобразными «маркерами» национальной идентичности и самоидентичности, входя в систему образных средств языка и паремиологический фонд (в состав устойчивых фольклорных формул, пословиц, поговорок): «арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен» (ячмень и пшеница – пища, золото и серебро – камни); «生米煮成熟饭» [shēngmǐ zhǔchéng shúfàn] (из сырого риса уже сварена каша, обр. сделанного не воротишь, оказать-

ся перед совершившимся фактом). Еда в целом является символом богатства, изобилия, благополучной жизни, с чем связана традиция много есть в праздники, на свадьбе, на поминках.

Тем не менее существует и категория абсолютных эквивалентов с казахского языка на китайский. Например: в казахском языке есть такие пословицы, как «аш қадірін тоқ білмес» (сытый голодного не уразумет), «аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш баланы ойламайды» (голодный ребенок не играет с сытым ребенком, сытый ребенок не думает о голодном ребенке) → в китайском языке «饱汉子不知饿汉子饥» [bǎo hànzi bùzhī è hànzi jī] (сытый голодному не товарищ); также «иттің басын алтын табаққа салса, шоршып түседі» (метать бисер перед свиньями) → «对牛弹琴» [duì niú tán qín] (букв. играть на цитре перед быком, обр. метать бисер перед свиньями), «对驴说经» [duì lú shuō jīng] (букв. читать ослу буддийский канон, обр. метать бисер перед свиньями) имеет идентичное значение.

Следовательно, названия продуктов питания, блюд и кушаний, их качеств, а также процессов их приготовления и употребления обладают ярко выраженной национально-культурной спецификой, а в своем образном функционировании отражают особенности национального мировидения и миропонимания, служат ярким примером образного отражения действительности в языке, формируют метафорический фрагмент национальной картины мира. Лексико-фразеологическое поле, эксплицирующее систему образных и символических смыслов, связанных с блюдами традиционной кухни, а также их функционирование на бытовом и сакральном уровнях, воплощает «кулинарный код» национальной культуры, который можно рассматривать как средство национальной идентификации и самоидентификации.

Таким образом, в процессе обучения необходимо учитывать национально-культурную специфику кулинарных образов, отражающую важный фрагмент этнической культуры, а также особенности национального познания окружающего мира. При сопоставлении кухонной терминологии китайского и казахского языков выявились не только неповторимые черты жизни китайского и казахского народов, но и особенности различного видения сходных для культур явлений, что обязательно должно быть учтено при создании учебных материалов, пособий и словарей.

Литература

- 1 Даулетова Ф.Н. Китай: мифы и реальность. – Алматы: Издательская компания «Жизнь», 2005. – 260 с.
- 2 Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора: материалы к словарю. – М.: Ин-т рус. яз., 1991. – 193 с.
- 3 Юрина Е.А. Образный строй языка. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2005. –155 с.
- 4 Там же.
- 5 Складьяревская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 151 с.
- 6 杨德峰.汉语与文化交际.商务印书馆, 2012. – 280 页.
- 7 Баранов А.Н. Очерк когнитивной теории метафоры // Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю). – М., 1991. – С. 185-189.
- 8 Банкова Т.Б. Кулинарный код сибирских семейных обрядов: объективация в языке // Вестник Том. гос. ун-та: Бюл. операт. науч. информ. «Обрядовое слово как языковой и культурный феномен: статус и региональная специфика». – 2006. – № 112. – С. 20-33.

References

- 1 Dauletova F.N. Kitaj: mify i real'nost'. – Almaty: Izdatel'skaja kompanija «Zhizn'», 2005. – 260 s.
- 2 Baranov A.N., Karaulov Ju.N. Russkaja politicheskaja metafora: materialy k slovarju. – M.: In-t rus. jaz., 1991. – 193 s.
- 3 Jurina E.A. Obraznyj stroj jazyka. – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 2005. –155 s.
- 4 Tam zhe.
- 5 Skljarevskaja G.N. Metafora v sisteme jazyka. – SPb.: Nauka, 1993. – 151 s.
- 6 杨德峰.汉语与文化交际.商务印书馆, 2012. – 280 页.
- 7 Baranov A.N. Oчерk kognitivnoj teorii metafory // Baranov A.N., Karaulov Ju.N. Russkaja politicheskaja metafora (materialy k slovarju). – M., 1991. – S. 185-189.
- 8 Bankova T.B. Kulinarnyj kod sibirskih semejnyh obrjadov: ob#ektivacija v jazyke // Vestnik Tom. gos. un-ta: Bjul. operat. nauch. inform. «Obrjadovoe slovo kak jazykovoj i kul'turnyj fenomen: status i regional'naja specifika». – 2006. – № 112. – S. 20-33.

УДК 81'35; 81'26

¹Ф.Н. Даулет*, ¹Г.Г. Шаймерденова, ²Г.О. Даулетова¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы²Казахская академия труда и социальных отношений, Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: fatima-dauletova@mail.ru

«Сакральные числа» в казахской, русской и китайской лингвокультурах

Данный текст рассматривает симпатию и антипатию к числам у казахской, русской и китайской наций и причины их формирования. Особенностью данной статьи является то, что числа в казахской, русской и китайской культурах проявляют универсальность и национальность под влиянием разных факторов. Только хорошо понимая различия в культуре чисел этих народов, люди, обучающиеся этим языкам, смогут преодолеть барьер в межкультурной коммуникации, улучшить взаимное общение и увеличить культурный обмен.

Ключевые слова: число, нумерология, «сакральные числа», фразеологизм.

F.N. Daulet, G.G. Shaimerdenova, G.O. Dauletova

«Sacred numbers» in kazakh, russian and chinese cultures and languages

This text considers the sympathy and antipathy to the numbers in Kazakh, Russian and Chinese nations and the reasons for their formation. A special feature of this paper is that the number in the Kazakh, Russian and Chinese cultures exhibit universality and nationality under the influence of different factors. Only awareness of differences in culture properties of these peoples, the people who study these languages will be able to overcome the barrier in intercultural communication, enhance mutual communication and increase cultural exchanges.

Key words: number, numerology, sacred number, idiom.

Ф.Н. Даулет, Г.Г. Шаймерденова, Г.О. Даулетова

Қазақ, орыс және қытай лингвомәдениетіндегі «қасиетті сандар»

Мақалада қазақ, орыс және қытай тілдеріндегі «қасиетті сандар» деп аталып жүрген сандарға лингвомәдениеттану ғылымы тұрғысынан баға беріледі. Сандар адамның күнделікті өмірінде маңызды орын атқарады. Түрлі тілдердегі сандардың күнделікті қоладаныстағы ерекшеліктерін білу мәдениетаралық қарым-қатынас барысында маңызды болып есептеледі.

Түйін сөздер: сан, нумерология, қасиетті сандар, фразеологизм.

Изучая язык, невозможно не коснуться истории, культуры, традиции данного народа, так как «изучение языков мира – это также всемирная история мыслей и чувств человека. Оно должно описывать людей всех стран и всех уровней культурного развития» [1].

Числа не только вошли в нашу жизнь как средство необходимости для ведения счета, но также настолько глубоко вжились в нашу жизнь,

что мы им стали уделять очень большое внимание, убеждая себя в их магической силе и придавать им различное семантическое значение. Но у каждого народа свое особое видение картины мира, и языковая личность обязана организовывать содержание высказывания в соответствии с этой картиной.

Каждая отдельная цифра обладает своей собственной реальностью, качеством и своим

собственным символом в своей культуре, и эти признаки фиксируются в языке. Сопоставляя отношение к числам казахских, русских и цифрам у китайцев, замечаем: под влиянием стихийных условий, географии регионов проживания, разных обычаев, привычек, разных религий, суеверий и других факторов значение чисел, с одной стороны, выражает свойственную казахской, русской и китайской нациям культуру, т.е. свою национальность, с другой стороны, проявляет их универсальность.

У разных народов есть свои излюбленные, предпочитаемые для символических целей числа – выражения своеобразия культуры этноса. В различных культурах какие-то числа почитались за священные, а какие-то – за опасные, несчастливые символы. Тем не менее одно и то же число может сулить несчастья в одной стране, тогда как в другой на это число надеются как на талисман удачи. Так, числа 3, 4, 5, 7, 10, 12, 40, 70 и 100 считались священными у многих народов древности, и самое мистическое из них было число 3.

Говоря о несчастливых числах, невольно вспоминаешь число 13. Многие люди не совершают важных сделок и покупок 13 числа. В разных странах с числом 13 развернута целая борьба. Так, например, некоторые французские авиакомпании исключили число 13 из нумерации рядов кресел в салоне, и сразу после 12 ряда идет 14-й. В Китае, особенно в Шанхае, говорят «十三点» *shí sān diǎn* – полудурок, что также является обидным высказыванием [2].

Целью данной работы является проиллюстрировать ту исключительную важную роль, какую играют символические числа в научном познании мира и в человеческом творчестве.

Любая нация признает, что число «один» является источником и корнем всех других чисел, оно связано с творчеством, прогрессом, самосовершенствованием, к нему относится и солнце. Поэтому представление о числе «один» у русских и китайцев тождественно, что отражено в фразеологическом словаре русского языка и фразеологическом словаре китайского языка.

Например, китайские фразеологизмы «一言为定» [*yī yán wéi dìng*] (договорились, по рукам, решено); «说一不二» [*shuō yī bù èr*] (сказано раз, значит не два, *обр.* а) твёрдо держать свое слово, быть верным своему слову, не менять данного слова, как сказал – так и будет; б) давать полное согласие, полностью соглашаться на просьбу, требование); «一见钟情» [*yī jiàn zhōng qíng*] (лю-

бовь с первого взгляда); «独一无二» [*dú yī wú èr*] (только один; единственный в своем роде). Число «один» в этих фразеологизмах подчеркивает предмет, явление или сходство. В русском языке часто встречаются фразеологизмы и пословицы такие, как «ягоды одного поля», «на одно лицо», «из одного теста», «на одну колодку», «одним выстрелом двух зайцев убить» и т.д.

Число «один» в казахском языке имеет значение одного целого, единства и процветания, абсолютного спокойствия. В казахском языке отображение единства Бога представлено следующим фразеологизмом: «Жалғыздың Аллаға гана жарасады» (Одинок может быть только Аллах). Например, в таких языковых единицах, как «сырлары бір» (у них секреты общие), «бір аяқ қымыздың екі аяқ желігі бар» (букв. даже чашка кумыса возбуждает человека так, как будто он дважды опьянен, *обр.* действие, даже самое незначительное, больше значит), «бір биеден ала да туады, құла да туады» (от одной кобылы рождаются и полосатый, и гнедой жеребят; и от доброго отца родится бешеная овца), «бірдің кесірі – мыңға, мыңның кесірі – түменге» (один может принести вред тысяче, тысяча – десяти тысячам), «бір елі ауызға екі елі қақпақ» (рот шириной в палец прикрой двумя пальцами (т.е. будь осторожным, держи язык за зубами), «бір жоқты бір жоқ табады» (поиск одной утерянной вещи наводит на другую), «бір жылға қоянның терісі де шыдайды» (букв. один год продержится и заячья шкура, *обр.* тебе стоит потерпеть) отражена суть значения числа один у казахского народа.

Цифра «три» – одно из священных чисел у многих народов как в материальной, так и в духовной культуре, знак Земли. Это идеальная модель любого динамического процесса, предполагающая возникновение (зарождение), развитие и упадок (кончина, смерть): все в мире появляется, зарождается, живет и развивается, на Земле ничто не вечно – все умирает, стареет, либо приходит в упадок. Числом три выражается вертикальная модель мира: верх, середина, низ – Небо, Земля, преисподняя – Рай, земной мир, ад. Одним словом, число три в основном связывают с тремя мирами структуры Вселенной. Данное число также имеет значение трех единств мира – верхнего, среднего и нижнего, то есть прошлого, настоящего и будущего.

Ученый-культуролог С. Кенжеахметулы о значении числа «три» пришел к следующим выводам: «Три родственных: своя родня, род-

ные со стороны матери, родичи со стороны жены. Три неизлечимых: Характер. Старость. Смерть. Три почитаемых: Удача. Счастье. Богатство. Три близких: Душа. Жена. Скотина. Три истины: Правда – бесценна. Ложь – дешево. Старость – неизлечима. Три радости: Принимать благодарность. Когда ищут тебя. Долговечность твоего дела. Три источника: источник воды – родник, источник дороги – путь, источник слова – слушатель» [3].

Эти понятия в обычаях и традициях казахского народа нашли свое отражение в следующих пословицах и поговорках: «Знающий языки трех народов в три раза выше других», «В трех вещах нет стыда: во сне, в смехе, в еде»; «Три безмолвных врага: пожар, сель, сон», «Человек спустя три дня и к могиле привыкает» «Досыңды үш күн сынама, үш жыл сына» схожесть с русской пословицей «Не узнаешь друга в три дня, узнаешь в три года» очевидна, «Жұмысқа үш жылда үйренеді, жалқаулыққа үш күнде үйренеді», «Ат баспаймын деген жерін үш басады».

Русскую поговорку «Бог Троицу любит» русские говорят тогда, когда советуют кому-нибудь делать что-то в третий раз, выражая тем самым пожелание удачи. В известном словаре В. Даля собраны такие пословицы, как: «Помни три дела: молись, терпи, работай»; «До трёх раз прощают»; «Без Троицы дом не строится»; «Троица перстов крест кладёт»; «Было три жены – да все не острижены» [4]. В русском языке зафиксированы такие устойчивые выражения, как «в три погибели согнуть (кого-то)», «в три погибели гнуться», «в три шеи гнать», «в три ручья плакать», «в третьи руки передать, отдать, продать», «до третьих петухов». В русской культуре, с одной стороны, значение числа имеет положительный окрас, но с другой – используется как усилитель негативных действий.

Китайский мудрый Лаоцзы (老子 [lǎozǐ]), древний китайский философ VI–V вв. до н. э., в своём трактате «Канон Пути и благодати» («道德经» [dàodéjīng]), писал: «道生一, 一生二, 二生三, 三生万物» [dào shēng yī, yī shēng èr, èr shēng sān, sān shēng wàn wù] («Дао рождает одно, одно рождает два, два рождает три, а три рождает все сущее. Все сущее носит в себе «Инь» и «Ян», наполнено «ци» и образуют гармонию»). В известном труде историографа династии Хань Сыма Цяня «Исторические записки» («史记» [shǐjì]), созданном между 109–91 гг. до

н. э., написано: «数始于一, 终于十, 成于三» [shùshǐyúyī, zhōngyúshí, chéngyú sān] («Число начинается с одного, кончается десятью, славится тремя»). В «Большом словаре китайской фразеологии» насчитывается 78 фразеологизмов, первым иероглифом в которых является иероглиф «три» (三), как например, «三分鼎立» (взаимное противопоставление трех держав), «三顾茅庐» (неоднократные приглашения на службу), «三人成虎» (три человека равны тигру), «三缄其口» (набрать воды в рот), «三生有幸» (кому-н. очень везет), «三纲五常» (три начала и пять постоянных принципов феодального общества), «三更半夜» (три удара колокола в середине ночи), «三朝元老» (высоконравственный и глубокоуважаемый), «三灾八难» (испытать одно за другим три бедствия восемь несчастий) и так далее. В «Большом словаре китайских поговорок» фиксируется 215 поговорок с первым иероглифом «три» (三), как «三个臭皮匠, 顶个诸葛亮» (Три простых сапожника равноценны мудрецу Чжугэ Ляну; Ум хорошо, а два лучше); «三人一条心, 黄土变成金» (При объединении всех сил даже грунт превращается в золото); «三个和尚没水吃» (У трех монахов некому воду носить; У семи нянек дитя без глазу) [5]. Очевидно, китайский народ любит число «3», считая его привлекательным мифическим числом.

Из вышеизложенного видно, что число «три» как и в казахской, так и в китайской и русской культурах выражает не только реальное значение 3, но и неопределенное значение множества – «много-много».

Число «семь» играет важную роль в жизни каждого казаха. Она имеет священное, мистическое и фундаментальное значение, не только у казахского народа, но и ряда других. В современном казахском языке существует словосочетание «Семь чудес света», олицетворяющее «весь мир», «целый мир». Здесь отсутствует прямое числовое значение. По данному определению «семь» означает семь основных направлений, т.е. четыре стороны света: восток, запад, север, юг, небо – высший мир, земля – средний мир, и подземный мир – нижний. По отношению к религии существует семь святых: Мекка, Медина, Бухара, Шам, Катыв, Египет, Коран.

Даже в приготовлении Наурыз-Коже, олицетворяющего первые солнечные дни нового года, используются «семь» видов продуктов, что также связано со священным числом «семь». Это символ доброты, богатства, плодородия и символ удачи.

По казахской традиции на седьмой день после смерти человека устраивают поминки, в память о покойном собираются люди, раздают пожертвования. На основе этого сформировались следующие словосочетания: «*жеті шелпек*» (семь лепешек).

У казахов принято знать предков до седьмого колена (семь поколений). «*Жеті атасын білмеген жетімдіктің белгісі*» → Человека, не знающего свою родословную, называют безродным. В казахском понимании число семь, являясь символом структуры мира, используется как в прямом, так и в переносном значении. И такие фразеологизмы и пословицы это доказывают: «*жетіге келгенше бала жерден таяқ жейді*» (пока ребенок не достигнет семилетнего возраста, ему постоянно достается от земли, обр. он часто падает), «*жеті ата, жетпіс пұшты*» (семь предков, семьдесят поколений) «*жұт жеті ағайынды*» (джут – это уже семь бед, обр. беда не приходит одна), «*жеті атасынан бері*» (потомственный, букв. от седьмого колена предков), «*жеті жұрт өткен жер*» (древняя земля, букв. территория, где обитали семь народов), «*Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл*», «*жеті жұрттың тілін білу*» (быть полиглотом, букв. владеть языками семи народов), «*жеті қабат жер астында*» (под семью слоями земли, обр. о недоступном, труднодоступном), «*жеті қараңғы түнде*» (глубокой ночью), «*жеті қырдың астында*» (слишком далеко, букв. за семью холмами); «*Жақсыны жеті жыл жетелесең, адам болады, Жаманды жеті жыл жетелесең, надан болады*» (букв. хорошего человека семь лет учи, будет человеком, плохого человека семь лет учи, все равно будет неучем).

Русская нация число «семь» считает мифическим и счастливым числом. Это число часто встречается в русских пословицах, поговорках, фразеологизмах, устойчивых выражениях и даже в народных сказках, например, «*Семь раз отмерь – один раз отрежь*»; «*Для милого друга семь верст не околица*»; «*У семи няней дитя без глаза*»; «*Из семи печек с ним щей похлебаешь*»; «*За семь верст киселя хлебать*»; «*Семь пятниц на неделе*»; «*Семеро одного не ждут*»; «*Семь бед – один ответ*»; «*Семи пядей во лбу*»; «*Семеро капралов над одним*»; «*Семь потов сошло*»; «*до седьмого пота работать (трудиться)*»; «*на седьмом небе от чего-либо*»; «*семь богатырей*»; «*семицветная радуга*»; «*семигранный кристалл*» и т.д. В русском числовом мире

«семь» считается самой волшебной, чудесной, даже особой цифрой, выражающей значение «много-много, большая приятность, счастье».

По праздникам, в день рождения, на свадьбе русские обычно дарят 7 цветов, выражая своё пожелание счастья. Если во время путешествия или командировки вы случайно останавливаетесь в гостинице в номере №7, значит, впереди вас ждет удача и счастье. Как в казахской культуре, так и в русской с древних времен считают, что разнообразный мир состоит из семи явлений пространства и времени – прошлое, настоящее, будущее, восток, юг, запад и север, поэтому 7 является чудесным числом. Любовь русских к числу «7» тесно связана с культурой христианства. Семь – число духовного совершенства, оно означает «быть наполненным или удовлетворенным, иметь достаток». В Библии сказано, что Бог сотворил мир за шесть дней, а на седьмой отдыхал. И сейчас люди считают седьмой день недели, воскресенье, выходным.

Частотность использования числа «7» в китайском языке, по сравнению с употреблением в казахском или русском языке, более редкая, и даже фразеологизмы с цифрой «7» приобретают отрицательный оттенок, обозначающий «беспорядок», как например, «七上八下» [qī shàng bā xià] (быть в смятении, быть растерянным, быть нерешительным, переживать), «七嘴八舌» [qī zuǐ bā shé] (говорить наперебой), «七拼八凑» [qī pīn bā còu] (кое-как наскрести), «七手八脚» [qī shǒu bā jiǎo] (суматошливо), «七零八落» [qī líng bā luò] (рассыпаться в беспорядке; разбросанный; врассыпную, вдребезги), «七扭八歪» [qī niǔ bā wāi] (искривлённый, перекосившийся, скрюченный); «乱七八糟» [luàn qī bā zāo] (беспорядочный); «七折八扣» [qīzhébākòu] (тут вычесть, да там сбросить); «七情六欲» [qī qíng liù yù] (все эмоции и страсти (Семь эмоций: радость, гнев, грусть, забота, огорчение, страх, испуг) [6].

В древней книге «О китайских иероглифах» («说文» [shuōwén]) число «девять» комментируется так: «阳之变也, 象其屈曲穷尽之形» [Yáng zhī biàn yě, xiàng qí qūqū qióngjìn zhī xíng], что значит: «девять» – самое значимое в ряду элементарных чисел, по написанию иероглиф 九 [jiǔ] (девять) состоит из четырех элементов (черточек), имеет значение «многий, большой, высокий, глубокий, долгий, далекий полюс». В хронике «史记·武帝纪» написано «禹收九牧之金, 铸九鼎, 象九州» [Yǔ shōu jiǔmù zhī jīn, zhù jiǔdǐng, xiàng jiǔzhōu] (Император Юй

(禹), оккупировав все земли Китая, собрал золото всей страны, отлил 9 больших треножников, символизирующих 9 областей. С тех пор число «9» стало символом императора.

Проводя разные ассоциации с цифрой «девять», китайцы считают, что число «девять» символизирует счастье, удачу (吉祥 [jíxiáng]) и высшую власть (至高无上 [zhìgāowúshàng]). «Девять» считается цифрой императорской власти, даже по форме иероглиф 九 похож на иероглиф 龙 [lóng] (дракон).

По древним верованиям, китайцы считали, что небо состоит из девяти сфер, а на девятом небе находится небесная высь: 九霄云外 [jiǔ xiāo yún wài]. Согласно древним преданиям, на небе есть девять сфер, девятая сфера – самая высокая, то есть девятое небо, где живут все боги [7]. Китайские императоры благоговели перед этим числом. Они утверждали, что получили свою власть из рук богов, с девятого неба, и старались связать всё императорское и дворцовое бытие с числом «девять».

В китайских фразеологизмах «九牛一毛» [jiǔ niú yī máo] (с девяти коров один волосок; капля в море), «九死一生» [jiǔ sǐ yī shēng] (девять смертей за одну жизнь; чудом остаться в живых), «九牛二虎之力» [jiǔ niú èr hǔ zhī lì] (у девяти коров сила двух тигров; невероятные усилия), «九回肠断» [jiǔ huí cháng duàn] (девятикратное возвращение страданий, много страданий). «Девять» во фразеологизме «九州方圆» [Jiǔzhōu fāngyuán] имеет значение «очень широкое», сильный мороз называется «数九寒天» [shùjiǔ hán tiān] (самые холодные дни в году).

«Девять» – число, символизирующее долгую жизнь, созвучно с произношением китайского слова (久 [jiǔ]) «долгий», «давний». Оно считается также числом, приносящим счастье, и поэтому используется в комбинациях цифр, например, на свадьбе, или в день влюблённых, или в другой памятный день жених дарит своей невесте 9, или 99, или 999 роз, выражая бесконечность своей любви, «вечной, как небо и земля» (天长地久 [tiān cháng dì jiǔ]).

В казахском народе также существует множество понятий, традиций, связанных с числом «девять». Так, например, приданное казахской девушки состоит из девяти предметов быта: 9 одеял, 9 подушек, 9 ложек, набор посуды из 9 предметов. Жених, сватая девушку, дарит ей стороне домашний скот из девяти видов [8].

О сакральном значении числа «девять» в казахской культуре известно давно. Кстати, у сибирских тюрков «тоғыз» («девять») символи-

зирует «толық кісі» – цельного человека, завершающего земной путь.

Если казахская и русская культуры более «благоклонны» к нечетным числам, то китайская культура «на стороне» четных чисел. Нечётные числа (за исключением числа 13) в глазах русских считаются счастливыми, благополучными, а чётные числа приносят беду, несчастье. По взглядам славян и в том числе русских, число «два» тесно связано с дьяволом, что доказывает устойчивое выражение «чёрта (с) два», выражающее полное отрицательное значение. Так, фразеологизмы «в двух шагах»; «от горшка два вершка»; «на два слова» выражают ничтожное значение. Также и такие чётные числа, как 4, 6, 8 и т.д., придают отрицательный оттенок. Даже в будни дарят нечётное число цветов – 3, 5, 7 штук, даже и один цветок. Букет из четного числа цветов вызывает у получателя букета неприятные чувства. У русских чётное число цветов приносят только на похороны или в честь памяти умерших. В казахской культуре часто встречаются такие выражения, как *егіз қозыдай* (букв. как ягнята – близнецы) – *как две капли воды*; *екі оттың ортасында қалу* (оказаться в таком положении, когда опасность или неприятность угрожает с двух сторон) – между двух огней; *екі ұшты* (букв. имеющий два конца) – неискренний, лицемерный.

Так как число «два» – четное, оно является символом постоянства, парности. Так же, являясь основой бинарной системы, число два противопоставляет предметы. Женщина – мужчина, жизнь – смерть, добро – зло, вперед – назад и т.д. В глазах китайцев чётное число является счастливым, благополучным, причем число «два» (二 [èr] 两 [liǎng]) совпадает с «парой» (双 [shuāng]). Китайцы симпатизируют чётному числу, о чём свидетельствует поговорка «两全其美» [liǎng quán qí měi] (и волки сыты, и овцы целы); «两厢情愿» [liǎng xiāng qíng yuàn] (что значит: по доброй воле двух сторон); «两袖清风» [liǎngxiùqīngfēng] (в обоих рукавах чистый ветер; быть неподкупным и честным человеком); «好事成双» [Hǎoshì chéng shuāng] (значит: благополучие обязательно в парах); «一举两得» [yījǔliǎngdé] (одним действием добиться двойной выгоды; одним выстрелом убить двух зайцев); «四平八稳» [sì píng bā wěn] (обр. тишь да гладь; полный порядок); «四通八达» [sì tōng bā dá] (иметь разветвлённую сеть путей сообщения); «六六大顺» [liùliù dàshùn] (в значении: все будет удачно).

Древнекитайская философия даосизм считает, что всё во Вселенной состоит из «阴» и «阳» (Инь и Ян), только гармоничное единство Инь и Ян рождает всё в мире, под влиянием этой мысли всё в мире развивается от 1 до 2, от 2 до 4, от 4 до 8, поэтому чётное число несет в себе счастливый, положительный смысл. В праздник Весны, когда на Новый Год в первый раз едят пельмени или вареники, в пиале обязательно должно быть четное количество вареников, которые символизируют счастье, совершенство и благополучие, спасение от бед и неприятностей.

Число «четыре» традиционно широко используется казахским народом. Частое употребление в речи этого числа было вызвано философскими взглядами древних великих мыслителей относительно эволюции вселенной. Названное казахами, значение числа «четыре» намного отличается от других святых чисел. Это произошло вследствие того, что изначально число «четыре» со своим сложным процессом и явлением применялось в быту народа. Фразеологизмы, в которых представлено число «четыре»: в русском языке «на все четыре стороны» (идти куда угодно), «жить в четырех стенах» (не выходить ни куда, не общаться ни с кем), «без четырех углов изба не рубится» (без основы ничего и не получится); в казахском языке «төрт аяқты жылқы да сүрінеді» (букв. даже четырехногая лошадь спотыкается) – конь о четырех ногах, и то спотыкается, «екі көзім төрт болды» (букв. два глаза, стали как четыре) – у страха глаза велики.

Казахи говорят: «төрт мүшем аман болсын» – это значит здоровье всем четырем частям человеческого тела. Также они говорят: «төрт түлік мал» (четыре вида домашнего

скота), «төрт таған» (четыре опоры (поддержки), «төніректің төрт бұршы» (четыре части света). Эти фразы часто используются в повседневной речи.

Число «четыре» китайцам не нравится, так как «четыре» (四 [sì]) по-китайски произносится так же, как произносится слово «смерть» «死» [sǐ], и вызывает чувство страха, поэтому в быту, насколько это возможно, стараются избавиться от этого числа. Но, с другой стороны, это число имеет и некоторый положительный оттенок в значении стабильность, уместность, всесторонность. В этом значении цифра «четыре» встречается во фразеологизмах «四平八穩» [sì píng bā wěn] (четыре ровных, восемь устойчивых; гладко и без осложнений), «四面八方» [sì miàn bā fāng] (везде и всюду) и др.

Мы можем сделать вывод о том, что какое бы не было число, оно играет важную роль не только в мировых культурах, но и в жизни отдельного человека. В разных религиях одно и то же число может иметь совершенно разные значения, а так же практически в каждой мировой культуре есть свои «священные числа», а каждое число символизирует определенное значение.

Таким образом, отношение к числам у казахской, русской и китайской наций разное, культура чисел проявляет интернациональность и национальность под влиянием различных факторов, таких, как природные условия, обычаи, привычки, религия и другие. Для того чтобы овладеть в совершенстве иностранным языком и общаться с иностранцами, надо уделять особое внимание усвоению лингвострановедческих знаний, которые помогут учащимся Казахстана и Китая правильно понимать друг друга.

Литература

- 1 Шолохов М. А. Сокровищница народной мудрости. – В кн. Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – М., 1957. – С. 111.
- 2 贾淑芬. 简明俄汉谚语辞典. 沈阳, 辽宁大学出版社, 1996. 486 页 // Цзя Шуфэнь. Краткий русско-китайский словарь пословиц. – Шэньян: Издательство Ляолинского университета, 1996. – С. 486.
- 3 Кежеахметулы С. Семь богатств. 1-2 книги. – Алматы: Родной язык, 2002. – 251 с.
- 4 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – СПб., 1863-1866.
- 5 成语大词典. 商务印书馆国际有限公司, 2011. – 1433 页.
- 6 杨德峰. 汉语与文化交际. 商务印书馆, 2012. – 280 页.
- 7 胡文仲. 俄汉语言文化习俗探讨. 北京, 外语教学与研究出版社, 1999. 231 页 // Ху Вэньчжун. Изучение культурных обычаев в китайской и русской языках. – Пекин: Издательство преподавания и исследования иностранных языков, 1999. – С. 231.
- 8 Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. – Алматы, 1986. – 256 с.

References

- 1 Sholohov M. A. Sokrovishhnica narodnoj mudrosti. – V kn. Poslovice russkogo naroda. Sbornik V. Dalja. – M., 1957. – S. 111.
- 2 贾淑芬. 简明俄汉谚语辞典. 沈阳, 辽宁大学出版社, 1996. 486 页 // Czja Shufjen'. Kratkij rusko-kitajskij slovar' poslovic. – Shjen'jan: Izdatel'stvo Ljaolinskogo universiteta, 1996. – S. 486.
- 3 Kezheahmetuly S. Sem' bogatstv. 1-2 knigi. – Almaty: Rodnoj jazyk, 2002. – 251 s.
- 4 Dal' V.I. Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo jazyka: V 4 t. – SPb., 1863-1866.
- 5 成语大词典. 商务印书馆国际有限公司, 2011. – 1433 页.
- 6 杨德峰. 汉语与文化交际. 商务印书馆, 2012. – 280 页.
- 7 胡文仲. 俄汉语言文化习俗探讨. 北京, 外语教学与研究出版社, 1999. 231 页 // Hu Vjen'chzhun. Izuchenie kul'turnyh obyчаev v kitajskoj i ruskoj jazykah. – Pekin: Izdatel'stvo prepodavanija i issledovanija inostrannyh jazykov, 1999. – S. 231.
- 8 Margulan A. Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo. T.1. – Almaty, 1986. – 256 s.

ӘОЖ 81:1; 81-1; 81-13

Ж.Ж. Есеналиева

Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: prof.Esenalieva@mail.ru

Категоризациялау теориясының методологиялық негізі

Категоризация – білім бірліктерін белгілі бір категорияларға жіктеу. Категория – адам ойының танымдық формаларының бірі. Ол – адам тәжірибесін жалпылауға және жіктеуге мүмкіндік беретін ұғым. Мақалада категорияның қалыптасуы туралы классикалық, «семьялық ұқсастық» категориясы, прототиптік көзқарас қарастырылады.

Түйін сөздер: категория, концепт, Р. Якобсон, Н. Хомский, фонология, грамматика, құрылымдық семантика, компоненттік анализ, сема, семантикалық белгі.

Zh.Zh. Esenalieva

The methodological foundations of the theory of categorization

The article deals with main principles of categorization.

Key words: category, concept, R.Yakobson, N. Homsy, phonology, grammar, semantics, structural, component analysis, seme, semantic feature.

Ж.Ж. Есеналиева

Методологические основы теории категоризации

В статье рассматриваются основные принципы теории категоризации.

Ключевые слова: категория, концепт, Р. Якобсон, Н. Хомский, фонология, грамматика, структурная семантика, компонентный анализ, сема, семантический признак.

Категория – объектілерді концептуалды негізде біріктіру. Кез келген категорияның қалыптасуының негізі – нақты концепт. Концептердің әртүрлілігі категориялардың да әртүрлілігінің айғағы. Барлық білім адамзат санасында категорияларды формада сақталады.

Категорияның қалыптасуы туралы үш көзқарас бар: классикалық, «семьялық ұқсастық» категориясы, прототиптік.

1. *Категорияның қалыптасуындағы классикалық көзқарас* белгілі ойшыл Аристотельден басталады. Оның пайымдауынша, әр категория өзіне қажет және тануға жеткілікті белгілермен сипатталады. Классикалық бағыттың ерекшеліктері:

1. Категорияның барлық мүшелері міндетті түрде ерекше белгілерге ие.

2. Категорияның барлық мүшелері өздерінің белгілері бойынша бірдей.

3. Категориялардың шекаралары анық.

4. Категорияның барлық белгілері бір-бірімен бинарлы байланыста болады (категориядағы белгілер оппозициялық қатынаста құрылады).

Классикалық бағыт лингвистикада тіл деңгейлері бойынша көрініс тапты:

1. Фонологияда: мәселен, Р. Якобсон лингвистикаға фонемалардың дифференциалды белгілерін енгізіп, акустикалық фонетиканың нәтижесінде тілдерде ұшырасатын 12 түрлі қосалқы ажырату белгілерін көрсетті. Ғалым ұсынған бұл тұжырым тілдердің фонологиялық жүйесінің типологиясының бірден-бір көрсеткіші десек қателеспейміз. Ол фонемаларды бір-бірінен айтылу белгісіне қарай (признак звучности) және тон белгісіне қарай (признак тона) деп, айырудың екі ұстанымын көрсетті. Ғалымның ойынша, айтылу белгісіне қарай, тілдердің фо-

нологиялық жүйесі мына бинарлы белгілер бойынша ерекшеленеді;

2. Грамматикада: фонологиядан енді (өкілдері: Р. Якобсон, Н.Хомский)

3. Трансформациялық грамматикада және генеративтік семантикада (Дж. Катц, П. Постал, Дж. Форор).

4. Құрылымдық семантикада: компоненттік анализ, семалар, компоненттер, семантикалық белгілер туралы (Ю. Найда, В. Скаличка, Дж. Катц), семантикалық қатынастардың типтері, бөлшектің бүтінге қатысы, мәселен, гипероним-гипоним (Дж. Лайонз).

II.«Семьялық ұқсастық» категориясының негізін Л. Витгенштейн салды. Ғалым «Ойын» категориясы негізінде бірнеше тұжырым жасады:

- элементтер арасындағы ұқсастықтар біресе пайда болып, ұлғаяды, біресе жоғалады;
- элементтер арасындағы ұқсастықтар қиылысу және қиылыспау жүйесі бойынша айқындалады;
- адамзат категориялар туралы білімді образдар негізінде алады. Оны «Ойын» категориясы дейді.

Л. Витгенштейннің «Ойын» категориясы екі бағытта дамыды: I.«Семьялық ұқсастық» категориясы идеясының дамуы. Категорияның әртүрлі элементтерінің арасында айтарлықтай айырмашылық болады. Бір категорияға адамның психологиялық ерекшелігін көрсететін (егер ол жеке тәжірибенің фрагменттерін көрсететін болса) кез келген объектіні біріктіруге болады.

2. Категорияның орталық, ерекше көрінетін типтік образын іздеу.

III. Прототиптік бағыт:

1. Р. Браунның еңбектерінен көрінеді. Әлемді категоризациялаудың универсалды принциптерін іздеу. Категория объектілердің кез-келген класын біріктіре алады. Категорияның негізгі деңгейі сана қызметі арқылы белгіленеді деп қарастырылатындықтан негізгі немесе иерархиялық байланыстар ескерілмейді. Р. Браунның айтуынша, белгілі бір заттың атауын бергенде адамдар оның категориялық белгілеріне сүйенеді.

2. Б. Берлин, П. Кейдің еңбектері түр-түс кеңістігін категоризациялау мәселелерін біріктіреді. Олар эксперимент арқылы түр-түсті категоризациялау процесінде *фокустық түр* деген тірек ұғымның болатынын дәлелдеді. Бұл нәтиже категория туралы:

- а) категорияның барлық элементтері бірдей;
- б) олар адамға тәуелді емес деген классикалық постулаттарға күмән келтірді.

Фокустық түр: 1) адамның зейінін бірден өзіне аударады; 2) бірден танылып, есте тез сақталады; 3) үнемі атауы болады. Фокустық түр өз айналасына түр-түс кеңістігін категоризациялайтын табиғи прототип болып табылады.

3. Прототиптік бағытты насихаттайтын тағы бір көрнекті өкіл – Э. Рош. Ол категоризациялау процесін негізгі екі *прототип* және *объект* (нысан) ұғымдарымен байланыстыра қарастырады. Ғалым *фокустық түр* деген тірек ұғым тек тілдік емес, сонымен қатар когнитивтік статусты, яғни ойлау жүйесіне де қатысты екенін эксперимент түрінде дәлелдейді. Фокустық түр категоризациялау процесінде ерекше роль атқарады деп, былайша зерделейді:

- а) объектіні таңдауда адамның зейінін бірден өзіне аударады;
- б) бірден танылып, бұрынғы бар біліммен салыстырылып, жүйеленеді;
- в) атауы болады, алайда кейбір когнитивтік категориялар атаусыз қалады.

Ғылыми және логикалық категорияларға қарағанда, табиғи категория құрамына енетін мүшелердің бір-бірімен толық сәйкес келуі міндеттелмейтін бұл нысанның негізін тегі бойынша ұқсату немесе прототипке сүйене отырып топтау үлгілері құрайды. Э.Рош аталмыш дейгейді ең жоғары және ең төмен сатылардың ортасынан орын алатын көрсеткіш ретінде бағалайды, сол себепті оны алуан түрлі мәселелерді шешу кезінде пайдаға асатын аралық деңгей деп түсіндіреді (Оразалиева).

Прототиптік бағыттың негізгі қағидалары:

1. Шынайы әлем – құрылым. Ол біздің санамызда объектілерді белгілі ойлау жүйесінің құрылымдары – категорияларға топтауға мүмкіндік береді. Әлем онтологиясы біздің санамызда белгілі категория жүйесі бойынша көрініс табады.

2. Категория элементтерінің бәрі бірдей емес, психологиялық категориялар басқаларға қарағанда ерекше. Бұл ерекшелік категорияның ішкі құрылымын, яғни орталық, типтік элементтерді (прототиптерді, прототиптік ядроны, типтік жағынан төмен элементтерді) айқындауға септігін тигізеді.

3. Категориялар тірек ұғымдар яғни, прототиптер негізінде қалыптасып, дамиды.

4. Прототиптер категорияның ерекше белгілерін бойына жинақтайды. Объектінің, нысанның белгілі бір категорияға тиесілілігі оның прототиппен ұқсастығына байланысты айқындалады.

5. Категорияларды бір-бірінен ерекшелейтін айқын шекара болмайды.

6. Категориялардың ішкі құрылымы бастапқы қызметтің әртүрлілігімен айқындалады.

7. Категориялардың прототиптік элементтері басқа категориялардан өзіндік айрықша белгілермен ерекшеленеді, максималды түрде бір-біріне қарама-қарсы қойылады.

Категорияларда прототиптік емес элементтердің де орын алуы ықтимал. Ол категориялардың нақты шекараларының жойылуын тудырады, сөйтіп, категориялар арасында өтпелі зонаның пайда болуына әкеп соғады.

Ерекше типтік прототиптерді былайша топтауға болады: жемістер (алма, жүзім, өрік); көкөністер (картоп, қияр, қызанақ); құстар (малиновка, қараторғай); транспорт (машина, поезд); қару-жарақ (мылтық); үй жиһазы (диван, стөл) т.б.

Типтік белгісі төмен прототиптер: транспорт – лифт, қару-жарақ – аяқ киім, оқтау, үй жиһазы – кондиционер, т.б.

Жалпы прототиптерді төмендегідей топтарға бөлуге болады:

- ерекше типтік прототиптер (жемістер, көкөністер, құстар, транспорт);

- әлеуметтік стереотиптер (типтік ана – үй шаруасындағы әйел);

- идеалды прототиптер (керемет күйеу, жақсы әйел);

- образды прототиптер (шық бермес Шығайбай, Плюшкин – сараңдықтың образы);

- метонимиялық модельдер (етістік категориясының прототипі – акционалды етістіктер);

- жеке модельдер прототипі (керемет оқу орны – Гарвард, Оксфорд университеттері);

- көзге түсетін ерекше белгілер прототипі (көрші – интеллигент, жолаушы – маскүнем), т.б.

Тілдік категорияларды Ресей когнитивист-ғалымы Н.Н. Болдырев үшке бөліп қарастырады:

- лексикалық категориялар (құс, киім, ағаш, үй жиһазы т.б. сияқты нысандарды біріктіретін сөздер);

- грамматикалық категориялар (лексика-грамматикалық) (шақ, жақ, сөз таптары т.б. грамматикалық формаларды біріктіретін сөздер);

- модустық категориялар (интерпретациялаушы категориялар) (мақұлдау, салыстыру, ұқсату, экспрессивті-эмоционалдық, аппроксимациялық, қарсылық білдіруді лексикалық және грамматикалық бірліктерді біріктіру арқылы жасалатын сөздер) (Н.Н. Болдырев).

Қорыта айтқанда, категоризация ұғымы екі түрлі қолданыспен сипатталады: *тар мағынада* тәжірибеге сүйене топтауды білдірсе, *кең мағынада* категориялардың жасалу процесі, адамның ішкі және сыртқы әлемін оның қимыл-әрекеті мен тіршілігіне сай жіктеу мәселелері жатқызылады. Категория – адамның танымдық әрекетін сипаттайтын маңызды ұғымдардың бірі. Ол барлық танымдық қабілеттермен әрі жүйелермен байланысқа түсе алады, сол арқылы ойлау процесінде жүзеге асатын салыстыру, ұқсату т.б. амалдармен де тығыз сабақтасады. Классификациялау үлгілері адамның бойында өте ерте кезден қалыптасатынына қарамастан, жүре келе, ол тәжірибе мен тіл меңгеру негізінде өзгеріп, тереңдейді, сол себепті кейбір ғалымдар категорияны лингвистикалық құбылысқа жатқызу керек деп тұжырымдайды. Оған дәлел ретінде зерттеушілер сөз бен оның толық мағынасын белгілі бір категорияны танытушы нысан тұрғысынан зерделеп талдайды.

Бүгінгі күні танымдық категория негізгі ерекшеліктеріне қоса, жаңа мүмкіндіктермен қамтамасыз етіліп, адамның когнитивті әрекетімен, яғни әртүрлі заттарды белгілі бір қасиеттеріне орай жіктеу, топтау негіздерімен, материя мен оның қимыл-әрекеттерін сипаттар көп қырлы формаларды объективті түрде кластарға, топтарға біріктіру мүмкіндіктерімен сабақтаса дамып келеді (Оразалиева).

Демек, категоризация – білім бірліктерін белгілі бір категорияларға жіктеу. Категория – адам ойының танымдық формаларының бірі. Ол – адам тәжірибесін жалпылауға және жіктеуге мүмкіндік беретін ұғым.

Әдебиеттер

- 1 Есеналиева Ж.Ж. Когнитивтік лингвистиканың «категоризация» және «концептуализация» ұғымдарының ерекшеліктері.
- 2 Оразалинова Э. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: «АН Арыс» баспасы. 2006. – 312 б.
- 3 Пузиков П.Д. Понятие и их определение. – Минск.: Наука и техника, 1970. – 70 с.
- 4 Қасым Б.Қ. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі (мақалалар жинағы). – Алматы, 2010. – 370 б.
- 5 Минский М. Фреймы для представления знаний. – М.: Энергия, 1979. – 151 с.
- 6 Аскольдов С.А. Концепт и значение. – М.: Знание, 1981. – 175 с.
- 7 Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.

- 8 Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 245 с.
- 9 Ли В.С. Парадигма знания в современной лингвистике. – Алматы, 2003. – 137 с.
- 10 Шалбаева А. Жақсылық/жамандық концептілерінің танымдық көрінісі. Фил. ғыл. кан.диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2010. – 24 б.
- 11 Елемесова Ш. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары. – Алматы, 2005. – 210 б.
- 12 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік бейнесі. – Алматы, 2004.
- 13 Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка, культуры и человека. – Алматы, 2010. – 319 с.
- 14 Костин А.В. Способы концептуализации обиходно-бытовых понятий в разножанровых произведениях В.И.Даля: Автореф. дис...канд.филол наук. – Саратов, 2004. – 24 с.
- 15 Файзулла Г.Ф. Когнитивтік лингвистика ұғымдарының ерекшеліктері // Жана ғасырдағы Қазақстанның тілдік кеңістігі және әлемдік лингвистиканың өзекті мәселелері. – Алматы. – 2008. – 919 б.
- 16 Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- 17 Қалиев Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін. – Алматы, 2012. – 232 б.

References

- 1 Esenalieva Zh.Zh. Kognitivtik lingvistikanyn «kategorizacija» zhane «konceptualizacija» ugymdarynyn erekshelikteri.
- 2 Orazalinova Je. Kognitivtik lingvistika. – Almaty: «AN Arys» baspasy. 2006. – 312 b.
- 3 Puzikov P.D. Ponjatie i ih opredelenie. – Minsk.: Nauka i tehnika, 1970. – 70 s.
- 4 Kasym B.K. Kazirgi kazak tilinin teorijalyk zhane koldanbaly aspektisi (makalalar zhinagy). – Almaty, 2010. – 370 b.
- 5 Minskij M. Frejmy dlja predstavlenija znaniy. – M.: Jenergija, 1979. – 151 s.
- 6 Askol'dov S.A. Koncept i znachenie. – M.: Znanie, 1981. – 175 s.
- 7 Vezhbickaja A. Jazyk. Kul'tura. Poznanie. – M.: Russkie slovari, 1996. – 416 s.
- 8 Kratkij slovar' kognitivnyh terminov. – M., 1996. – 245 s.
- 9 Li V.S. Paradigma znaniya v sovremennoj lingvistike. – Almaty, 2003. – 137 s.
- 10 Shalbaeva A. Zhaksylyk/zhamandyk konceptilerinin tanymdyk korinisi. Fil. gyl. kan.dissertacijasynyn avtoreferaty. – Almaty, 2010. – 24 b.
- 11 Elemesova Sh. Korkem matindegi ulityk madeniettin tildik relevanttary. – Almaty, 2005. – 210 b.
- 12 Islam A. Ulityk madeniet konteksindegi dynienin tildik bejnesi. – Almaty, 2004.
- 13 Alimzhanova G.M. Sopostavitel'naja lingvokul'turologija: vzaimodejstvie jazyka, kul'tury i cheloveka. – Almaty, 2010. – 319 s.
- 14 Kostin A.V. Sposoby konceptualizacii obihodno-bytovyh ponjatij v raznozhanrovyh proizvedenijah V.I.Dalja: Avtoref. dis...kand.filol nauk. – Saratov, 2004. – 24 s.
- 15 Fajzulla G.F. Kognitivtik lingvistika ugymdarynyn erekshelikteri // Zhana gasyrdagy Kazakstannyn tildik kenistigi zhane alemdik lingistikanyyn ozekti maseleleri. – Almaty. – 2008. – 919 b.
- 16 Zhamanbaeva K. Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: jemocija, simvol, tildik sana. – Almaty: Gylym, 1998. – 140 b.
- 17 Kaliev B. Til biliminin zhana bagyttary: koncept, pragmatika, diskurs, matin. – Almaty, 2012. – 232 b.

ӘОЖ 81'373; 001.4

А.Б. Жиекбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aigul.kaznu@mail.ru

Жалпы әдеби тіл арқылы енген араб сөздерінің терминденуі

Терминологиялық лексиканың жасалуына әдетте жалпыхалықтық тіл негіз болады. Терминологиядағы араб сөздерінің барлығына жуығы жалпы халықтық әдеби тілде бар сөздер болып табылады. Мақалада жалпы қолданыста жүрген араб тілінен енген бірқатар сөздердің жалпыхалықтық тілде беретін мағынасы мен термин ретінде қолданысына сипаттама беріліп, жалпы қолданыстағы лексика мен терминологиялық лексика арасындағы байланысы қарастырылады, терминді жалпы әдеби лексикадан ажырататын негізгі белгілер айқындалады.

Түйін сөздер: жалпыхалықтық тіл, салалық термин, терминдену, дефиниция, терминологиялық өріс.

A.B. Zhiyekbaeva

Terminologization of Arabic words in the common literary language

The article discusses the interrelation between lexicon of national language and terminology lexicon.

Key words: national language, industry terms, terminologization, definition, terminological field.

А.Б. Жиекбаева

Терминологизация арабских слов в общелитературном языке

В статье рассматривается взаимосвязь лексики общенародного языка и терминологической лексики.

Ключевые слова: общенародный язык, отраслевые термины, терминологизация, дефиниция, терминологическое поле.

Жалпы әдеби тіл немесе жалпыхалықтық атауларға белгілі бір аймақта ғана қолданумен шектеліп қалмаған, жұртшылыққа түсінікті, фольклорлық шығармаларда кеңінен қолданылып, қазақ жазушыларының шығармаларында жалғасын тапқан, әдеби тілде қолданылатын, қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріне енген, мәдени мазмұны көптеген ұғымды қамтитын тіл бірліктері жатады. Бұл топқа жататын атаулардың мән-мағынасы сол тілде сөйлейтіндердің баршасына дерлік түсінікті, мәдени мазмұны да ұғынықты болады.

Теориялық тұрғыдан ғылымның әрбір саласының өзінің салалық терминологиясы болады деп есептеледі, бірақ практикалық жағынан бір-біріне жақын туыстас ғылымдар терминология-

сын анықтау қиындық туғызады, сонымен бірге терминология мен жалпы әдеби лексика арасына шек қойып, айқындау да оңай шаруа емес.

Тілтанымдағы еңбектерде терминдер жүйесі мен жалпы әдеби тілдің ара салмағын анықтауда әлі күнге дейін белгілі бір ортақ пікір жоқ. Осы мәселеге байланысты терминтанудағы пікірлер екіге бөлінеді: біріншісі бойынша термин ерекше бірлік ретінде тілдік бірлік ретіндегі сөзге қарама-қарсы қойылады да, термин жүйесіндегі және жалпы қолданыстағы лексиканың айырмашылықтары айқындауға ерекше көңіл бөлінеді. А.В. Суперанская арнайы лексиканы қарастыруда әдеби тіл ұғымдарын араластырмау керектігін айтып, арнайы лексиканы нормалау ерекше болатынын ескертеді. Бұл әдеби емес, өндірістік

мақсат, терминжүйенің тәртібі негізінде болатынын айтады. Терминдердің мазмұны, олардың жүйелі түрде ұйымдасуы, басқа сөздермен тіркесімділік қабілеті, терминжасам үлгілері (модель) – мұның бәрі жалпы қолданыс ауқымына кірмейді, демек, әдеби тіл ауқымынан да тыс жатады екен [1, 286, 60-61-б.]. Екінші бағыттағы зерттеушілер (В.П. Даниленко, В.В. Виноградов, Н.З. Котелова, М.Т. Кабре және басқалары) терминологиялық лексиканы жалпы әдеби тілдің бір бөлігі ретінде қарастырады. В.П. Даниленко екінші бағыттағы зерттеушілердің пікірін жоққа шығара отырып, өзінің пікірін былай деп қорытындылайды: «Язык науки, или – шире – профессиональный язык, – это функциональная подсистема общелитературного языка, имеющая ограниченную, но четкую функцию профессиональной коммуникации» [2, 10-б.]. Осылайша, терминжүйе дегеніміз жалпы әдеби тіл жүйесінің бір бөлігі екеніне көз жеткізіп отырмыз. Тіл біліміндегі әдебиеттерде терминология да жалпы әдеби тілдің заңдылығына сай дамиды деген пікір орнығып үлгерді. Терминология жалпы әдеби лексиканың бір бөлігі болып саналады. Сондықтан да терминжүйе де жалпы әдеби лексикаға тән лексика-семантикалық ерекшеліктерге жауап береді, оның даму үрдісі әдеби лексиканың даму үдерісі мен функционалды қолданысына сәйкес келеді.

Термин де сөз секілді фонетикалық және графикалық формаға ие, қарапайым немесе күрделі морфологиялық құрылымымен ерекшеленеді. Жалпы халықтық тіл мен терминология арасында ауыс-түйіс үнемі болып тұрады, осының нәтижесінде терминологиялық бірлік лексикалық бірлікке айналады немесе керісінше.

Жалпы әдеби тіл бірлігінің терминделуі арқылы бір термин ғылымның бірнеше саласында әртүрлі мағынада қолданылады. Мысал ретінде бір сөздің электроэнергетика, механика, құрылыс, ақпараттану және басқа да ғылым салаларында өзінің сол салаға сәйкес мәнінде қолданылатындығын айтуға болады.

Осылайша, лексикада екі түрлі бір-біріне қарама-қайшы келетін үдеріс бар екен: оның бірі терминдену (терминологизация), басқаша айтсақ, жалпы тіл лексикасының арнайы лексикаға ауысуы болса, екіншісі кері терминдену (банализация), яғни арнайы терминдердің жалпы әдеби тілге өтуі болып табылады. Қазақ терминологиясындағы зерттеулерде бұл мәселе қарастырылып келеді. Жалпыхалықтық сөздердің мағынасының кеңеюі немесе тарылуы, олардың

терминдер жүйесіне өтуін Ө. Айтбаев мәністік тәсіл деп атаса [3], Ш. Құрманбайұлы терминдену деп атайды [4, 56-б.]. Қ. Айсұлтанова бұл үдерісті ішкі терминдену және сыртқы терминдену деп атап, оны бір үдерістің екі жағы ретінде қарастырады. Ішкі терминдену деген бір терминдік өрістен екінші терминдік өріске өте отырып, терминдік өріс ішінде бір мағыналық дефинициядан екінші мағыналық дефиницияға ауысып қолданыла отырып қалыптасатын терминдік бірлік. Яғни терминнің ауысу үдерісі бір терминдік өріс аясында ғылымның бір саласынан екінші саласына өтуі арқылы жүреді. Ал сыртқы терминдену кезінде терминдер, мейлі ол шет тілінің сөзі болсын, мейлі сол тілдің төл сөзі болсын, терминдік өріске басқа өрістен алынып, термин ретінде қалыптасады. Мұнда термин емес сөз терминдік өріске өтіп, термин ретінде қалыптасады. Мысалы, жалпы қолданыстағы араб сөзі *қуат* физика саласына өте отырып, электр күшінің мөлшерін білдіретін термин ретінде қолданыс тапқан. Осылайша жалпы тілдік қолданыстан терминдік өріске өтіп, терминденіп отыр [5, 41-б.].

Термин арқылы белгіленген ұғым арнайы ұғымдар қатарынан шығып, жалпы тілдік семантиканың элементіне айналса, термин жалпы тілге еніп, жалпы тілге тән сөз ретінде қабылданады, сонымен бірге терминжүйеде термин ретінде де сақталады.

Терминологиялық лексиканың әдеби тілге енуінде ғылыми-техникалық білімдерді халық арасына кең жаю мақсатын көздейтін бұқаралық ақпарат құралдары үлкен қызмет атқарады.

Терминдер мен жалпы қолданыстағы лексиканың арасындағы байланыс әр түрлі болуы мүмкін: олардың бірқатары кең түрде жиі қолданылып, оны жұртшылық термин ретінде қабылдаудан қалады, ал енді бірқатары айқын белгілі терминдік қасиетін жоғалтпайды, бірақ оларды оқығандар жақсы біледі, үшіншілері тек мамандарға ғана таныс. Терминнің таралу аясы тар болған сайын оның қолданылу дәлдігі анық, ол жалпыхалықтық, тұрмыстық ұғымды емес, ғылымға қатысты ұғымды білдіреді.

Терминдік лексиканың әдеби тілде игерілуі – ол ішкі яғни лингвистикалық және сыртқы немесе экстралингвистикалық факторлар мен құбылыстар арқылы жүретін күрделі үдеріс. Терминнің арнаулы қолданыстан жалпы қолданысқа өтуі оның коммуникативті белсенділігінің арқасында, яғни терминологиялық бірліктің сөйлеу жүйесінде қолданылуымен байланысты.

Осылайша, лексиканың екі түрлі саласы арасындағы, яғни жалпы қолданыстағы лексика мен терминологиялық лексика арасындағы байланыс айқын. Бір жағынан, жалпы әдеби тілдегі лексикалық бірліктердің терминденуінен көрінсе, екінші жағынан тар шеңбердегі арнаулылықтан қолданылу ауқымы кең жалпы қолданысқа ауысуынан байқалады. Термин өзінің қатаң концептуалдығын, жүйеге тиесілігін, бір мағыналық секілді белгілерін жоғалтып, күнделікті қолданыстағы және іскери тілге енеді.

Жалпы әдеби лексика мен термин арасындағы байланысты анықтағаннан кейін, бұл екеуінің арасындағы алшақтық, айырмашылық қандай деген сауалдың тууы заңды нәрсе. Терминді жалпы әдеби лексикадан ажырататын негізгі белгілер бар. Олар төмендегідей:

Біріншіден, сөз номинативті немесе дефинитивті қызмет атқарады, егер сөз нақты атау қызметінде жұмсалса, онда ол қарапайым жай белгі ретінде қолданылады. Ал егерде сөз логикалық тұрғыдан анықтау тәсілі ретінде жұмсалса, онда ол ғылыми термин болып табылады екен [6, 16-б.]. Ұғымдардың анықтамасы немесе дефиниция дегеніміз ұғымның мазмұнын барынша ашуға ұмтылатын логикалық амал [7, 355-б.]. Демек, термин логикамен тығыз байланыста. Ұғымға анықтама беру – осы ұғымның қамтитын пәндерін осыған ұқсас басқа пәндерден ажырататын шекарасын, шегін анықтау, латын тіліндегі *terminus* деген сөздің өзі «шек, шекара, соңы» деген мағынаны білдіреді екен.

Екіншіден, терминнің ерекшелігі оның қолданылу аясына байланысты. А.А.Реформатский терминологияға ғылым, техника, саясат, басқаша айтқанда, элеуметтік болмыстың зиятты түрде ұйымдастырылған салаларына тән қасиет деген анықтама береді [8, 80б.]. Терминдердің арнаулы салаларда қолданылуы оларды бақылау және басқару қажеттілігін туғызады.

Үшіншіден, термин жүйелі, ол өзі қолданылатын саладағы басқа сөздермен тығыз байланысты. Терминнің дефинициясы сол саладағы білім ме тәжірибенің дамуымен және сол саладағы басқа да ұғымдармен байланысты.

Терминнің жоғарыда аталған белгілері белгілі бір дәрежеде сөздерге де тән: термин мен әдеби лексиканың ара жігі айқын, анық, термин арнаулы салада ғана қолданылады. Терминнің жүйелілігі шартты нәрсе, себебі ұғым қоршаған шындықты бейнелейтіндіктен, ол үнемі қозғалыста, дамуда болады, бір саладан екіншісіне ауысады, сөздер жалпы әдеби лексикадан тер-

минжүйеге немесе керісінше терминжүйеден әдеби лексикаға өтіп, олардың арасында ауыстүйіс болып тұрады.

Терминологиялық лексиканың жасалуына әдетте жалпыхалықтық тіл негіз болады. Терминологиядағы араб сөздерінің барлығына жуығы жалпы халықтық әдеби тілде бар сөздер болып табылады.

Жалпы қолданыстағы әдеби сөз терминдер қатарына өткенде өзінің бастапқы лексикалық мағынасынан қол үзіп, мүлде жаңа ұғымды белгілеуі мүмкін. Мысалы арабтың *زينت* [зинатун] *зейнет* сөзі әдеби тілде «еңбек рақаты, жемісі, қызығы, игілігі» деген мағынаны береді. Ал қазір *зейнет* сөзі терминологиялық лексикада «мемлекетке еңбегі сінген және де қартайған немесе мүгедек, еңбекке жарамсыз азаматтарды ақшалай қамтамасыздандыру» деген мағынадағы бұрынғы қолданыстағы *пенсия* сөзінің орнына қолданылуда. Осы сөзден тараған туынды терминдер *зейнеткер*, *зейнетақы* секілді туынды сөз бен күрделі сөз қазір пәрменді түрде қолданылып, терминдер жүйесінде орнығып үлгерді.

Қазақ тіліндегі *жазира* сөзі арабтың *جَزِيرَة* [джазира] деген сөзінен шыққан, түпнұсқа тілдегі мағынасы – «арал, яғни жан-жағын су қоршаған материктің бір бөлігі» болып табылады. Қазақтың әдеби тілінде «байтақ жатқан ен дала, кең аймақ» деген мағынадағы, бірақ көбіне *байтақ*, *кең*, *үлкен* сын есімдерімен мағыналас сын есім ретінде қолданылып келсе, қазіргі терминдер жүйесінде *оазис* деген «шөл даладағы суы бар көгалды жер» деген мағынасы бар география терминінің орнына қолдану әрекеті бар. Бұл сөз терминдер сөздігіне енген. Бұл жерде *жазира* сөзін терминдеуге ұсынғандар аталған сөздің ұшы-қиыры жоқ кеңдік мағынасын жердің шектеулі, нақты бір бөлігі деген мағынасын алған да аралды су қоршап жататындығын, ал оазисті шөл даланың ортасындағы алқап секілді айырмашылықтарына мән бермей, оның шектеулі кеңістік аралығындағы орнына мән берген. Соның нәтижесінде лексикалық элемент ретіндегі *жазира* кең, байтақ дала болса, ал терминдік мағынасы «сахарадағы сулы, ағашты жер» мағынасын ауыстырған. Бұл екі ұғымның салыстыру негізінде табылған ұқсастығы жер бетіндегі орнында, бүтіннің бөлшегі ретіндегі белгісі болып отыр. Осылайша *жазира* сөзінен лексикалық өрістен де, терминдік өрістен де орын алған *салааралық омоним* жасалып отыр.

Ғылымды интеграциялау процесі терминсөздің семантикалық трансформациясына әке-

леді. Ғылымның дамуына сай жаңа ұғым, жаңа сапа, жаңа құбылыстар пайда болады. Оларды атау үшін лексикалық қорда бұрыннан бар бірліктер қолданылады. Нәтижесінде бір термин бірнеше терминдер өрісінде қызмет атқара бастайды. Мысалы, арабтың *ақпарат, зейін, жағдаят, оқиға* секілді сөздері әртүрлі терминдер жүйесінде бірдей қатар жұмсалып, көп мағыналы терминдер қатарында жүр. Бұл сөздердің жалпы әдеби тілдегі мағынасы мен терминдер өрісінде беретін мағынасы арасында айтарлықтай үлкен алшақтық жоқ.

Терминнің бір терминологиялық өрістен екінші терминологиялық өріске өтуі терминшығармашылығында *ішкі терминдену* деп аталады. Ал *сыртқы терминдену* кезінде терминдер терминдік өріске басқа өрістен алынып, термин ретінде қалыптасады. Яғни термин емес сөз терминологиялық өріске өтіп, термин ретінде қалыптасады. Мысалы арабтың *қуат* деген сөзі жалпытілдік қолданыстағы сөз, ол физика саласына өтіп, «электр күшінің мөлшерін білдіретін термин ретінде қолданыс тапқан. Осылайша *қуат* сөзі жалпытілдік қолданыстан, яғни сырттан терминологиялық өріске өтіп, терминденіп отыр.

Сол сияқты арабтың *қалып* сөзі (قالب) термин ретінде бірнеше салада қолданылады. Тамақ өндіру саласында *қалып* нан пісіруге арналған нанға белгілі бір пішін беру үшін, қоймалжың массаны ұстап тұру үшін қолданылатын ыдыс. Құрылыс және сәулет өнерінде *қалып* – фундамент құйғанда, үйдің негізін қалағанда белгілі бір форма беру үшін қолданылатын ағаш тақтайлар (опалубка). Зергерлік өнердің термині ретінде *қалып* белгілі бір үлгіде күйдірген балшықтан, темірден, сүйектен, шойыннан, тастан жасалатын, ерітілген алтын не ерітілген күмісті құйып, қалаған нұсқадағы зергерлік бұйымды дайындайтын немесе оқ, ер-тұрманның күміс жабдықтарын құятын құрал. Қазақ тілінің қолөнер лексикасында *қалып* сөзі тірек болып, 60-қа жуық атауыш тіркеске тірек болып, олардың екінші сыңары ретінде қатысады екен [9, 294б.].

Арнаулы лексикадағы сөздер жалпы қолданыстағы сөздердің бірқатар семантикалық өзгеріске ұшырауы нәтижесінде байи түседі. Жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуі ғылыми мәтіндерде қолданылуы арқылы жүзеге асады. Бұл сөздердің терминдік мағынасы мен жалпы лексикалық мағынасы арасында байланыс сақталады. Араб тілінде *ليبط* *тибл* сөзі қолмен ұрып ойнайтын музыкалық аспап – барабанның

атауы. Бұл сөз әдеби тілде *дабыл* түрінде «жаугершілікте, жорықта, той-думанда халықты бір жерге жинау үшін қолданылатын аспап» мағынасында белгілі. Сонымен қатар бұл сөз медициналық және әскери термин ретінде де белгілі. *Дабыл жарғағы* медицинада «сыртқы есту жолын ішкі құлақ құрылысынан бөліп тұратын жұқа, серіппелі зат» деген мағынаны беретін анатомиялық атау. Ал әскер ісіндегі *дабыл* – ерекше жағдайда берілетін шартты белгі, сигнал. Музыкалық аспап ретіндегі *дабыл* мен анатомиялық атау ретіндегі медицинадағы *дабыл жарғағы* арасындағы ұқсастық сыртқы түрінде болуы керек. Екеуі де серіппелі, жұқа материалдан жасалған. Екеуі де дыбыс пен күштен тербеліске түседі. Жұқа тері қабатынан тұратын құлақтағы *дабыл жарғағы* орыс тіліндегі *барабанная перепонка* сөзінің әсерінен жасалған калька. Термин жасау творчествосында бұл музыкалық аспаптың әдеби тілде белгіленбеген, көрсетілмеген белгісі – оның қандай материалдан жасалғандығы және серіппелі, тербеліске түсетін қасиетіне мән беріліп, осы семантикалық белгілеріне акцент салынғанын байқаймыз. Ал әскери термин ретіндегі *дабыл* музыкалық аспаптың дауысына, шығаратын дыбысына қатысты пайда болған. Бұл жерде назарға, басшылыққа үн ұқсастығы, музыкалық аспап ретіндегі негізгі қызметі – аспаптың дыбыс шығару қызметі алынған. Осылайша әдеби тілдегі сөздің терминологияға өту кезеңінде бір сөз бірнеше ұғымның атауы, термині болуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген лексикалық бірліктер мен терминдерді салыстыру барысында, сөздің терминденуіне ұғымның қамтитын белгілері арасындағы ұқсастықтар негіз, себеп болатынын аңғару қиын емес. Бір сөздің дыбыстық тұлғасының екі не одан да көп терминологиялық өріске ортақ болуы терминологиялық омонимия деп аталады. *Терминологиялық омонимияға* екі ұғымның арасындағы ұқсастықтар (қызметіндегі, түріндегі, сыртқы пішініндегі секілді) себеп болады. Бұл турасында «Сөз лексикалық өрістен терминологиялық өріске ауысқанда, жаңа сапаға көшіп, терминге тән қасиеттерді иеленеді. Жалпы лексикалық өрістегі сөзге тән қасиеттерінен айырылады» деген пікірге [10, 126-б.] толығынан қосыламыз. Сөз әдеби тілден терминдік өріске өткенде көп мағыналық, эмоционалды-экспрессивтік, модальдық секілді лексикалық өріске тән қасиеттерінен айырылып, терминге тән қасиеттерге ие болады. «Әдеби тілдегі сөз негізінен жалпылама атаулық қызмет атқарып, ұғымның сыртқы белгілерін

ғана қамтыса, терминнің дефинициясы арқылы ұғымның тиісті ғылымның даму деңгейіне сәйкес анықталған әрі оның терминологиялық өріс ішіндегі алатын орны мен көлемін нақтылай түсетін, сырт көзге аңғарыла бермейтін ішкі белгілері көрсетіледі. Сөздің бастапқы лексикалық мағынасы арқылы көрінетін белгілері мен терминденгеннен кейінгі оған дефинициясында белгілі берілген белгілері сәйкес келмейді» [11, 127-б.]. Осылайша, әдеби тілдегі бір лексикалық бірлік бірнеше терминологиялық өріске қызмет етіп, өзінің мағынасын кеңітіп, байытуы мүмкін. Сөздің терминденуі кезінде оның семантикалық құрылысы өзгереді, сөз әртүрлі семантикалық

трансформацияға ұшырайды, яғни терминнің бір семантикалық дериваты сөздің барлық лексика – семантикалық варианттарына тән қасиеттер мен белгілерді қамтыса, екінші бір термин тек жекелеген семантикалық белгісін, ал үшінші терминде белгілі бір семантикалық қасиетіне акцент жасалып, көзге көріне бермейтін қасиеті басшылыққа алынады [12, 71-б.].

Қорыта келгенде, арнаулы лексика мен жалпы қолданыстағы лексика арасында үлкен айырмашылық жоқ екенін байқадық. Жалпы тілге тән лексика-семантикалық үдерістер (синонимдер, омонимдер, көп мағыналылық) терминологияға да тән.

Әдебиеттер

- 1 Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
- 2 Даниленко В.П. Актуальные направления лингвистического исследования русской терминологии. В книге: Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – 198 с.
- 3 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
- 4 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: филол.ғ.д.д.с. – Алматы, 1998. – 250 б.
- 5 Айсұлтанова Қ. Қазақ тіліндегі терминжасамның ішкі көздері (филол.ғ.канд.д.с.). – Алматы, 2003. – 123 б.
- 6 Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – 2-ое издание. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
- 7 Құрысжанов А. Арабо-персидские элементы в куманском языке // Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 4-басылымы, 1962.
- 8 Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1952. – 431 с.
- 9 Шойбеков Р. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы: филол.ғ.д.д.-ры д.с. – Алматы, 2006. – 321 б.
- 10 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты. – Астана: Елорда, 2002. – 184 б.
- 11 Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 188 б.
- 12 Жубуева Ф.Х. Семантические изменения литературных слов в процессе их терминологизации // Актуальные вопросы русской лексикологии и терминологии. – Алма-Ата: КазПи им. Абая, 1986. – С. 67-71.

References

- 1 Superanskaya A.V., Podolskaya N.V., Vasyliyeva N.V. Obshaya terminologiya: Voprosy teorii. – M.: Nauka, 1989. – 246 s.
- 2 Danylenko V.P. Aktualnye napravleniya ligvistycteskogo issledovaniya russkoi terminologii. V knige: Sovremennyye problemy russkoi terminologii. – M.: Nauka, 1986. – 198 s.
- 3 Aitbaiuly O. Qazaq sozi. – Almaty: Rauan, 1997. – 240 b.
- 4 Qurmanbaiuly Sh. Qazaq leksikasynyn termindenu urdisi: filol.g.diss. – Almaty, 1998. – 250 b.
- 5 Aisultanova Q. Qazaq tilindegi terminzhasamyn ishki kozdery (filol.g.kand.diss.). – Almaty, 2003. – 123 b.
- 6 Vinogradov V.V. Russkii yazyk (Grammatycteskoe uchenye o slove). 2-oe izdanye. – M.: Vysshaya shkola, 1972. – 614 s.
- 7 Quryszhanov A. Arabo-persidskie element v kumanskom yazyke // Qazaq tili tarihy men dialektologiasynyn maseleleri. 4-basylymy, 1962.
- 8 Reformatskii A.A. Vvedenye v yazykoznanie. – M., 1952. – 431 s.
- 9 Shoibekov R. Qazaq tilinin qoloner leksikasy: filol.gyl.d-ry.diss. – Almaty, 2006. – 321 b.
- 10 Qurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologiasy damuynyn kezendik sipaty. – Astana: Elorda, 2002. – 184 b.
- 11 Abilqasymov B. Algashqy qazaq gazetterynin tili. – Almaty: Gylym, 1971. – 188 b.
- 12 Zhubueva F.H. Semantycteskiye izmeneniya literaturnyh slov v protsesse ih terminologizatsii // Aktualnye voprosy russkoi leksikologii y terminologii. – Alma-Ata: KazPi im. Abaya, 1986. – S. 67-71.

ЭОЖ 81:372.881

А.Ә. Кенжебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: china.aida@mail.ru

Ғаламның тілдік бейнесіндегі «қытай әйелі» концептісі

Берілген мақалада автор қытай халқының танымындағы «әйел» концептісіне қатысты атаулар, қытай әйелдерінің таным-талғамын, көзқарасын, сезімін, психологиясын, сан иірімді ерекшеліктерін тануға мүмкіндік беретін ұғым-түсініктер, «қытай әйелі» концептісін дәлелдейтін мақал-мәтелдер, теңеу, метафора, тұрақты тіркестердің сипатына жан-жақты талдау жасаған.

Түйін сөздер: концепт термині, антропоэкеттік бағыт, когнитивті лингвистика, ұлттық болмыс.

A.A. KENZHEBAEVA

The concept of «Chinese women» the backdrop of the global linguistic image

It is considered in the article the concept of «Chinese women» as a fragment of the Chinese language picture of the world (in the face of the world). At the present stage of development of linguistics dominant thinking's not only knowledge, but also understanding that inevitably leads to the study of the interaction of language, culture and identity.

Key words: Concept, antropocentric direction, cognitive linguistics, national nature.

A.A. Кенжебаева

Концепт «китайской женщины» на фоне мирового языкового образа

Статья посвящена исследованию концепта «китайской женщины» как фрагмента китайской языковой картины мира (на фоне мировой). На современном этапе развития языкознания доминантой мышления становится не только познание, но и взаимопонимание, что неизбежно приводит к изучению взаимодействия языка, культуры и личности.

Ключевые слова: концепт, антропоцентристское направление, когнитивная лингвистика, национальная природа.

Тіл – әр ұлттың мәдениетін, психологиялық келбетін, тыныс-тіршілігін, сонымен қатар сол ұлттың өзіндік табиғатын ашатын әрі оны сақтап қалатынұлы қазына ретінде қоғамдағы ең қомақты қажеттіліктердің бірі. Сондықтан қазіргі жаһандану заманы тілдің құрылымдық, коммуникациялық қызметтерінен басқа да қасиеттерін айқындау терең де жан-жақты зерттеуді талап етуді күн тәртібіне қойып отыр.

Арнайы тоқталып өтетін болсақ, тіл мен адамның өзара тығыз қарым-қатынасына қарай анықталған салаларды төмендегідей көрсетуге болады: тіл мен ойлау, сана әрекеті, адамның тілі мен рухани белсенділігі; тіл мен адам фи-

зиологиясы; тіл мен ұлт, тіл мен өркениет; тіл және адамның қарым-қатынасы; тіл мен қоғам; тіл мен адам құндылықтары; тіл және таным. Адамның тілге, тілдің адамға өзара ықпал етуінен туындаған аталған салалардың әрқайсысының өзіндік зерттеу нысаны, мақсаты, міндеттері, қолданылу шеңбері бар. Заманауи кезеңде тіл білімінде әлеуметтік лингвистика (тіл мен қоғам арақатынасын зерттейтін сала), психолінгвистика (индивидтің тұлғалық мінез-құлқы мен ұғымды қабылдау, оны санада өңдеу қасиеттерінің тілде көрініс табуы), лингвомәдениеттану (тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы негізінде ұлт мәдениетінің тілде сақталуы, тілде көрініс

табуы, сол тіл арқылы ұлтты, оның мәдениетін таныта білу ерекшеліктер), этнолингвистика (тілдегі ұлттық бірліктердің мазмұны мен мәнін ұлттың тарихынан, халықтың рухани мәдениетінен, халықтың ділінен, халықтың шығармашылығынан іздеу) салалары тілді антропологиялық бағытта зерттеп-зерделеу.

Тілді антропоцентристік тұрғыдан зерттеуге негіз болатын бұл салалардың барлығы төмендегідей мәселелерді шешуді мақсат тұтады: адамның тілге қалай ықпал жасайтынын анықтау және тілдің адам санасына, танымына, мәдениетіне қалай әсер ететінін анықтау т.б. Тілді зерттеудің антропоцентристік бағыты тіл біліміндегі адамның тілдік факторы проблемасын, тілдің адамға қызмет ету мәселесін, тіл арқылы адамның болмысын айқындаумен тығыз байланысты.

Қазіргі тіл біліміндегі зерттеулер нәтижесі мен анықтамаларды талдай келіп, біздің пікірімізше, танымдық лингвистиканы тіл білімінің антропоэзектік бағытқа сүйенген саласы деп түсінуге болатын сияқты. Танымдық құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Қазіргі таңда тіл білімінде «концепт» термині көптеген пікірталастың өзегіне айналғаны, осыған байланысты бірнеше ғылыми бағыттар қалыптасқаны анық. «Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды өткен ғасырдың бірінші жартысында тұңғыш рет орыс философы С.А.Аскольдов ұсынған. Ол «Концепт и слово» атты еңбегінде концептіні былайша ұғындырады: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» (1).

Осы құбылыстарға байланысты соңғы кездері қытай тіл білімінде когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы концепт табиғатын нақты дәйектер негізінде ашуға бағытталған еңбектердің көбейіп келе жатқаны байқалады. Осы ретте белді қытай ғалымдары Шын Цзясюанның «Сәйкессіздік және таңбалау теориясы» («Цзянси «Білім беру баспасы», 1999), Ши Юйчжының «Грамматиканың когнитивті семантикалық негізі» («Цзянси білім беру баспасы, 2000), Жаң Боцзяның «Қазіргі қытай тіліндегі дитранзитивті формалар» («Қытай филологиясы баспасы», 1999) және Чжаң Миннің «Когнитивті тіл білімі және қытай тіліндегі зат есімді тіркестер» («Қытай қоғамдық ғылымдар баспасы», 1994) еңбектерін ерекше атап өткен жөн. Бұл салада жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізген лингвист Шы Юйжэ есімі ерекше орында тұр. Ол өткен ғасырдың 80-жылдар аяғында құры-

лымдық лингвистиканың тиімді және тиімсіз қырларына зерттеу жүгізе отырып, когнитивті тіл білімі мен математика саласындағы арақатынасты анықтай келе өзіндік жүйесі бар лингвистикалық негізді қалады. Оның көптеген көзқарасы сол кездегі әлемдік лингвистика саласында кеңінен қалыптаса бастаған танымдық лингвистикамен сәйкес келеді. Мәселен, ғалым айқын түрде семантика – танымдық құбылыс екендігін атап өтеді, семантика көп жағдайда грамматиканың бейнесін толық ашып береді деп көрсетеді. Атап өтетін жайт, ғалым когнитивті лингвистиканың өзіне тән айрықша қасиеті бар екенін айта келе: «Грамматика – салыстырмалы түрде ашық тұрғандербес жүйе боп табылады, ал грамматикалық құбылыс – ми, ақиқат және қазіргі қолданыстағы тілдік жүйе секілді үш түрлі фактордың өзара байланысының нәтижесі, грамматикалық принцип дегеніміз- ақиқат принциптің тілдегі проекциясы», – дейді /2/.

Аталған ғалымдардың зерттеулерінде тағдыр, өлім, жан, қайғы, мұң, қуаныш, сүйіспеншілік, түр-түс, сұлулық, әсемдік, т.б. концептілердің мазмұны көрсетіліп, оларға таным тұрғысынан жан-жақты талдау жасалынған.

Ал мәңгілік тақырыптардың бірі – әйел мәселесі қоғамдық ғылымдардың ішінде, негізінен, қытай әдебиеттануында көркем шығармалардағы әйел бейнесіне қатысты зерттеулерде кездеседі. Шын мәнінде, қытай тарихы мен мәдениетін зерделесек, қытай халқының сан ғасырлар бойғы тарихында асқан парасатымен, шексіз төзімділігімен, әйелге тән нәзік болмысының құпиялылығымен көзге түскен әйелдер аз емес.

Ұлттың болмыс-бітімі, өзіндік психологиясы, дүниеге көзқарасы мен рухани-мәдени құндылықтарына сай нәзік жыныс өкілдерінің өзіндік табиғатын, қоғамдағы, отбасындағы әлеуметтік қызметімен сабақтас анықтау мәселесін ұлттық таным қорында тіл арқылы жинақталған әйел концептісі арқылы дәлелдеудің мәні ерекше. Оның өміршендік сипатына сәйкес қазіргі қытай қоғамындағы «қытай әйелі» концептісінің даму динамикасын, жаңару үрдісін анықтау – қазіргі таңдағы жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелердің бірі боп табылады.

Қытай халқының танымындағы «әйел» концептісіне қатысты атаулар, қытай әйелдерінің таным-талғамын, көзқарасын, сезімін, психологиясын, сан иірімді ерекшеліктерін тануға, қытай мәдениетіндегі орнын айқындауға мүмкіндік тілдік бірліктер, паремиологиялық бірліктер,

халық ұғымында беретін қалыптасқан ұғым-түсініктер, қазіргі көркем мәтіндердегі, прецеденттік мәтіндердегі, мифология мен сакральды жүйедегі, топонимдердегі, т.б. «қытай әйелі» концептісін дәлелдейтін деректерді зерделеуге мүмкіндік береді. Берілген мақалада біз қытай әйеліне байланысты мақал-мәтелдер, теңеу, метафора, тұрақты тіркестерді талдауға тоқталдық. Себебі қытай әйелінің парасатпайым деңгейінің, мінезінің, сұлулық т.б. қасиеттерінің тілдік көрінісі – этносты сипаттайтын ерекше этноэзектік концептілер.

Сандаған ғасырлар бойына қытай қоғамында әйел сұлулығының биік көрсеткіші боп – ай пішіндес кішкене аяқтар боп саналған (小脚), табанның формасын қытай әдебиетінде лилия гүліне немесе бамбуктың нәзік өркеніне теңейді, мәселен, әйел сұлулығын суреттеуде едәуір кең түрде қолданылатын 花容月貌 деген тіркесті алып қарастыратын болсақ, «гүл дидиарлы ай келбетті» деген мағына береді, келесі тіркес 貌美如花 мағынасы «келбетінің әсемдігі жайнаған гүлдей» деген мәнге ие, сол секілді төмендегі тіркестрді талдап қарастырсақ:

眉目如画 – «қасы мен көздері сызып қойған суреттей», ал әйел мүсіні 章台杨柳 «талшын ағашындай иілген сұлу мүсінді», 肌肤胜雪 «ақша қардай ақ жүзді» деп суреттеледі. Жалпы сұлулық туралы айтқанда нефрит тасының қытай халқының өмірінде алар орнының ерекше орын алатынын айтып өткен жөн, себебі нефрит тасын қытайлықтар әсіресе сұлулық пен пәктікке байланысты ұғымдардың барлығымен байланыстырады: 如花似玉 «нефрит тасындай сымбатты», арудың пәктігін – 玉洁冰清 «нефриттей таза, мұздай мөлдір», 亭亭玉立 «өңделген нефрит мүсінді» деген тіркеспен берсе, жастығын – 娇艳如花 – балғын балаусадай деп көрсетеді. 人淡如菊 – «балғындығы хризантема гүліндей» деп әйелдің жаңа бір қырын аша түседі. Қытай халқының ұлттық мінезінің қалыптасу, даму, тұрақталу сатыларында философиялық психологиялық, тұрмыстық-шаруашылық жағынан мысал келтіретін болсақ, оның бірінші қайнар көзі – дариясы мен бау-бақшасынан туған ұяңдық пен нәзіктік. Бұл екі ұғым қытай ұлтының ой-санасына, жан-дүниесіне тікелей туыс. Әсем бау-бақшасы – ұяңдығына, өзені мен көлдері – терең мұңға балама беріп тұрғандай. Сол себепті аруларының ұлттық мінезі, сұлулығы қытай ұлтының табиғатынан, бау-бақшасынан, ондағы тамылжып пісіп тұрған личжи, алхоры, алмұрт жемістері, жайнаған гүлдерінің атауымен тығыз

байланыста. Осы ойымызға төмендегі тіркестер дәлел бола алады:

梨花带雨 «алмұрт ағашының балауса гүліне тамған тамшыдай сұлу дидарлы», немесе 杏脸桃腮 деген тіркесті аударсақ: «алхоры келбетті, шабдалы жүзді» – қытай аруының айдай сұлулығын паш ететін дәстүрлі тіркестердің бірі. Сол секілді 肌肤胜雪 «ақша қардай ақ жүзді», 闭月羞花 тіркесте әйел сұлулығынан тіпті «ай да жүзін жасырып, гүлдер де ұялып төмен қарасыпты» деп суреттеледі немесе 月里嫦娥 қытай аңыздарынан алынған сұлулықты сипаттайтын көркем тіркестерінің бірі боп саналады – сөзбе сөз аударғанда: «ай ішіндегі Чаң Ыдай», Чаң Ы қытай тарихындағы атакты төрт арудың бірі, аңыз бойынша Чаң Ы сұлулығымен теңдесе алатын ару болмапты-мыс, ол- мерген Хоу Идың жұбайы болған, Си Ванмудың азғыруымен мәңгілік өмір сыйлайтын жеміс жеп, айға қашып кеткен екен. Әйел сұлулығын паш ететін тағы бір көркем тіркестердің бірі 沉鱼落雁的 аударғанда: «сұлулығынан тіптен судағы балық та есі кетіп теңіз тереңдігіне батып, ұшқан құс та талып төменге қарай құлдилаған». Аңыздан алынған тіркестердің тізімін жалғастырсақ 捧心西子 – сөзбе сөз аударғанда: «Қабағын түйген Сишы арудай». Си Шы – қытай тарихында Чунчю кезеңінде өмір сүрген сұлулығымен алты әлемге танымал болған ару. Аңыз бойынша, Си Шының тіптен әрбір жүріс-тұрысы, ашуланғаны, қабақ шытқаны да көз тартарлық әсем болған деседі. Кейіннен бұл тіркес әйел сұлулығын бейнелеуде көп қолданылатын идиома боп қалыптасып кеткен.

Концепт сөздерінің беретін ұғымын түсіну арқылы жеке бір адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктері айқындалады. Белді ғалым А. Исламның айтуынша «әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды. Әр қоғамдық даму кезеңдерге сәйкес тіл және мәдениет иелерінің абстрактілі концептілерді танып-түсінуде өзгерістер болғанымен, негізгі дүниетанымдық мәні өзгеріссіз ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады» [3].

Қытай ғалымы Шын Цзясюанның атап көрсеткендей, табиғат – отырықшы қытай халқының дүниетанымының, ізгілік, әсемдік, парасаттылық пайымдауларының түп негіз бастауларының бірі болып табылады, себебі қытай ұлты дәнді дақылдар егіп, бау-бақша отырғызып, жер қойнауынан қуат алып өмір сүргендіктен табиғатпен жаны егіз деп айта аламыз. Бұған дәлел – қытай халқы әсіресе әйелдің көз тартар

лық көркемдігін табиғаттың алуан түрлі құбылыстары мен қоршаған ортаға баламалай отырып сипаттама беруі. Мысалы, 云髻峨峨: «бұл пішіндес әсем шаштары», «杏脸桃腮, 乘着月色, 娇滴滴越显得红白»: алхорыдай уылжыған жүзі ай жарығымен шағылысып ерекше нұрға бөленіп тұр...» (Ван Шифу «Батыстағы сарай»).

«你是花丛中的蝴蝶, 是百合花中的蓓蕾。无论什么衣服穿到你的身上, 总是那么端看..»/4/: Сен – бейне бір гүл арасынан алып ұшқан ақ қанатты көбелектейсің, тұңғық гүлінің өзегісің, әсем мүсініңе не кисең де жарасып ақ тұрғаны» (Би Юйфэй «Жүгері»). «面若中秋之月, 色如春晓之花, 鬓如刀裁, 眉如墨画, 眼似桃瓣, 睛若秋»: /5/. «Дайюйдің жүзі күзгі түнгі толықсыған айдай, дидары көктемгі күнгі жайқалып ашылған гүлдей еді, қалың шаштары бұлтай, ал жанары шабдал жемісіндей ерекше әсем еді». (Цао Сюецин «Қызыл сарай түсі»).

Осы мысалдардан көріп отырғанымыздай, қытай халқы әйелдің көркем бейнесін табиғат-

тың жанға жайлы құбылыстарымен салыстыра отырып сипаттаған. Мұнда біз «қытай әйелі» концептісінің аясына кіретін сөздер, көркем және прецеденттік мәтіндер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдердің мағыналарын айқындап, олардың этномазмұндық мәнін ашу арқылы қытай халқына тән дүниенің тілдік бейнесіне қысқаша тоқталып өттік, ассоциативтік тәжірибе әдісін қолдану арқылы «қытай әйелі» туралы бұрыннан қалыптасқан ұғым-түсініктер, ұлттық стереотиптер анықталды. Жоғарыда талданған ассоциациялар, бағалау мен коннотациялар – қытай әйелінің сезімдік, әлеуметтік, психологиялық, мәдени т.б. дәйегі, ұлттық сананың кілтін ашатын тілдік құралдар деп тануға әбден болады. Халықтық сипаты анық, ұлттық бояуы қанық «қытай әйелі» концептісінің зерттелуге тиісті құпиялары әлі де болса тереңде жатыр. Біз тек оның бір қырын ашу арқылы қытайдың сөз өнеріндегі ерекше орын алатын әйел образының өзіндік айшықтарын тек бір қырынан алып көрсетуге тырыстық.

Әдебиеттер

- 1 Аскольдов С.А. Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / под общ. ред. В.П. Непознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
- 2 石毓智的《语法的认知语义基础》(江西教育出版社, 2000年).
- 3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол. ғыл. док. дисс. – Алматы, 2004. – 228 б.
- 4 曹雪芹《红楼梦》译林出版社 2012年2月出版发行
- 5 Сол жерде.

References

- 1 Askoldov S.A. Russkaya slovestnost: Ot teorii slovesnosti k structure teksta: Antologiya / Pod obshei red. V.P. Nepoznaka. – M.: Academia, 1997. – P. 267-279.
- 2 Shi yuzhi. «Yufade rehzhizhi yuyi jichu»: Jiangxi jiaoyu chubanshe. 2000. – P. 280.
- 3 Islam A. Ul'tyik madeniet konteksindegi dunienin tildik surettey. – Almaty, 2004. – P. 228.
- 4 Cao Xueqin. Hongloumeng. Yilinchubanshe. 2012.
- 5 Sol zherde.

ӘОЖ 81:372.881

А.Ә. Кенжебаева, Р.Ө. Досымбекова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: rauan-d@mail.ru

Қазіргі қытай тіліндегі терминжасам принциптері

Мақалада қазіргі қытай тіліндегі терминжасам жүйесінің келбеті мен өзіндік ерекшеліктері ашылып, терминжасам жүйесін дамытудың бағыттары мен негізгі қағидаттарына сипаттама берілген, сондай-ақ шет тілдік бірліктерінің қытай тілінің терминжасамындағы орнына талдау жасалған.

Түйін сөздер: терминология, кірме сөздер, терминжасам үдерісі, терминдер жүйесі.

A.A.Kenzhebaeva, R.O.Dosymbekova

The principles of forming terminology in modern Chinese language

The Research of terminology has become one of the leading trends of modern linguistic research for Chinese and Kazakh scientists. This article opens up their meaning and role in modern linguistics, and particularly terminology systems of the Chinese language.

Key words: terminology, borrowing words, forming of terminology systems of terminology.

A.A. Кенжебаева, Р.О. Досымбекова

Принципы терминообразования современного китайского языка

Исследование терминологии стало одним из ведущих направлений современных лингвистических исследований как китайских, так и казахстанских ученых. В данной статье раскрывается значение и роль в современной лингвистике, также особенности терминосистемы китайского языка.

Ключевые слова: терминология, заимствованные слова, терминообразование, терминосистема.

Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы, жаһандану процесінің серпінді түрде қадам басуы, қоғамдық, саяси, мәдени және экономикалық өзгерістер мен жаңалықтар тілдік қорға жаңа ұғымдарды толассыз түзіп жатыр. Осымен байланысты жаңа ұғымдарды атау, жаңа терминжасам үдерісі қазіргі таңда бұрын-соңды болмаған қарқынмен дамып, әлемдік сахнада тәй-тәй басып келе жатқан терминшығармашылығы өрісінде белсенді әрекеттерді талап етуде.

Соңғы уақытта қытай тіл білімінде, атап айтсақ, Сун Ханцзюнь, Лю Жыроң, Жаң Сучию, Бао Чаң, Жаң Хуажин, Ваң Мияю Яң еңбектерінде қытай тіліндегі терминология мәселесі пәрменді түрде зерттеліп, ғылым тілінің қалыптасу кезеңдері анықталып, оны дамытудың бағыттары мен негізгі қағидаттары белгіленді.

Қытай тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне сай ұлт тілінде салалық терминдер жасау, ұлттық терминологияны қалыптастыру өзекті мәселеге айналып жапон, ағылшын және т.б. тілдерден аударылған терминдерді жүйелеу, салалық терминдер сөздігін жасау секілді практикалық жұмыстар қарқын ала бастағаны белгілі. Сонымен бірге жеке қаламгерлер мен қоғам қайраткерлері шығармашылығында, ғылымның жеке салаларында қолданыста жүрген терминдерді зерделеуге де назар аударыла бастады. Қазіргі таңда қытай тіліндегі кірме сөздер арқылы жасалынған терминдердің жеткілікті дәрежеде мән берілмей, лексикалық деңгейде сөз етіліп, көпшілікке бұрыннан белгілі пікірлер қайталанып келеді. Бұл жағдай терминдер жүйесін жасаудағы көздердің бірі – шетел тілдік бірліктерінің

терминжасамға қатысты мәселелерін зерттеуді сол тілді білетін арнайы мамандардың айналысу қажеттігін туғызып отыр.

Қытай тіліндегі терминдердің қалыптасуы мен дамуындағы шет тілі бірліктерінің қызметін жеке зерттеудің қажеттігі осы тақырыптың өзектілігін белгілейді.

Терминжасам – сан қатпарлы, ауқымды жұмыс, оның белгіленген тілдік талаптары мен шарттары бар. Салалық ғылым мамандары бұл талаптарды біле бермейді, көп жағдайда ескермейді. Осыдан біраз әбестіктер орын алады. Сондықтан терминші мамандар терминжасам принциптеріне арналған көмекші әдістемелік құралдар дайындау ісін қолға алса, терминологиялық сөздіктерге қойылатын талаптарды жүйелеп, көпшілікке арналған әдістемелік анықтамалар дайындап, ұсынса нұр үстіне нұр болар еді.

Қытай тіліндегі терминжасам жүйесінің де өзіндік қалыптасу жолдары бар: терминдер кірме сөздер арқылы, қытай тіліндегі өзінің байырға қорындағы сөздері арқылы да жасалады. Әдістері: калькалау, жартылай калькалау. Мәселен дыбысталуын және мағынасын толық бұзбай алған терминдер: 阿米巴 (амеба)、坦克 (танк)、阿斯匹林 (аспирин)、阿托品, Ātuōpīn (атропин)、安乃近 (анальгин)、安培 anpēi (ампер)、布朗其主义 (bulangjizhuyi бланкизм)、雷达 Léidá (радар)、吡喃西林 Fūnánxīlín, (药) фурацилинсонымен бірге дыбысталуын қытайша алып мағынасын сөзбе сөз аудару арқылы жасалатын терминдер, мәселен: 泛理论 Fàn lǐlùn (哲) панлогизм, 仿生学 Fǎngshēng xué, (矿) бионика, 肺炎 Fèiyán, (医) пневмония, 辅助语言学 Fǔzhù yǔyán xué, (语) паралингвистика, 干酪素 Gānlào sù, (化) казеин, 甘露糖 Gānlù táng, (化) маннитоза, 肝硬变 Gān yìng biàn, (医) гепатоцирроз, 感觉论 Gǎnjué lùn, (哲) сенсуализм, 感夜性 Gǎn yè xìng, (植) никтинастия, 动物学 Dòngwù xué, (动) зоология, 分米 Fēn mǐ, (数) дециметр, 风门 Fēngmén, (机) акселератор т.б. сөздер.

Біздің пікірімізше, кірме терминология – әрбір кірген тілдің халықаралық лексикалық қоры. Оған құрамында ең кемінде үш бір-бірімен туыстық жақындығы жоқ тілдердегі жазылуы, айтылуы, лексикалық мағынасы бір сөздер жатады. Кірме терминдердің кіруі, қалыптасуы, орнығуы жеңіл мәселе емес. Ол көп жағдайларға байланысты, айталық, өмір қажеттілігі, баламасының болмауы, т.б. Мысалы, қытай тілінің экономикалық терминдер құрамында кірме сөздер аз емес. Солардың ең алғашқыларына жапон, ағылшын тілдерінен кірген сөздерді жатқызуға

болады. Бұл сөздер бір жағынан экономикалық, рухани байланыстар арқылы кірсе, екінші жағынан, тікелей тілдік қатынастардың рөлі де аз болған жоқ. Дүниежүзіндегі түрлі-түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір-бірімен қарым-қатынаста болады да, бір-біріне сөз ауысады. Шығу төркіні жағынан алып қарағанда сөздердің тілден тілге ауысуының тікелей ауысу және жанама түрде ауысу деп аталатын екі түрі болады. Қытайға жаңа сөздердің алғашқы толқыны буддизмнің таралуымен байланысты енген, мәселен 世界 (shìjiè) – әлем, 平等 (píngděng) – теңдік, 觉悟 (juéwù) – сана, таным. Ал кірме сөздердің екінші толқыны 19-ғасырмен байланысты. Басқа тілден енген сөздер уақыт озған сайын әбден кірігіп, грамматикалық және семантикалық жақтан игеріліп, сіңісіп кетеді. Шет тілінен енген сөздердің басым көпшілігі өздерінің мағынасын сақтап, семантикалық жақтан өзгеріске көп ұшырамайды. Жапон тілінен қытай тіліне сөз ауысу бұл екі халықтың бір-бірімен мәдени, саяси, экономикалық жақтарынан қарым-қатынас жасауының нәтижесінде көптеген сөздер еніп отырған. Мысалы, қытай тіліндегі «экономика», «өнер», «эстетика», «қоғам», «саясат», «төңкеріс», «партия», «принцип», «философия» деген сөздер – жапон тілінен енген сөздер. Қазіргі заманғы қытайтіліндегі «кока-кола» (kekou-kele), 酷 (ku) сөзі жастар жаргонында кең қолданыстағы ағылшын тіліндегі «cool» сөзі – «керемет» деген мағына береді, бұл сөз ағылшын тіліндегі «cool» сөзінің транслитерациясы ретінде қолданысқа ие.

Қытай тіліндегі кірме сөздерді екі үлкен топқа бөлуге болады. Алғашқысына толық транслитерация әдісімен енген сөздер жатады. Мысалы: «түйе» (luotuo), «кофе» (kafei), «какао» (keke), «шоколад» (qiaokeli), 亨利 hengli, (电) генри. Мұндай сөздер арнайы қолданыстағы иероглифтермен жазылады не болмаса тек транскрипциялық белгілер ретінде қолданылатын иероглифтермен жазылады («кока-кола», «шоколад»). Екінші топқа енетін кірме сөздерге жартылай транслитерация әдісі арқылы енген кірме сөздер жатады. Бұл жағдайда сөздің алғашқы бөлігі сол тілдегі дыбысталуын көрсетсе, екінші бөлігі қытай тіліндегі мағыналық белгісін білдіреді, мәселен: «氨基酸», Ānjīsuān (化) амин қышқылы, (píjiu) «мотоцикл» (motioche), 波美度 bomeidu, (化) Боме градусы.

Атап өтетін жайт, жартылай транслитерация әдісі біршама қытай тіліне бейімделген тиімді әдіс боп табылады. Алғашқыда кірме сөздер

тек транслитерация әдісімен енгізілген болатын мәселен: 德律风 (délùfēng) – телефон (иероглифтердің мағанасы сөзбе сөз аударғанды «рақымшыл», «заң», «жел» деген мағына беретін). Алайда қытайлықтардың түсінуіне бір-шеме қолайсыздық әкелді. Аталуы дәлме-дәл болғанымен иероглифтер мағынасы түсініксіз тізбектерден тұрды. Біртіндеп 德律风 орнына 电话 (diànhuà) – телефон (сөзбе сөз мағынасы) «электр» + «сөйлеу» – «электрмен сөйлеу»), – деп аударды, бұл нұсқасы есте сақтауға да ұғынуға да оңтайлы тәсіл боп табылды, сол секілді 地名学 dimíngxue, топонимика (сөзбе сөз мағынасы) «жер» + «ат, есім» + «оқу, үйрену» – «жер аттарын зерттеу»), 方言学 fāngyānxue, (语) диалектология (сөзбе сөз мағынасы) «жергілікті» + «тіл» + «оқу, үйрену» – «жергілікті тілді зерт-

теу»), 肌痛 jītōng, (医) миальгия, миодиния (сөзбе сөз мағынасы) «бұлшық» + «ет» + «ауыру» – « бұлшық ет ауруы»), 抗生 kàngshēng, (生物) антибиоз (сөзбе сөз мағынасы) «қарсыласу» + «тіршілікке» – «антибиоз»).

Қысқаша қорытындылайтын болсақ, бүгінгі таңда ғылыми-техникалық терминология қазіргі заман тіл білімінің белсенді түрде дамып отырған бір тармағы боп табылады. Бұл кейінгі онжылдықтар кезеңінде терминологиялық сөздік қорда болып жатқан елеулі өзгерістермен тікелей байланысты. Мұндай терминологиялық лексика деңгейіндегі құбылыс – «терминологиялық жарылыс» деп аталған жаңа терминологиялық өріс пен терминжүйе қалыптастыруға ықпал ететін жаңа термин сөздердің тіл білімі шеңберіне көптеп енуіне байланысты құбылыс.

Әдебиеттер

- 1 孙汉军. 俄语外来词研究. 外语与外语教学, 2002.
- 2 于海江. 谈谈英汉词典中新词的译名. 中国翻译, 1999..
- 3 胡清平. 音译歉意外来语中译之道选. 中国翻译, 2001.
- 4 Кенжебаева А.А. Краткий китайско-русско-казахский словарь научно-технических терминов (рукописный вариант).

References

- 1 Sun Hanjun. E yuwailaici yanjiu. waiyu yu waiyu jiaoxue, 2002.
- 2 Yu Haijiang. Tantanyinghancidianzhongdeyiming. Zongguofanyi, 1999.
- 3 Hu jingping. Yinyi qianyi wailaiyu zhong yizhidaoxuan. zhonguofanyi, 2001.
- 4 Kenzhebaeva A.A. Kratki kitaisko-russko-kazahski slovar nauchno tehnicheckih termiov (rukopisny variant).

ӘОЖ 81:0/9

Г.Қ. Қортабаева, А. Бисенғали*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: sarestek@mail.ru

Түрік тіліндегі терминдену үрдісі

Мақалада түрік тілінің терминдену үрдісін және бұл үрдістің ерекшеліктерін анықтау үшін сол ерекшеліктерге байланысты үрдісті кезеңдерге бөлуі қарастырылған.

Түйін сөздер: терминдер, Ататүрік кезеңі, түрік терминологиясы.

G.K. Kortabaeva, A. Bisengali

The trend toward termination unit vocabulary Turkish

The article discusses the tendency to terminate vocabulary Turkish language, as well as to determine the features of this trend, its division into periods in connection with these features.

Key words: terms, the period of Atatürk, Turkish terminology.

Г.К. Кортабаева, А. Бисенғали

Тенденция к терминизации лексики турецкого языка

В статье рассматривается тенденция к терминированию лексики турецкого языка, а также даются определения особенностей этой тенденции, ее деление на периоды в связи с этими особенностями.

Ключевые слова: термины, период Ататюрка, турецкая терминология.

Түркітілдес халықтардың барлығында терминологиялық қоры, терминжасам жүйесі тұтастай жетілген деп айта алмаспыз анық. Әсіресе, Ресей құрамындағы түркітілдестердің терминдері соңғы бір ғасырда ешқандай да жетілмегені, байымағаны шындық. Сондықтан түркітілдес халықтар арасында салыстырмалы терминологиялық сөздігін жасау маңызды.

Қазақ терминологы Комитет төрағасы Ш. Құрманбайұлының айтуынша, салыстырмалы терминологиялық қор жасаудың маңызы зор. «Осыдан бір ғасырға жуық бұрын қолға алуға тиісті шаруаны біз объективті және субъективті себептермен «ештен кеш жақсы» деп енді ғана қолға алғалы отырмыз. Біз алдағы термин шығармашылығында тәжірибе бөлісумен өзара термин алмасу жайын ойласуымыз керек. Ғалымдар мәліметіне сүйенсек, әрбір 25 жылда ғылыми пәндердің саны 2 есеге артып отырады. Ендеше жаңа салалардың баршасындағы

терминологияны қалыптастыруда бізге бірлесе жұмыс атқару керек. Тілаларлық біріздендірудің болашағы да осында» деген комитет төрағасы осы орайда Түркия Ақпараттық технология қоғамының ІТ терминологиясы мәселесін уақытылы көтеріп отырғанын атап өтті. «Кезіндегі Кеңес одағының құрамында болған түркітілдес мемлекеттер термин қабылдаудың бір ғана көзі ретінде орыс тілін танып қалған дәстүріне жүгіне бермей, ІТ терминологиясы саласында түрік тілінде жасалған туыстас тілдің тәжірибесіне ерекше ден қою қажет. Расында, ІТ технология саласының терминдерін өз тілінде жасаған жалғыз Түркия ғана. Бұл тәжірибе түркітілдестер арасында кеңінен тараса игі», – деді Ш. Құрманбайұлы [1, 1959].

Терминдер нақты түсіндіріліп, әлеуметтік білімнің, әсіресе біздің тақырыбымыз болып отырған тіл және грамматика негізінде оқытылып, үйретілуі талқыланып, жаңа пікірлердің

пайда болуын қамтамасыз етеді. Ұғымдардың термин ретінде қабылдануы және қолданылуы үшін кең таралуы және ортақ қолданылыстың болуы шарт [2, 15].

Термин сөзі латын тілінде «шегі, соңы» деген мағынада қолданылатын «terminus» сөзіне ұқсас derlemek (жинау) етістігінің ескі түрі болып табылатын termek етістігінен «-im» жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. Түркі тілдес елдер бұл терминнің орысшасын қолдануда [3, 20]. Терминдердің мағынасын түсіну, ауқымын білу үшін жалпы сөздіктер жеткіліксіз болуы мүмкін. Терминдердің шектеулі болуымен бірге ерекше мағыналарын білу үшін терминдер сөздіктеріне қажеттілік бар.

Сол себептен бірнеше терминдер сөздігінде ескі, жаңа және өзгеріске түскенін бір сәтте көре аламыз. Бұл ретсіздіктің алдын-алудың жолы, бір бірлестікке бірігу және сол бірлестіктің мүшелері тарапынан анықталған кеңеске сәйкес терминдерде кең таралған және ортақ қолданылыс негізге алынып терминдер сөздігі жасалуы қажет. Хамза Зулфикардың айтуынша, бүгіндегі Түрік тілі қоғамында осылайша жұмыс істеп және интернет арқылы Ататүрік кезеңіндегі секілді халықтың белсенділігі қамтамасыз етіліп олардың еңбектерін жалғастыруда [3, 25-25].

Негізгі ұлттық термин жасау мәселелері Ататүрік бұйрығымен, екінші тіл құрылтайынан бері басталған. османлылардың соңғы кезеңінде терминдердің болуы, қолданысы, түп негізі, жасалынуы және қабілеттілігі жайында үлкен тартыстар болған. Терминдер алғашында жалпы сөздерден бөлінбестен жазылып келді. Бұған байланысты өткен екі ғасырдан бері әлемде және біздің елімізде де маңызды жағдай болып табылады. себебі соңғы екі ғасырдың ішінде әлемде соншалықты үлкен бір өзгеріс және қайта құрылым болғандықтан, адамзат тарихы бойынша жасалған ғылыми және техникалық еңбектердің көбі соңғы екі жүзжылда жасалыныпты..

Түрік тілінің терминдену үрдісін және бұл үрдістің ерекшеліктерін анықтау үшін, сол ерекшеліктерге байланысты, үрдісті кезеңдерге бөлу керек.

Түрік тілі терминологиясының даму және қалыптасу кезеңі, бізге термин жасау жұмыстарының жан-жақты жүзеге аспай отырғанын көрсетуде. Саяси, әлеуметтік және қоғамдық себептердің ықпалымен белгілі бір кезеңінде тез немесе ақырындап жүзеге асырылғандығы көңіл аудартады. Бұның екі себебі бар. Біріншіден, термин жасау қажеттілігі, яғни жаңа ғылыми

және техникалық дамудың жаңа термин жасауға алып келуі, екіншіден еліміздегі тіл туралы саясаттың ықпалы да маңыздылау болды.

Зерттеуші М. Кахраман «Түрік терминологиясы және классикалық кезең» атты мақаласында түрік тілінің сөздік болмысының терминдену үрдістерін қалыптастырған себептерге байланысты беске бөліп қарастырады. Бұл жерде түрік тілінің терминологиясының тарихи үрдісін де көре аламыз.

1. Классикалық кезең – Селжұқ және Осман мемлекеттері кезеңіндегі терминология (1100-1839 ж.).

2. Танзимат кезеңі – араб тілінен жаңа терминдердің пайда болуы (1839-1876 ж.).

3. Конституциялық басқару кезеңі – араб тілінен терминдердің кіруімен бірге түрік тілінен де терминдер жасалатынын зерттейтін кезең (1878- 1908 ж.).

4. Конституциялық басқару кезеңі – өтпелі кезең, араб тілінен термин жасауға шектеу салынып, түрік тілді түбірлерден, егер ол болмаса шетелдік түбірлерден түрік тіліндегі қосымшалармен термин жасау кезеңі (1908-1927 ж.).

5. Ұлттық терминология кезең – терминдер түрік тілді түбір және қосымшалар арқылы жасалатын кезең (1923-2000 ж.).

М. Кахраман бұл кезең өз ішінде үшке бөлінеді деп көрсетеді: а) 1923-1945 ж. кезеңі; ә) 1945-1980 ж. кезеңі; б) 1980-2000 ж. кезеңі [4].

Классикалық кезең. IX ғасырдан бастап түркілердің ислам дінін қабылдай бастағанын білеміз. Бұл жаңа қабылданған діннің алдымен діни терминдері, кейін әдеби терминдері, одан кейін барлық өнер және білім салаларының терминдері араб тілінен алынған сөздермен қолданыла бастады. Мұны біраз діни толқуға және әлеуметтік өмірдегі діннің рөлі бойынша түсіндіруге болады. Әсіресе IX ғасырдан бастап үлкен топтар ортасынан ислам өркениеті әлеміне кірген Түрік әлемінде алдымен арабтарға, кейін басқа ұлттарға түрікшені үйрету мақсатымен жазылған грамматика және грамматикалық сөздік аралас еңбектерін көреміз. Бұл еңбектердің көпшілігі араб тілінде, кейбіреулері парсы тілінде жазылған. Бұл еңбектерде түрік тілінің сөз, сөйлем ережелері, терминдері араб тілінің Divanu Luget-if türk(M1073) кітабы ережелеріне сәйкес İdrak lisani'-Atrak (м.1312), Mukaddimetü'l-Eder (13 ғасыр), ettuhfetü'z-Zekiyye(14 ғасыр), секілді кітаптардағы негізгі еңбектердегі тіл ережелері араб тілінен алынған терминдермен салыстырылады [5].

Селжұқтар заманында қолданылған терминдердің араб тілінен алынған мысалдарымен, түркілердің Түркістаннан алып келген тіл тәжірибелерінің нәтижесінде пайда болған түрікше терминдердің бірге қолданылуы бір кезеңге тиесілі болғанын көре аламыз. сол кездегі тәжірибиелер көрсеткендей, терминдер тақырыбында түрік тіліне қарсы қызмет ететін жолы және әдісі бар болғанын көрсетеді. Бұл жағдай осман заманында да өз жалғасын тапқан.

Түрік тілі XII ғасырдан кейін солтүстік және оңтүстік болып екіге бөлініп кеткенін білеміз. Оңтүстік түрікшесі, әсіресе, Анадолыда таралып білім беру, өнер, әдебиет және эстетика тілі ретінде қолданыла бастады, – деп жазады Ағаш сырры Левендт «Түркі тілдерінің дамуы және қарапайымдануы» атты кітабында [6, 25-50].

Нәтижесінде бұл себептермен түрік тілі екінші орынға түсіріліп, араб және парсы тілдерінің сөз және терминдері алдыңғы қатарлы жоспарға шықты. османлы түрік зиялысы өзін танытуда, жазған еңбектерінде өзін ислам жерінің бір бөлігі, тіпті орталығы деп санайды, шығарған еңбектерін де бұл жер үшін жазылғандығын білдіреді. Бұның нәтижесінде аралас араб және парсы тілі ережелері бойынша жазу үрдісі артты. Алайда түрікше сөз және терминдердің жазылуы және оқытылуына байланысты ешбір құлшыныс көрінбейді. Сол себептен түрікше сөздермен жазудың қиын болуы, бірдей уақытта жеке тұлғалармен бір сөздің бірден көп түрікше сөздерден алыстауға әкеп соқты.

Османлы түрік зиялысы өзін танытуда, жазған еңбектерінде өзін ислам жерінің бір бөлігі, тіпті орталығы деп санайды, шығарған еңбекте-

рін де бұл жер үшін жазылғандығын білдіреді. Бұл жағдай және ой көптеген салаларда байқалуда. османлы зиялыларының бұл жақсы ниетті және дүниені қамтитын әлем көрінісі, түрік тілінің дамуы және орнығуының орнына оған қарсы жағдайға жетті.

Зерттеуші Ағаш сырры Левенд «Еуропа әсіресе Франциямен саяси қарым-қатынастардың басталуымен тілімізге шет тілдерден сөздер кіре бастағандығын атап өтіп, сайт Паша «Журналист тілі» атты кітабында алғашқы кірген сөздің «statuquo» екендігін жазғандығы, бұл сөзден елу жылдан кейін politique және diplomatie және қаржы термині ретінде де empirant, avance сөздерінің енгендігін, қазіргі кезде де аталған сөздерге балама табылмағандығын атап өтеді [6, 5].

Зейнеп Қорқмаз түрік терминологиясындағы терминдерді қарастырылатын жолды үш бөлімге бөледі:

1. Латын тіліндегі терминдерді өзгертпестен қолдану.

2. Араб тіліндегі терминдерді қолдану, жоқ болса арабша түбірлерден жаңа сөз және терминдер ойлап табу [7 401].

3. Жаңа терминдерге түрік тілінде балама табу. Жаңа тілге қатысты әрекет ұлттық термин жасауға апаратын ең пайдалы және нақты, шынайы қадам ретінде саналады.

Терминдердің өздері, мағыналары және ауқымы қарама-қарсы болып ұсынылған сөздер әлі де талқыланып келеді. Бұл тартыстардың негізінде бір ұғымға бірден көп сөздің ұсынылуы және осы ұсынылған сөздердің мағынасын әркімнің басқаша түсінуінде жатыр.

Әдебиеттер

- 1 Түркітілдес халықтар арасында салыстырмалы терминологиялық сөздік жасау маңызды // <http://webcache.googleusercontent.com>
- 2 Mehmet Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Engin yay. 2001. – S. 15.
- 3 Hamza Zülfiyar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK yay. –Ankara, 1991. – S. 20.
- 4 Қахраман М. Түрік терминологиясы және классикалық кезең // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. – № 3 (76). – 2010, 145-148-б.
- 5 Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun yay. – İstanbul, 1987. – S. 25-50. Fuat Bozkut, Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı yay. – Ankara, 1999. – S. 1111-125.
- 6 Levent, Ağah Sırrı, Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK. Yay.3. Baskı. – Ankara, 1972. – S. 530-532.
- 7 Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yay.ii. Baskı. – Ankara, 2003.

References

- 1 Turkitildes halyktar arasynda salystyrmaly terminologijalyk sozdik zhasau manyzdy // <http://webcache.googleusercontent.com>
- 2 Mehmet Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Engin yay. 2001. – S. 15.
- 3 Hamza Zülfikar, Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, TDK yay. –Ankara, 1991. – S. 20.
- 4 Kahraman M. Tүrik terminologijasy zhane klassikalыk kezen // L.N. Gumilev atyndagy EҰU Habarshysy. – № 3 (76). – 2010, 145-148-b.
- 5 Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Enderun yay. – İstanbul, 1987. – S. 25-50. Fuat Bozkut, Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı yay. – Ankara, 1999. – S. 1111-125.
- 6 Levent, Ağah Sırrı, Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK. Yay.3. Baskı. – Ankara, 1972. – S. 530-532.
- 7 Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yay.ii. Baskı. – Ankara, 2003.

ӘОЖ 811.512.122'373.2

Қ.А. Қыдырбаев, А.А. Мустафаева*, М. Инаятулла

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: afira-62@mail.ru

Әл-Халилдің «әл-Айн» сөздігін құрастырудағы сөздерді реттеу әдісі

Әл-Халил ибн Ахмад құрастырған «әл-Айн» еңбегіндегі сөздердің орналасу тәртібі сөздік жасау тарихында бұрын-соңды жасалмаған өз заманының тың дүниесі болды. Оның жасаған алғашқы сөздігі ғасырлар бойы үлгі ретінде қолданылды, яғни әл-Халилден кейінгі сөздік құрастырушы көптеген ғалымдардың сөздіктері «әл-Айн» үлгісінде жасалды. Бұл мақаламызда «әл-Айн» сөздігін құрастырудағы әл-Халилдің сөздерді реттеу әдісін қарастырып, оған сипаттама беретін боламыз.

Түйін сөздер: дауысты, дауыссыз, жасалу орны, ләфиф, масдар.

K.A. Kudyrbayev, A.A. Mustafayeva, M. Inayatulla

Methods of word order in the dictionary formation «Al-Ain» of Al-Khalil

The order of words in the dictionary of al-Khalil ibn Ahmad, «Al Ain» in time to occupy an important position in the history of the formation of dictionaries. He created the first dictionary for centuries been used as an example - the following dictionaries were created on the basis of that dictionary. In this paper we will examine the methods of the system of words and give them descriptions.

Key words: vowels, consonants, place of creation, lafif, masdar.

K.A. Кыдырбаев, А.А. Мустафаева, М. Инаятулла

Методы порядка слов в составлении словаря «аль-Айн» аль-Халила

Порядок слов в словаре аль-Халила Ибн Ахмада «аль-Айн» в свое время занимал важнейшую позицию в истории формирования словарей. Созданный им первый словарь на протяжении веков использовался в качестве примера – последующие словари создавались на базе данного словаря. В настоящей статье будут рассмотрены методы систематизации слов и даны описания.

Ключевые слова: гласные, согласные, место создания, ляфиф, масдар.

Араб тіл білімінде сөздік құрастырушы ғалымдардың бір тобы өз жұмыстарында сөздік соңғы әрпінің жасалу орны бойынша реттестірісе, енді біреулері сөздің бірінші әрпіне мән береді немесе мүлдем басқа әдісті қолдануы мүмкін. Әл-Халил ибн Ахмад әйгілі «әл-Айн» сөздігін құрастырарда араб сөздерін тізу үшін әріптердің Наср ибн Асим түзген әліпби үлгісіндегі (ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز ه و) ретін немесе ежелгі финики әліпбиі негізінде түзілген арабтың әбжад үлгісіндегі (أ ب ج د ه و ز) әліпби ретін таңдау керек болды. Алайда әл-Халил бұл екі әліпбидің екеуін де жұмысына пайдаланбады. Өйткені бұл екі әліпби де әлсіз (معقل) саналатын әлиф (ا) әрпінен бас-

талады. Әл-Халил жұмысын кей жағдайларда түсіп қалатын әлсіз (معقل) әріппен бастағысы келмеген болатын. Әліпби құрамындағы бірінші әріптен бастамаған соң екінші әріптен, яғни бә (ب) әрпінен бастауды жөнсіз деп санады. Сондықтан дыбыстардың жасалу орнына көңіл бөліп, көмейден бастап ерінге қарай реттестіруді дұрыс көрді. Осылайша әріптерді дыбыстарының жасалу орнына қарай реттестірді. Әріптерді бұлай реттеуіне оның дыбыстарды жете зерттеуге деген қызығушылығы түрткі болды. Ешкімге еліктемей әріптердің жаңа ретін дыбыстардың жасалу орны негізінде жасап та шығарды [1, 29-б.]. Егер әріптердің ретін жасаудағы Наср ибн

Асим жасаған әдіс пен әл-Халил жасаған әдісті салыстырар болсақ, дыбыстарды жасалу орны бойынша реттестірген әл-Халил әдісінің ғылыми әдістемелік негізі бар екенін байқаймыз. Ал Наср ибн Асим жасаған әдісі әріптердің жазылу тұрпатының ұқсастығын негізге алады, яғни тұрпаты ұқсас ب ت ث немесе ج ح خ секілді әріптер қатарласа орналасып, бір ғана тұрпатта жазылатын و ن م ل секілді әріптер әліпбидің соңына қарай ығыстырылған. Бұл әдісте ешқандай ғылыми да, логикалық та негіз жоқ.

Әл-Халил сөздігінде сөздерді өзі ойлап тапқан дыбыстардың жасалу орны бойынша реттеген әріптердің орын тәртібі бойынша жинақтады. «Әл-Айн» сөздігін дұрыс (صحیح) әріптердің саны бойынша тарауларға бөлді. Әл-Халилдің пікірінше араб әліпбиіндегі дұрыс (صحیح) әріптердің саны жиырма бес (25) болғандықтан сөздікті жиырма бес тарауға бөлді және әлсіз (معتل) әріптерге арнайы бір тарау арнады. Оны ләфиф (لفيف) тарауы деп атады. Араб тіл білімінде құрамында екі әлсіз (معتل) әріп бар етістікті ләфиф (لفيف) етістік деп атайды [2, 267-б.]. Әл-Айн сөздігінің бірінші тарауы – «әл-Айн» тарауы. «Әл-Айн» тарауы айн (ع) әрпінен басталатын және жасалу орны бойынша айн (ع) дыбысынан кейінгі дыбыстардан тұратын араб тіліндегі қолданыста бар сөздерді қамтиды. Бұл тараудан кейін ха (ح) әрпінен басталатын және жасалу орны бойынша ха (ح) дыбысынан кейінгі дыбыстардан тұратын араб тіліндегі қолданыста бар сөздерді қамтитын «әл-Ха» тарауы келеді. Келесі тараулар да осы тәртіп бойынша дыбыстардың жасалу орындары бойынша реттелген әріптердің рет санымен тізбектеліп кете береді. Яғни «әл-Ха» тарауынан кейін «әл-Һә», «әл-Ха», «әл-Ғайн» тараулары келеді. Көмейлік дыбыстар (الحروف الحلقية) осы «әл-Ғайн» тарауымен аяқталады және бұл тараулар, яғни көмейлік дыбыстардың атауымен аталатын тарауылардағы сөздер әл-Айн сөздігінің жартысы деуге болады. Сосын тілшікте жасалатын тілшік (أصوات اللهاة) қаф (ق) және кәф (ك) дыбыстарына, яғни «әл-Қаф», «әл-Кәф» тарауларына көшеді. Осылайша тараулар еріндік дыбыстарға дейін жалғасады. Ерінде фә (ف), бә (ب), мим (م) дыбыстары жасалады. Бұл дыбыстардың атымен аталатын тараулардағы сөздердің жиынтығы өте аз болып келеді. Өйткені фә (ف) дыбысынан кейін бә (ب) және мим (م) дыбыстары, бә (ب) дыбысынан кейін тек мим (م) дыбысы ғана келеді. Ал мим (م) дыбысынан кейін ешқандай да дұрыс (صحیح) дыбыс, яғни дауыссыз дыбыс келмейді. Сондықтан бұл әріптердің атауымен аталатын тараулар аталған фә (ف), бә (ب), мим (م) әріптеріне

қоса құрамында әлсіз (معتل) дыбыстары бар санаулы ғана сөздерді қамтиды [3, 19-21-б.].

Сөздікке қарап отырсақ, әл-Халил алдымен екі әріптен тұратын түбір сөздерді келтіріп, оның мағынасын түсіндіреді де, сосын ол сөзден қопару әдісі бойынша әріптерінің орнын ауыстырып келесі сөзді жасап, оның мағынасын түсіндіреді. Осылайша екі әріптен тұратын сөздерді аяқтаған соң үш әріпті сөздерге көшеді, одан соң төрт әріпті, сосын бес әріпті сөздерге рет-ретімен көшіп отырады және қолданылатын сөздердің ғана мағынасын түсіндіреді [3, 21-б.]. Әл-Халил «әл-Айн» еңбегіндегі сөздердің сыртқы тәртібін осы үлгіде жасап шықты және араб сөздіктерін жасауда бұл үлгі ғасырлар бойы қолданылды, яғни әл-Халилден кейінгі сөздік құрастырушы ғалымдардың сөздіктері осы үлгіде жасалды.

Әл-Халил ибн Ахмад «әл-Айн» еңбегін дыбыстардың жасалу орны бойынша, ретімен, айн (ع) әрпінен бастап мим (م) әрпіне дейінгі және оған әлсіз (معتل) әріптер бөлімін қоса есептегендегі жиырма алты тарауға бөлумен шектелмеді. Кітабындағы әр тараудың сөздерін негізгі (түбір) әріптері бойынша бөлімдерге бөлген. Айн (ع) тарауының сөздері ішінара алты бөлімге бөлінген. Олар: айның (ع) екі әріпті сөздер бөлімі, айның (ع) үш әріпті сөздер бөлімі, дұрыс (صحیح) әріптерден тұратын үш әріпті сөздер бөлімі, әлсіз (معتل) әріптерден тұратын үш әріпті сөздер бөлімі және ләфиф (لفيف) етістіктерден тұратын үш әріпті сөздер бөлімі, айның (ع) төрт әріпті сөздер бөлімі, айның (ع) бес әріпті сөздер бөлімі.

Син (س) тарауының сөздері ішінара алты бөлімге бөлінген. Олар: синнің (س) екі әріпті сөздер бөлімі, синнің (س) үш әріпті сөздер бөлімінің дұрыс (صحیح), әлсіз (معتل) әріптерден және ләфиф (لفيف) етістіктерден тұратын үш түрі, синнің (س) төрт әріпті сөздер бөлімі, синнің (س) бес әріпті сөздер бөлімі. Айта кететін жайт кітаптың жиырма алты тарауы түгелімен осылай алты бөлімге бөліне бермейді. Мысалы, «әл-Фә» (ف), «әл-Бә» (ب), «әл-Мим» (م) секілді кейбір тарауларында екі әріпті сөздер кездеспейді. «Әл-Ғайн» (غ), «әз-За» (ظ), «ән-Нун» (ن), «әл-Ләм» (ل) секілді тарауларында төрт және бес әріпті сөздер кездеспейді. «Әд-Дад» (ض), «әс-Сад» (ص), «әт-Та» (ط), «әд-Дәл» (د), «әт-Тә» (ث), «әс-Сә» (ث) секілді тарауларында бес әріпті сөздер кездеспейді. Екі, үш, төрт, бес әріпті сөздердің барлығы кездесетін тараулар – «әл-Айн» (ع), «әл-Ха» (ح), «әл-Һә» (ه), «әл-Ха» (خ), «әл-Қаф» (ق), «әл-Кәф» (ك), «әл-Жим» (ج), «әш-Шин» (ش), «әз-Зәй» (ز) тараулары.

УДК 81'373; 001.4

А.А. Мустафаева*, К.А. Кыдырбаев

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
*E-mail: afira-62@mail.ru

Языковая ситуация в ряде арабских государств: арабизация системы образования и ее терминов

Арабизация терминов и системы образования – развивающийся процесс, который зависит от ряда факторов, в том числе политических, экономических и лингвистических. Арабизация образования (силлабусов, в преподавании дисциплин) и терминов в нем играет роль в языковой политике и ситуации, проводимой каждым арабским государством. Отсутствие унификации арабизации, в том числе терминов требует рассмотрение каждой страны по отдельности. В настоящей статье предпринимается попытка рассмотреть арабизацию после европейского завоевания.

Ключевые слова: арабизация, арабский, термины, дисциплины, европейский.

А.А. Mustafayeva, К.А. Kydyrbayev

The language situation in some Arab States: Arabization of the education system and its terms

Arabization of the education system and its terms is a developing process depends on several factors, including political, economic and linguistic. Arabization of education (syllabus, teaching disciplines) and the terms in it plays a role in a language policy and situation, held every Arab state. The lack of Arabization unification, including terms requires consideration of each country separately. In this paper an attempt is made to consider the Arabization after the European colonialism.

Key words: Arabization, Arabic, terms, disciplines, European.

А.А. Мустафаева, Қ.А. Қыдырбаев

Бірқатар араб мемлекеттеріндегі тілдік жағдайы: білім жүйесі мен оның терминдерінің арабтандырылуы

Білім жүйесі мен оның терминдерін арабтандыру лингвистикалық, экономикалық және саяси факторлармен белгіленген дамып жатқан үрдіс. Білім (силлабус, пән оқытылуы) және ондағы терминдерді арабтандыру әр араб мемлекетінің жүргізіп жатқан тілдік саясаты мен жағдайында маңызы зор. Арабтандырудың унификациясының болмауы әр елді бөлек қарастыруды талап етеді. Мақалада еуропалық жаулап алушылықтан кейінгі арабтандыру үрдісі қарастырылады.

Түйін сөздер: Арабтандыру, араб, терминдер, пәндер, еуропалық.

С диахронической точки зрения М.Ф. Хиджази в своем труде «الأسس اللغوية لعلم المصطلح» предложил рассматривать термины как средневековые арабские термины (المصطلحات العربية (التراثية)), а последующие термины – современными арабскими терминами (المصطلحات العربية الحديثة) [1, с. 30]. В настоящей статье предпринимается

попытка рассмотреть второй вид терминов – современные термины, история которых начинается с похода Наполеона Бонапарта в Египет (1798-1801 гг.), завершившегося завоеванием Египта Францией. В течение XVIII-XIX веков французский язык был основным языком науки и культуры, в начале XX века роль господс-

твующего языка была передана итальянскому, а позже – английскому языку.

Если специальный язык арабского наследия, состоящий из терминов, включал в себя элементы ассирийского, греческого, латинского, персидского и других языков древности и средневековья, то язык современных терминов – элементы французского, итальянского и английского языков.

Однако в истории арабского языка и его терминов немаловажную роль сыграл и турецкий язык во время правления Османской империи на территории арабских стран на протяжении четырех столетий (XVI–XX века), особенно в образовании военных и административных терминов. Поэтому при изучении истории арабских терминов необходимо учесть и существование на территории арабских государств Османской империи и, соответственно, ее языка. Поскольку правление Османского государства занимает значительный промежуток времени, на наш взгляд, его следует рассмотреть в качестве отдельного периода, а именно между периодом формирования арабского наследия и периодом возникновения современных арабских терминов, называя его «периодом появления арабских терминов турецкого происхождения». В промежуток времени с конца XIX по начало XX века политика «туркизации» в арабских странах осуществлялась активным образом. Программа среднего образования была предназначена для обучения только на турецком языке, включая предмет «исламское воспитание». После падения Османской империи Франция, Англия и Италия поделили арабские страны, что также нашло свое отражение и в языковой системе каждого арабского государства. Затем арабские страны начали получать независимость одна за другой. Тем не менее независимость не смогла ликвидировать полностью влияние западных держав во всех сферах, что сказалось и на языке и его терминологическом поле. Арабские страны Машрика (Египет, Сирия, Ливан, Ирак и др.) смогли быстро отреагировать на языковую ситуацию после приобретения ими независимости, арабизируя важные отрасли государства. Тем временем страны Магриба (Марокко, Тунис, Алжир) продолжали на протяжении долгого периода (даже после независимости) оставаться под языковым влиянием Франции. В этом регионе, по выражению Али ал-Касими, «арабский язык отстранился до уровня мертвого языка и использовался во время молитв в мечетях, как латинский в неко-

торых европейских церквях. ...Французское правительство поощряло семьи, которые обучали своих детей только французскому языку» [2, с. 158]. По сей день французский язык в странах Магриба не является иностранным, а считается вторым государственным языком (после арабского) и используется во всех отраслях науки и техники. Причинами могут служить следующие факторы:

1) время получения независимости: страны Машрика получили независимость в первой половине XX века, а страны Магриба – во второй половине XX века;

2) политика завоевания иностранного государства: Франция широкомасштабно завоевала Арабский Магриб и оказывала давление на распространение французского языка и удаление арабского даже из сферы общения между простыми гражданами (политика аккультурации), а в странах Машрика арабский продолжал использоваться в различных сферах;

3) стремление завоеванных арабских государств к получению знаний в Европе, осуществлению научных открытий привело страны Машрика к активному использованию европейских учебных и научных ресурсов в развитии науки своего (арабского) государства. Уже во второй половине XIX века Сирия, Египет отправляли своих специалистов учиться в Англию, Францию, Италию, чтобы применить приобретенные европейские знания и навыки в своей стране, что не было характерно для стран Арабского Магриба.

При изучении истории терминологии стран Магриба и Машрика мы видим наличие влияния европейского государства, которым была завоевана та или иная арабская страна. Исследуя историю арабских терминов, следует отличать понятие «арабизация обучения» от понятия «арабизация терминов», т.е. преподаватель может объяснить на арабском языке (арабизация обучения), но при использовании терминов отдает предпочтение иностранной лексике, не прошедшей процесс арабизации. Уровень арабизации терминологий изучаемых дисциплин в арабских странах дифференцирован.

Так, Сирия считается первым арабским государством, использовавшим арабский язык на всех этапах обучения и осуществившим процесс арабизации в управлении и армии уже с 1919 года [2, с. 112], хотя на то время она считалась подмандатной территорией Франции, а полную независимость получила только в 1946 году.

Французское правительство не могло управлять Сирией, внедряя французский язык во все отрасли (как оно делало в Магрибе) даже до ее независимости. Поскольку медицинская терминология считается одной из сложных видов терминологий, во многих вузах арабского мира она преподается на иностранном языке и не прошла процесс полной арабизации, но Дамасский университет проявил инициативу и настойчивость в этом вопросе.

Ирак арабизировал все ступени и дисциплины среднего образования. Что касается высшего образования, то гуманитарные дисциплины в вузах страны прошли процесс арабизации, а естественные дисциплины, некоторые технические, а также медицинские специальности ведутся на английском языке.

Терминология естественных дисциплин в Хартумском университете (Судан) арабизована, активную роль здесь сыграла Высшая комиссия по арабизации, образованная при содействии правительства Судана. Таким образом, в 1990-1991 учебном году терминология естественных дисциплин, пройдя полную арабизацию, преподавалась на арабском языке.

В Египте английский язык используется в медицинской, компьютерной специальностях и некоторых других технических вузах. Хотя на протяжении двух десятилетий английский язык был языком обучения, начиная со среднего образования. Затем школьные программы перешли полностью на арабский язык, а университетские начали переходить до Июльской революции 1952 года, которая впоследствии привела Египет к независимости. Инженерная и медицинская терминосистемы арабизированы частично.

Одним из членов Лиги арабских государств является Сомали, где арабский язык занимает второе место после основного – сомали. Дисциплины среднего обучения ведутся на сомалийском языке, и их терминология соответственно полностью сомализирована. Но в столице страны городе Могадишо есть два университета, один из них Национальный сомалийский университет, где занятия ведутся на итальянском языке, другой – Университет Могадишо, где обучение проводится на арабском языке.

Однако не следует забывать, что в странах Машрика есть иностранные высшие учебные заведения, где языком обучения является не арабский язык, а английский или другой западный язык, среди них Американский университет в Каире (Египет), Университет технологий в Ду-

бае (ОАЭ), Американский университет в Шардже (ОАЭ), Американский университет в Бейруте (Ливан) и другие.

Если рассмотреть страны Магриба, то и здесь медицина, инженерия и естественные дисциплины преподаются на французском языке, но здесь влияние иностранного языка проявляется в наиболее выраженной форме. Франция завоевала Алжир в 1830 году, Тунис в 1881 году, а Марокко в 1912 году. У французского правительства была острая нужда в переводчиках для налаживания связей с местным населением, и в 1876 году французский переводчик Огюст (Auguste) издал арабско-французский словарь.

В 1840 году выдающийся деятель Туниса Ахмед Бей после своей командировки во Францию (1837-1855 гг.) основал военную школу. Направление школы не было переводческим, но поскольку занятия проводились на иностранном языке, постоянно требовались переводчики. Свою лепту в развитие перевода внес министр ал-Муслих Хайр ад-Дин ат-Туниси (1810-1890 гг.), будучи знатоком французского языка, он занимался переводом книг с французского на арабский язык. В 1875 году он основал школу для преподавания арабского языка, наук и иностранных языков (французский, итальянский и турецкий).

В Марокко во время правления султана Мулай Абд ар-Рахмана (1822-1859 гг.) студенты отправлялись в Египет и европейские государства для обучения, была создана Школа языков. Среди выдающихся переводчиков Марокко был Ахмад ас-Суси, который занимался переводом книг по арифметике, геометрии с французского языка на арабский.

В Алжире из-за сильного влияния и давления со стороны Франции работы над переводами оказались пассивными. Переводчик Хамдан Ходжа, зная французский, английский и турецкий, переводил с турецкого на арабский язык тексты религиозного характера. Высокая степень давления Франции на языковую политику Алжира проявилась в 1938 году, когда французское правительство объявило (8 марта) арабский язык иностранным языком в Алжире [2, с. 158].

Что касается учреждений, специализирующихся в переводе, то в Алжире основана Высшая школа перевода (1963 г.), в Тунисе – Национальное учреждение перевода и учений Дома мудрости (1982 г.). Одним из отделов второго был Национальный институт художествен-

ного и научного перевода и терминосоздания, который был преобразован в Тунисскую академию наук, литературы и искусств (1992 г.). Результатом активной деятельности этой академии в области перевода и терминологии стали выпущенные книги «Перевод и его теория», «Основы терминологических проблем», а также проведенные семинары «Перевод тунисской литературы на иностранный язык» (1998 г.) и «Научный перевод» (1995 г.) и другие работы. Переводческая деятельность в области создания терминов стала проявляться и в Марокко, где в 1960 году был основан Институт научных исследований по арабизации, в 1961 году – Бюро по координации арабизации в арабском мире, в 1969 году оно перешло в ЛАГ, а в 1972 году – в Арабскую организацию по образованию, науке и культуре и стало называться Бюро по координации арабизации. Согласно официальному сайту данного Бюро [3], оно успешно провело следующие конференции:

1. Арабизация и перевод (передача) иностранных звуков и букв, с 3 по 7 апреля 1961 года в г. Рабат (Марокко).

2. Арабизация и составление словарей по зоологии, химии, биологии, математике, с 12 по 20 декабря 1973 года в г. Алжир (Алжир).

3. Арабизация терминов в области географии, истории, логики, анатомии, архитектуры, математики, с 7 по 16 февраля 1977 года в г. Триполи (Ливия).

4. Арабизация терминов нефти, торговли, энергетики, строительства, бухучета, компьютера, с 20 по 22 апреля 1981 года в г. Танджер (Марокко).

5. Арабизация терминов ядерной физики, общей химии, лингвистики, спорта, статистики, железной дороги, с 21 по 25 сентября 1985 года в г. Амман (Иордания).

6. Арабизация терминов музыки, экономики, археологии, юриспруденции, с 26 по 30 сентября 1988 года в г. Рабат (Марокко).

7. Арабизация терминов в сфере туризма, энергетики, землетрясения, окружающей среды, с 23 января по 1 февраля 1994 года в г. Хартум (Судан).

8. Арабизация терминов морских наук, информатизации, механики, инженерии, с 4 по 8 мая 1998 года в г. Марракеш (Марокко).

9. Арабизация терминов, ветеринарии, электроники и генной инженерии, с 20 по 25 июля 2002 года в г. Дамаск (Сирия).

10. Арабизация терминов коммуникаций, технологий, с 12 по 16 октября 2008 года в г. Амман (Иордания).

Политика внедрения в программу среднего образования предмета «Перевод на/с французского» облегчала обучение французскому языку, давала возможность его распространению и подготавливала почву для будущих переводчиков. В настоящее время программа среднего образования, включая начальное и среднее, в Алжире и Марокко реализуется на арабском языке, однако в Тунисе в преподавании естественных предметов в старших классах используется французский язык. Гораздо сложнее обстоит дело с арабизацией в высших учебных заведениях Магриба. Например, в Марокко часть гуманитарных наук арабизирована, а другая, включая право, юриспруденцию, экономику, до сих пор ведется на французском языке. Что касается естественных и технических специальностей, то в трех странах преимущественным является французский язык.

Итак, терминосистема предметов в начальных и средних классах полностью арабизирована во всех арабских странах, исключая Сомали, где среднее (начальные, средние и старшие классы) образование проводится на сомалийском языке. В старших классах преподавание гуманитарных предметов арабизировано, однако, термины естественных предметов в Тунисе до сих пор изучаются на французском языке. Что касается языка терминосистемы естественных и технических специальностей в высших учебных заведениях, то для многих арабских государств Магриба и Машрика иностранный язык продолжает быть основным. Терминологика гуманитарных дисциплин прошла процесс арабизации во всех арабских вузах, исключая некоторые, находящиеся в Марокко, Тунисе и других странах. По нашему мнению, неполное применение арабского языка во всех терминосистемах арабского мира объясняется следующими факторами:

1) отсутствие унификации терминов: самостоятельная работа каждой арабской страны приводит к образованию самостоятельного термина, отличающегося от его эквивалента (который нередко образован по аналогичному методу) в другой стране;

2) нераспространенность терминов: термины, которые унифицированы на семинарах, конференциях, не всегда доводятся до сведения ши-

роких масс, и таким образом, они не выходят за пределы конференц-залов;

3) возможность продолжения обучения за границей: студенты, выпускники, получившие образование на западном языке внутри страны, могут продолжить свое образование или работать в Европе, США и т.д.;

4) владение преподавателя иностранным языком: преподавателям, получившим образование на иностранном языке, легче объяснять на нем;

5) избыточность терминов: поскольку в день в терминологическую лексику поступает около 50

терминов, арабские центры по терминосозданию не успевают их вовремя «обрабатывать»;

6) малое количество унифицированных терминологических словарей;

7) низкий уровень владения АЛЯ среди обучающихся: студенты не владеют «фусхой» («الفصحى») арабским литературным языком) на достаточном уровне, поскольку постоянно пользуются диалектом;

8) около 80% информации поступает через сеть Интернет на английском языке, поэтому многие предпочитают читать ее в оригинале, применяя знания, полученные в вузе и др.

Литература

1. محمود فهمي حجازي. الأسس اللغوية لعلم المصطلح. – القاهرة: مكتبة غريب، 1993. – 259 ص.
2. علي القاسمي. علم المصطلح: أسسه النظرية وتطبيقاته العملية. – القاهرة: مكتبة لبنان ناشرون، 2008. – 819 ص.
3. Официальный сайт Марокканского Бюро по арабизации <http://www.arabization.org.ma/congres.asp>
4. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 2003. – 248 с.
5. Володина М.Н. Термин как средство специальной информации. – М.: МГУ, 1996. – 80 с.

References

1. M.F. Hidzhazi. Al-Usus al-Lugaiyya li'Ilm al-Mustalah. – al-Qahira: Maktaba Gariib. – s. 259
2. 'Ali al-Qasimi. 'Ilm al-Mustalah: Ususuhu an-Nazariya ua Tatbiqaatuhu al-'Ilmiya. – al-Qahira: Maktaba Lubnan Nashirun, 2008. – s. 819
3. Oficial'nyj sajt Marokkansko Bjuero po arabizacii <http://www.arabization.org.ma/congres.asp>
4. Superanskaja A. V., Podol'skaja N. V., Vasil'eva N. V. Obshhaja terminologija: Voprosy teorii. – M.: Nauka, 2003. – 248 s.
5. Volodina M. N. Termin kak sredstvo special'noj informacii. – M.: MGU, 1996. – 80 s.

ӘОЖ 81'36

А.М. Нурелова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: nurelova@yahoo.com

Жапон тіліндегі үстеулердің құрамы

Жапон тілін оқыту әдістемесінде тиімді, әмбебап, жоғары дәрежелі әдіс-тәсілдер аз емес. Грамматиканы тиімді оқыту, иероглифтерді игеру, оқу, тыңдау арқылы жапон тілін игеру, түсінуді үйретін көптеген әдістемелер кеңінен қолданылады, дегенмен қазақ тілді оқушыларға жапон тілінің грамматикалық құрылымдарын, сөз тіркестерін қазақ тілінің грамматикасымен салыстыра отырып түсіндірсе тиімділігі артатыны сөзсіз.

Әсіресе теориялық білімді қалыптастыру үшін, грамматиканы тек практика жүзінде сөйлеу барысында қалай дұрыс пайдалану керектігін ғана емес, олардың жеке сөйлем мүшесі, грамматикалық бірлік ретінде түсінуі маңызды болары анық. Бұл жұмыстың мақсаты жапон тіліндегі үстеулердің қалай жасалғанын, құрамын анықтап, қазақ тіліндегі үстеулердің құрамымен салыстыру. Жұмыстың міндеті – студенттердің оқулықтарында кездесетін үстеулерді талдап, қандай сөз таптарынан жасалғанына сараптама жасау.

Түйін сөздер: үстеу, жапон тілі, қазақ тілі, салыстырмалы анализ.

A.M. Nurelova

The structure of the adverbs in Japanese language

This article discusses the structure of the adverbs, word formation adverbs in Japanese language. And also it is conducted a comparative analysis with adverbs in Kazakh language.

Key words: adverb, Japanese, Kazakh, benchmarking.

А.М. Нурелова

Словообразования наречия в японском языке

à

В этой статье рассматривается состав наречия и словообразования наречия в японском языке.

А также проводится сопоставительный анализ с наречиями в казахском языке.

Ключевые слова: наречие, японский язык, казахский язык, сопоставительный анализ.

Жапон тілінде үстеулердің құрылымы өте күрделі әрі жете зерттелмеген салалардың бірі. Жапон тілін оқуда сөздің мағыналық сипаты, сөйлемдегі атқаратын функциясына ерекше назар аудару маңызды екені сөзсіз, бірақ сонымен қатар сөздің құрылымына, сөз жасамына көңіл бөлуде маңызды.

新川「副詞と動詞との組み合わせ」 оқулығында үстеулердің басқа сөз таптарынан қандай тәсілдер арқылы ауысып келетіндігі зерттелген. Осы зерттеу жұмысына сүйене отырып, жапон

тіліндегі үстеулерді құрамы жағынан келесі топтамаларға бөлуге болады.

- 1) жай үстеулер;
- 2) туынды үстеулер;
- 3) ваго;
- 4) канго;
- 5) ономатоппэ үстеулері.

Үстеулер құрамы жағынан әртүрлі. Олар басқа сөз таптарынан алуан тәсілдерімен ауысып келгендіктен құрамындағы сөздері де алақұла болып келеді. Кейбіреулері үстеу қатарына

ауысқан кездің өзінде белгілі бір грамматикалық формалар арқылы ауысып келгендер. Мысалы, **くりかえし** (курикаеши) үстеуі **くりかえず** (курикаесу) көмекші етістігінен, зат есіміне ауысып, одан кейін сөйлемдегі атқаратын рөліне байланысты үстеуге айналған.

Жай үстелер **すこし** – аздап, **はっきり** – анық, **ゆつくり** – баяу, асықпай сияқты үстеулер, оларға сөйлемде **と、に** септік жалғаулары жалғанады. Мысалы, **はっきりと** (хаккирито) – анық.

Туынды үстеулер өзге сөз таптарынан жасалынған үстеулер. Атап айтсақ етістіктен құрылған көсемше түріндегі үстеулер, мысалы, **はじめて** (хажимете) – алғаш рет, **あらためて** (аратамете) – қайтадан, **きまつて** (киматте) – шешім қабылдай, **くわえて** (куваете) – қосып.

Етістіктің болымсыз формасындағы үстеулер. **おもわず** (омовазу) – ойланбастан, **あいかわず** (айкаваразу) – өзгеріссіз, **のこらず** (нокоразу) – түк қалмай.

Көмекші етістіктерден құрылған **くりかえし** (курикаеши) – қайталап, **さしあたり** (сашиатари) – әзірше.

Зат есіміне септіктердің **に** (ни), **で** (де) **と** (то), **から** (кара), **まで** (маде) жалғаулары жалғану арқылы жасалатын үстеулер. **あたまから** (атама кара) – басынан бастап үстеуі атама зат есіміне кара жалғауы жалғанып үстеуге айналған.

Сын есімдерден құрылған **こんなに** (коннани) – осындай, **そんなに** – сондай (соннани), **あんなに** (аннани) – анадай, **どんなに** (доннани) – қандай үстеулері.

Сілтеу есімдіктеріне жалғаулықтар жалғану арқылы пайда болған үстелер. **それに** (сорени) – оның үстіне, **それと** (сорето) – онымен бірге, **これだけ** (коредакэ) – осы ғана, **これほど** (кореходо) – бұдан көрі.

Үстеулердің біралуан тобы ономатопэ үстелері. Олар – **ぴかぴか** (пика пика) – жарқырап, **ごろごろ** (горо горо) – тарсылдап, **ぽつぽつ** (поцу поцу) – тырс-тырс (жауынға қатысты қолданады), **ざっと** (затто) – үстіртін.

Кадоока Кеничи 「日本語オノマトペ語彙の語源について」 зерттеу жұмысында 「**すす**」 етістігінен **る** хираганасы түсіп қалып, кішкентай **っ** жалғану арқылы етістіктен ономатопэ жасалып, одан үстеу пайда болғанын көрсеткен. Осы зерттеу жұмысына сүйене отырып үстеулердің үстеу қатарына қосылар алдында басқа грамматикалық формалардан ауысып келгенін анықтауға болады.

Сонымен қатар зат есімдердің, етістіктердің қосарланып айтылуы арқылы да көптеген үстеулер жасалынған. **月々** (цукизуки) – ай сайын, **はるばる** (харубару) – алыстан, **くちぐち** (кучигучи) – барлығы бірге, бірауыздан сөйлеу, **かえすがえす** (каэсугаэсу) – қалай ойласанда, **かわるがわる** (каваругавару) – кезекпен, жарыса сөздері.

Сөз таптарының өзара бірігуі арқылы жасалынатын тағы бір үстеу топтары бар, олар – **そのうち** (соноучи) – осы күндері, жақын күндері, **そのため** (сонотаме) – сол үшін, **その上** (соноуе) – оның үстіне, бұдан басқа, **そのわりに** (соноварини), **それなら** (соренара) – олай болса, яғни **ことに** (котони) – әсіресе, **この上** (коноуе) – оның үстіне, бұдан басқа, **それでも** (соредемо) – бұлай болса да, сонда да, **いまでも** (имадемо) – осы уақытқа дейін, **いまだ** (имакара) – бұдан былай, осыдан бастап.

Үстеулердің тағы бір үлкен тобы ваго, канго үстеулері. Бұл үстеулер түбірі бір немесе екі иероглифтерден тұратын сөздер. Бір иероглифтен тұратын ваго үстеуі болса – **ことさら** (котосара) – арнайы, **ただいま** (тадаима) – қазір, екі иероглифтерден құрылған қытай тілінен енген сөздер канго – **突然** (тоцузен) – аяқ астынан, **大体** (дайтэй) – шамамен сияқты үстеулер болып табылады.

Сөздің немесе сөз тіркесінің лексикалану арқылы қалыптасқан үстеулер де бар. Мысалы: **近いうちに** (чикайучини) – жақын арада, **こころい^くまで** (кокоро ику маде) – қалағанынша. Бұл үстеулердің құрамындағы сөздер ешқандай өзгерістергі ұшырамай, сол күйінде қолдану негізінде сөйлемде үстеулік мағыналарға ие болған күрделі сөздер.

Жапон және қазақ тіліндегі үстеулерге қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстарын оқып, үстеулерді құрамы жағынан сараптап екі тілдегі үстеулердің құрамы ұқсас екені анықталды.

М. Балақаев редакторлар алқасымен шығарылған «Қазақ тілі грамматикасы» оқулығынан қазақ тіліндегі үстеулер де зат есім, сын есім, етістік, есімдік, т.б. сөз таптарынан жасалынғанын көруге болады.

Зат есіміне сөз тудырушы –ша/-ше жұрнағын қосып айту арқылы уақытша, ауызша, орысша; –дай/-дей жұрнағы арқылы жаздай, күздей; –шан/-шең жұрнағы қосылу арқылы жейдешен, көйлекшен, –лай/-лей жұрнағы арқылы жағалай формалары жасалынған. Көмекші есімдерден –ша/-ше жұрнағы мен көне барыс, көмектес септік жалғауларының консервациялануы және көмекші есімдердің қосарланып айтылуы арқы-

лы артынша, сыртқары, ішкері, ара-арасында, алды-алдына, үсті-үстіне сияқты үстеулер жасалған.

Үстеулердің жасалуына бұл, осы, ол, сол сілтеу есімдіктері негіз болғанын байқауға болады. Осы есімдіктерге –ша/-ше жұрнағын қосып мұнша, онша, осынша, мұншама үстеулері пайда болған.

Етістіктен жасалынған үстеулер көсемшенің -п,-а,-й жұрнақтарының жалғанып: әдейілеп, ептеп, жорта, қайта, сеспей деген үстеу формаларына ауысқан.

Етістіктердің қосарланып айтылып, көсемшенің жұрнақтары жалғануы негізінде: ара-тұра, іле-шала, бұза-жара, айлап-жылдап, жүре-жүре үстеулері жасалынады.

Қазақ тілінде де сөздердің лексикалануы нәтижесінде үстеу формасына ие болған үстеулер бар. Мұндай үстеулердің қатарына біраз, небір сөздері жатады.

Жапон тілін оқуда үстеу сөз табын түсіну, сөйлемдегі атқаратын рөлін, қолданылуын, лексикалық-семантикалық сипатын оқып-білу жапон тілін оқитын студенттерге қиындық тұғызады. Жапон тілінде үстеулер өте көп және алуан түрлі болып келеді, сондықтан оны оқу барысында көптеген қиыншылықтарға тап болады, әсіресе қолдану барысында.

Жапон және қазақ тіліндегі үстеулерге қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстарын зерттеп, талдау арқылы екі тілдегі үстеулердің құрамы ұқсас екенін байқаймыз. Жапон тілінде де қазақ тілінде де үстеулер басқа сөз таптарынан әр түрлі әдіс-тәсілмен ауысып келгенін байқаймыз. Екі тілде де зат есіміне септік жұрнақтары, жалғаулары жалғану арқылы үстеулер пайда болғаны зерттелген. Сонымен қатар сілтеу есімдіктерінен, етістіктерден туындағын үстеулер де көптеп кездеседі. Зат есім, етістіктердің қосарлануы арқылы үстеулер жасалуында да ұқсастықтар бар екенін анықтауға болады.

Қазақ және жапон тілдеріндегі ұқсастықтарға салыстырмалы талдау жасалынған зерттеу жұмыстарының жоқтығы, қазақ тілінде жүргізілген жұмыстардың жоқтығын былай қойғанда, жапон тілінде де үстеулерге қатысты мәліметтерді табудың қиындығы осы жұмысты жазу барысында жан-жақты зерттеу жүргізуге қиыншылық тудырғаны сөзсіз. Бірақ Қазақстанда бар оқулықтарды, интернеттегі ақпаратты қолдану арқылы жасалынған зерттеу жұмысын өорытындылай келе қос тілдің грамматикасында, сөз жасамында, қолданылуында көп ұқсастықтардың барлығы. Осы үстеулердің құрамына қатысты жүргізілген жұмыс соның бір дәлелі.

Әдебиеттер

- 1 仁田義雄「福祉的表現諸相」くろしお出版、2002
- 2 現代副詞用法辞典、1994
- 3 角岡賢一「日本語オノマトペ語彙の語源について」
- 4 Исаев С.М. Қазақ тілі, 1993.
- 5 Балақаев М., Қордабаев Т. Қазақ тілінің грамматикасы, 1967.

References

- 1 仁田義雄「福祉的表現諸相」くろしお出版、2002
- 2 現代副詞用法辞典、1994
- 3 角岡賢一「日本語オノマトペ語彙の語源について」
- 4 Isaev S.M. Қазақ тілі, 1993.
- 5 Balakaev M., Kordabaev T. Қазақ тілінің grammatikasy, 1967.

УДК 81'36

А.М. Нуржаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: a.n.6180083@list.ru

**Сравнительный анализ передачи вэньянизма «ㄨ»
на казахский, русский и английский языки
(на материале новеллы Пу Сунлина «Смешливая Ин-нин»)**

Непрерывная культурная преемственность китайской цивилизации на протяжении не одной тысячи лет создала такие условия, при которых китайский разговорный язык вряд ли смог бы вытеснить традиционный письменный язык. По этой причине новый литературный язык байхуа – «ㄨ», основой которого является разговорный язык и его правила построения предложений, становится новой частью письменного языка, обогащая и осовременивая его, но, отнюдь, не вытесняя старый письменный язык вэньяня.

Современные тексты, прежде всего публицистические, выглядят бледно и не очень выразительно без применения свойственных вэньяню структурных и стилистических особенностей и заимствованных из вэньяня выражений. Поэтому понимание и использование вэньяня имеет большое значение при изучении китайского языка.

В данной работе проведен сравнительный анализ передачи вэньянизма «ㄨ» на казахский, русский и английский языки. Исследование было сделано на материале переводов новеллы «Смешливая Ин-нин» китайского писателя Пу Сунлина на соответствующие языки.

Ключевые слова: вэньянь, вэньянизм, перевод, сравнительный анализ, язык, слово.

А.М. Nurzhayeva

**Comparative analysis of transmission of the word «ㄨ»
in kazakh, russian and english
(based on the novel of Pu Songling «Miss Ying-ning, or the laughing girl»)**

In the article was carried out comparative analysis of word ㄨ in Kazakh, Russian and English languages. The study conducted on translated novel «Miss Ying-Ning, or The laughing girl» of Chinese writer Pu Sunlin into the appropriate languages.

Key words: wenyanyan, translation, comparative analysis, language, word, transfer.

А.М. Нуржаева

**Вэньяньдық «ㄨ» сөздің қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне
аударудың салыстырмалы талдау
(Пу Сунлинның «Күлегеш Ин-нин» новелланың негізінде)**

Мақалада вэньяньдық «ㄨ» сөздің қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аударудың салыстырмалы талдауды өткізілген. Зерттеу қытай жазушы Пу Сунлинның «Күлегеш Ин-нин» новелланың аудармалардың негізінде жасалған.

Түйін сөздер: вэньянь, вэньяньдық, аударма, салыстырмалы талдау, тіл, сөз.

В предлагаемой работе была предпринята попытка проанализировать передачу такого вэньянизма, как «ㄨ», на примере перевода новеллы Пу Сунлина «嬰宁», сравнив её русский вариант

«Смешливая Ин-нин» в переводе В.М. Алексева, английский «Miss Ying-Ning, or The laughing girl» в переводе Г.Б. Джайлза и казахский «Күлегеш Ин-нин» в переводе магистрантов кафедры китаеведе-

ния факультета востоковедения КазНУ имени аль-Фараби Медетбековой К. и Нуржаевой А.

Перейдём непосредственно к анализу структурно-смысловых особенностей фраз-соответствий. Как и во многих других подобных случаях, нейтральной фразе «又问» (что дословно передается, как «вновь спросил(-а)») Алексеев подбирает соответствующий контексту вариант, в данном случае: «Тогда старуха опять спросила»: «又问: 甥妇阿谁?» [8, с. 64] – «Тогда старуха опять спросила: Кто твоя жена?» [1, с. 24]. В отличие от вэньяня, в русском языке нормой для передачи прямой речи в связном тексте является разнообразие форм называния того, что и как говорит автор. Кроме того, здесь Алексеев словом «Тогда» и уточняя действующее лицо «старуха» помогает русскому читателю устано-

вить логическую связь с предыдущим предложением. Повторимся, в вэньяне эта связь имплицитна; присутствует минимум лексических и ещё меньше формально-грамматических её показателей. Однако в иногда логическая связь видна из течения текста. Например, в случае с подобным нейтральным словосочетанием «媪曰» (дословно: старуха говорит) Алексеев решается вообще опустить эту фразу и перейти сразу к прямой речи: «媪曰: 老身秦姓» [8, с. 63] – «Твоей старухе фамилия Цинь» [1, с. 23].

Затронув вопрос передачи слов «问», «曰» во фразах типа «A曰», где A – субъект или характер действия «曰» («говорить/ сказать»), «问» («спросить») считаем необходимым провести выборку межъязыковых соответствий из рассматриваемых текстов.

Таблица 1 – Сравнительная таблица передачи слова «曰» на русский, английский и казахский языки (на материале новеллы «Смешливая Ин-нин»)

«婴宁»	«Смешливая Ин-нин»	«Miss Ying-Ning, or the ughing girl»	«Күлегеш Ин-нин»
媪曰	Старуха спрашивает его	And then the old lady said	Осы кезде кемпір оған сұрақ қойды
媪曰	< – > (отсутствуют слова автора, есть лишь прямая речь старухи)	Replied the old lady	< – > (отсутствуют слова автора, есть лишь прямая речь старухи)
媪曰	Старуха ворчала	Grumbled the old woman	Көңілі толмаған қарт ашумен былай деді (уточняется и причина, по которой старуха ворчала)
媪嗔目曰	Посмотрела на нее сердито и продолжала (вместо слов «говорит» или «сказала») употреблено «продолжала», указывающее на паузу между речью)	Don't you know better than to behave like that? asked the old woman. Раздражение старухи передано в интонации прямой речи	Ин-нинға ашулана қарады да, әңгімесін ары қарай жалғастырды (вместо слова «айтты») употреблено «ары қарай жалғастырды», указывающее на паузу между речью)
媪曰	Старуха представила его	The old woman saying	Кемпір оны таныстыруға көшті
顾婢曰	Говорит, обращаясь к служанке	She said to her maid	Бойжеткен қызметшісіне (слово «айтты») опущено)
女曰	А она ему на это	Added she	Ал Ин-ни болса оның бұл сөздеріне былай деп жауап берді
女曰	Сказала жена	His wife said	деп жауап қатты жұбайы
曰	Наказывала девушке	old woman..., telling	қызына өсиет айтты
母曰	Удивилась мать	Cried his mother	деп анасы аң-таң болды
母曰	Согласилась мать	Wang's mother was obliged to acknowledge the identity (отсутствуют слова автора и прямая речь, описаны лишь действия)	< – > (отсутствуют слова автора, есть лишь прямая речь матери Вана)
母曰	Возразила старуха	Mrs. Wang continued	< – > (отсутствуют слова автора, есть лишь прямая речь матери Вана) Возражение передано в интонации прямой речи
吴曰	Он рассказал следующее	Answered he	жігіт былай деп жауап берді

Как показывает таблица 1, В.М. Алексеев и Г.А. Джайлз подошли к переводу творчески, принимая во внимание как контекст, так и русскую (у В.М. Алексеева) и английскую (у Г.А. Джайлза) языковые традиции. В переводе на казахский язык мы тоже постарались разнообразить передачу слова «曰», используя такие эквиваленты, как «жауап берді», «жауап қатты», «былай деді» и т.д. Для перевода слова «女» («женщина») В.М. Алексеев подбирает слова «она», «жена», которые в данном тексте оказались эквивалентами. Старуха («媪») «спрашивала», «ворчала», «представила» и т.д. Г.А. Джайлз для обозначения слова «母» использует вариации «Wang's mother», «mother» и присущий английскому «Mrs. Wang», для «媪» – «old woman», в остальных же

случаях Г.А. Джайлз оперирует местоимениями для обозначения действующего лица, а действие, обозначенное Пу Сунлином как «曰», Джайлзом передано глаголами «answered», «cried», «added» и прямым переводом «said». В казахском переводе новеллы для передачи слова «女» («женщина») используются слово как «жұбайы» и имя говорящего лица «Ин-нин», для «媪» – «кемпір», «қарт» и т.д.

В заключение хотелось бы сказать, что для передачи китайской специфики, сохранения духа автора оригинала и его стиля, сохранения смысловых тонкостей и «зрелищности» иероглифической письменности необходимо полноценное понимание вэньяня, а также умение заглядывать за иероглифы и читать между строк.

Литература

- 1 Алексеев В.М., Пу Сун-лин. Странные истории из Кабинета Неудачника (Ляо Чжай чжи и). пер. с кит. академика В.М. Алексеева. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2000. – 784с.
- 2 Карапетьянц А. М., Тань Аошуан, Учебник классического китайского языка вэньянь. Начальный курс. – М.: Муравей, 2001. – 432 с.
- 3 Овчинников Е., Элементы классического китайского языка (вэньяня) в современном китайском языке. – М., 2010.
- 4 Зограф И.Т., Вэньянь и байхуа: взаимодействие двух форм изолирующего языка // Письменные памятники Востока. – №1. – 2008. – С. 125-146.
- 5 Котов А.М., Стилистический статус вэньянизмов в современном китайском литературном языке // Вопросы языкознания. – №5. – 1987.
- 6 Strange stories from a Chinese studio by Pu Sungling. Translated by Herbert Giles. 3rd edition, 1916 – P. 347.
- 7 Ning Li. The Contrast of Chinese and English in the Translation of Chinese Poetry. //Asian Social Science. – 2008 – Vo4. – №2. – P.8.
- 8 铸雪斋抄本. 聊斋志异 (上). 蒲松龄. 出版社: 上海古籍出版中国古典名著之《聊斋志异》(二) - 399页
- 9 汉俄词典编写组编. 上海外国语学院. 北京: 商务印书馆出版, 2004年. – 1250页.
- 10 新简明汉俄词典. 出版社: 上海译文出版社, 2004年 – 706页.
- 11 Казахско-русский словарь / под ред.член-корр. НАН РК Р.Г. Сыздыковой, проф. К.Ш. Хусаин. – Алматы: Дайк-пресс. 2002. – 1008 с.
- 12 www.sozdik.kz

References

- 1 Alekseyev V.M., Pu Sun-lin. Strannyye istorii iz Kabineta Neudachnika (Lyao Chzhay chzhi i). per. s kit. akademika V.M. Alekseyeva. – SPb.: «Peterburgskoye Vostokovedeniye», 2000. – 784 s.
- 2 Karapet'yants A. M., Tan' Aoshuan, Uchebnik klassicheskogo kitayskogo yazyka ven'yan'. Nachal'nyy kurs. – M.: Muravey, 2001. – 432 s.
- 3 Ovchinnikov Ye., Elementy klassicheskogo kitayskogo yazyka (ven'yanya) v sovremennom kitayskom yazyke. – M., 2010.
- 4 Zograf I.T., Ven'yan' i baykhua: vzaimodeystviye dvukh form izoliruyushchego yazyka // Pis'mennyye pamyatniki Vostoka. – №1. – 2008. – S. 125-146
- 5 Kotov A.M., Stilisticheskyy status ven'yanizmov v sovremennom kitayskom literaturnom yazyke – Voprosy yazykoznaneya №5, 1987
- 6 Strange stories from a Chinese studio by Pu Sungling. Translated by Herbert Giles. 3rd edition, 1916 – P. 347.
- 7 Ning Li. The Contrast of Chinese and English in the Translation of Chinese Poetry. //Asian Social Science. 2008 – Vo4. – №2. – P.8
- 8 zhù xuě zhāi chāo běn.liáo zhāi zhì yì .shàng. pú sōng líng. chū bǎn shè. shàng hǎi gǔ jí chū bǎn zhōng guó gǔ diǎn míng zhe zhī .liáo zhāi zhì yì. èr.- 399yè
- 9 hàn é cí diǎn biān xiě zǔ biān. shàng hǎi wài guó yǔ xué yuàn. běi jīng: shāng wù yìn shū guǎn chū bǎn, 2004nián. – 1250yè.
- 10 xīn jiǎn míng hàn é cí diǎn. chū bǎn shè. shàng hǎi yì wén chū bǎn shè.2004nián – 706yè.
- 11 Kazakhsko-russkiy slovar'. Pod red.chlen-korr. NAN RK R.G. Syzdykovoy, prof. K.SH. Khusain. – Almaty: Dayk-press. 2002. – 1008 s.
- 12 www.sozdik.kz

УДК 81'36

А.М. Нуржаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: a.n.6180083@list.ru

**Конечные частицы в вэньяне
(на материале новеллы Пу Сунлина «Смешливая Ин-нин»)**

Трудность перевода с китайского состоит в том, что китайский язык невероятно прост и сложен одновременно. Китайское письмо располагает «изобразительным» эстетическим ресурсом. Один китайский иероглиф, в особенности полные иероглифы вэньяня, представляет из себя картинку, заключающую в себе мини-текст, который необходимо расшифровать для полноценного перевода. Таким образом, чтобы сообщить полную информацию, требуется всего несколько иероглифов, в то время как при переводе следует учитывать, что за этими несколькими иероглифами скрывается глубокий смысл. Нередко можно услышать от преподавателей китайского языка такой совет: читая текст на китайском языке, не забывайте читать и между строк, ведь там заключается основной смысл, который поможет вам адекватно понять и перевести предложение. В особенности это касается вэньяня, так как в байхуа применимы более распространенные предложения и используется пунктуация, что в вэньяне вообще не считалось необходимым.

Данная работа посвящена конечным частицам, которые заменяли пунктуацию в классическом китайском языке вэньянь. Исследование было сделано на основе новеллы «Смешливая Ин-нин» китайского писателя Пу Сунлина.

Ключевые слова: вэньянь, вэньянизм, перевод, конечная частица, служебные слова, пунктуация.

A.M. Nurzhayeva

**The final particles of wenyān
(based on the novel of Pu Songling «Miss Ying-ning, or the laughing girl»)**

The article is devoted to the final particles, which used to replace the punctuation in classical Chinese. The study carried out on novel «Miss Ying-Ning, or The laughing girl» of Chinese writer Pu Sunlin into the appropriate languages..

Key words: wenyān, translation, the final particle, syntactic words, punctuation.

А.М. Нуржаева

**Вэньянь тіліндегі түпкі бөлшектер
(Пу Сунлинның «Күлегеш Ин-нин» новелласының негізінде)**

Классикалық қытай тілде тыныс белгі ауыстырған түпкі бөлшектерге арналған мақала. Зерттеу қытай жазушысы Пу Сунлинның «Күлегеш Ин-нин» новелласының негізінде жасалған.

Түйін сөздер: вэньянь, вэньяньдық сөздер, аударма, түпкі бөлшек, көмекші сөздер, тыныс белгілер.

Современному человеку трудно даже представить текст без каких-либо знаков препинаний. Если в казахском и русском языках, в случае отсутствия пунктуации, можно догадаться о смыс-

ле предложения, то в китайском это становится просто невозможным. Причина в том, что иероглиф может оказаться любой частью речи, а за неимением такого элементарного знака препина-

ния, как точка, текст превращается в настоящую шифrogramму. Французский синолог конца XIX начала XX веков Марсель Гранэ объясняет эту китайскую традицию следующим образом:

«Если читать письменный китайский язык одними глазами, то чаще всего ничто не выделяет предложение среди других; разница в их соподчиненности также почти неразличима. Понять фразу удастся только в том случае, когда голос выявляет и подчеркивает ее движение.

В этом причина того, что начиная с древности обучение строилось на скандированной декламации, которую за учителем подхватывали и повторяли ученики. Те тренировались «в расчленении предложений авторов по смыслу». Такие разучивания повторялись почти что со всеми авторами, причем проводились одинаково: скандированная декламация не сопровождалась даже подобием грамматического или логического анализа.

Иначе говоря, чтобы уловить смысл, суть фразы, следовало знать ее пунктуацию. Казалось бы, китайцам уже давно требовалось подумать об издании книг со знаками пунктуации. На самом же деле им потребовалось больше времени для того, чтобы на это решиться, чем народам, не испытывавшим подобных трудностей с обозначением конца предложения. Более того, еще сравнительно недавно они сберегали свой типографский гений для изобретения знаков, многоцветных в роскошных изданиях, призванных отметить в текстах без знаков препинания наиболее важные места и примечательные слова.

Подобная практика красноречива. Она подтверждает, что в таком упражнении ума, как чтение, щадить усилия читателя отнюдь не старались. Скорее, было важно добиться, чтобы он, немало потрудившись, с тем большим самозабвением восхищался и соглашался» [4, с. 54-55].

«Во всем своем богатстве она откроется лишь читателю, которому удастся в результате усилия, сходного с усилиями верующего, добивающегося посвящения, проникнуть в ритмическую суть фразы, конечно, если ум его будет разбужен мощным, но мимолетным, посланным либо отдельным словом, либо оборотом речи сигналом» [4, с. 55].

Причины же неиспользования в классическом языке пунктуации скрываются в истории появления и развития китайской письменности. Самые древнейшие китайские тексты относятся ко второй половине эпохи Шан (XIV-XI вв до н. э.), которыми являлись гадательные письмена, известные под названием 甲骨文 (Цзягувэнь). Цзягувэнь ис-

пользовались для принятия решения, посредством обращения к божествам. На черепашьем панцире наносились предварительные варианты ответов, а затем задавался вопрос, после чего панцирь прокаливали и на нем появлялись трещины. Эти трещины позволяли понять направление чтения текста, справа налево или слева направо и последовательность знаков в тексте. То есть благодаря этим трещинам потребность в расстановке пунктуации отпадала сама по себе. Современные издания подобных текстов, конечно же, имеют знаки препинания. Однако такая редакция древних текстов, как расстановка знаков препинания, уже становится попыткой интерпретации, и не факт, что она верна [11].

В текстах же более позднего периода появились точка (。) и каплевидная запятая (、). С первым знаком препинания трудностей не возникает, однако последний может ошибочно быть принят за составляющую часть последнего в предложении иероглифа [11].

Грамматические особенности китайского языка – это, в первую очередь, порядок расположения слов в предложении и использование специальных («служебных») слов, указывающих на отношения лексических единиц между собою (на их функции в предложении). Это актуально и для вэньяня. В вэньяне слова можно разделить на две большие группы: значимые слова, которые имеют лексическое значение, и служебные, которые обладают формально-грамматическим значением, выражая отношения между значимыми словами.

В вэньяне существует большое количество конечных частиц, которые могут употребляться и в конце одной из частей сложного предложения. Наиболее часто встречаются следующие частицы и служебные слова: 之, 乎, 者, 也, 耳, 焉, 尔, 矣, 诸, 夫, 皆, 或.

Обратимся к лексике и остановимся на служебных словах – по-другому, вэньянизмах, что по-китайски передается как «之乎者也».

Конечные частицы в вэньяне разнообразны, как знаки препинания в русском языке [2, с. XXXI]. Конечными частицами вэньяня выступают иероглифы 也, 矣, 耳, 焉, 尔, 乎, 哉, если они находятся в конце. Когда они меняют свое положение в предложении, то меняется и их роль, например, они могут выступать в качестве предлога.

Конечная частица «也» употребляется в функции связки или эмфатической частицы, например:

в функции связки:

«非主人也» – «Не является хозяином»;

«此豚儿也» – «это – мой поросенок»;

в функции эмфатической частицы (усилительная частица):

«即上元途中所遇也» [8, с. 63] – «та самая, которую он встретил на празднике»; [1, с. 22]

«而家人不知也» [8, с. 63] – «А дома никто об этом не знал»; [1, с. 22]

«不晚也» [8, с. 63] – «ничего, не опоздаете!»; [1, с. 22]

«此来即为姨也» [8, с. 63] – «Да я к вам ведь и шел, тетя»; [1, с. 23]

«可笑人也» [8, с. 64] – «Не смешно ли?» [1, с. 23]

«是吾甥也» [8, с. 63] – «Да вы ведь мой племянник!»; [1, с. 23]

Иероглиф «耳» в функции конечной эмфатической частицы является аналогом 而已 (и только, только и всего, и не больше, и все!), подчеркивает категорическую уверенность говорящего лица:

«我视郎君，亦书痴耳» [8, с. 63] – «Гляжу я на вас и вижу, что вы ученый дурень»; [1, с. 22]

«我非爱花，爱拈花之人耳» [8, с. 64] – «Да ведь я не цветок люблю, а ту, которая этот цветок держала» [1, с. 26]

«夜共枕席耳» [8, с. 65] – «Ночью быть на одной постели, спать на одной подушке – вот что» [1, с. 26].

Конечная частица «焉» подчёркивает уверенность говорящего или категоричность высказывания. Конечная частица «焉» может переводиться словами «туда», «сюда», «отсюда», «оттуда», «там», «здесь», «в этом (том) месте», обозначая место действия. Например, в тексте рассматриваемой новеллы находим:

«女果在焉» [8, С66] – «Оказалось, что женщина уже там»; [1, с. 28]

«昇归，寻秦氏墓合葬焉» [8, с. 67] – «положила она труп в гроб и повезла к могиле отца, где и погребла мать с ним вместе» [1, с. 29].

Конечная частица «尔» подчеркивает эмоциональную окрашенность, категоричность высказывания или вопросительный характер предложения. Ее мы видим в конце фразы:

«有何长言，周遮乃尔» [8, с. 65] – «О чем там было так долго болтать?» [1, с. 26]

Конечная частица 矣 yǐ – «жирная точка», является аналогом современного конечного 啦 (了) le. Она указывает на изменение состоя-

ния дел, подчеркивает завершенность действия, становление качества, категоричность суждения, вопрос, восклицательный оттенок предложения, побудительный оттенок высказывания; выделяет существительное, стоящее перед ним. Конечная частица «矣» встречается в тексте новеллы в таких предложениях:

«已得之矣» [8, с. 62] – «Нашел!» [1, с. 21];

«如其未字，事固谐矣» [8, с. 62] – «если она еще не помолвлена, то дело твое обязательно сладится!» [1, с. 21];

«此可见矣» [8, с. 64] – «вот и видно» [1, с. 23];

«妹子年几何矣?» [8, с. 64] – «сколько (же) сестрице лет» [1, с. 23];

«枯矣» [8, С64] – «Засох!» [1, с. 24];

«枯矣。何留之?» [8, с. 64] – «Засох! К чему хранить?» [1, с. 24];

«阿甥已十七矣» [8, с. 64] – «А! Тебе, значит, семнадцать» [1, с. 24];

«勿尔，堕矣!» [8, с. 64] – «Не надо, упадешь!» [1, с. 24];

«是矣» [8, с. 65] – «Да, конечно, правильно» [1, с. 27];

«我婴宁殆隐于笑者矣» [8, с. 67] – «Да, наша Ин-нин – уж не отшельник ли, скрывшийся в смехе?» [1, с. 30];

«笑矣乎» [8, с. 67] – «Смейся!» [1, с. 30];

«并无颜色矣» [8, с. 67] – «Тогда поблекла бы слава» [1, с. 30].

Вопросительное и восклицательное значения передает одна и та же конечная частица «乎», соответствующая, таким образом, знакам «!» и «?». Конечная частица «哉» имеет, скорее, восклицательное значение «!!!», но и она бывает не лишена вопросительного оттенка, соответствуя знакам «?!» [2, с. XXXI].

«乎» в качестве конечной вопросительной частицы можно найти, например, во фразе: «有以异乎?» [8, с. 65] – «А есть разница?» [1, с. 26].

Конечная частица «哉», выраженная в качестве восклицания, использована в восклицательном предложении «奇哉!» [8, с. 63] – «Как странно!» [1, с. 22].

Таким образом, конечные, а также начальные частицы в вэньяне выполняют роль знаков препинания в других языках и составляют «рамку» предложения либо разделяют части сложного предложения; но не все предложения оформляются ими.

Литература

- 1 Алексеев В.М. Пу Сун-лин. Странные истории из Кабинета Неудачника (Ляо Чжай чжи и). пер. с кит. академика В.М. Алексеева. - СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2000. – 784 с.
- 2 Карапетьянц А. М., Тань Аошун, Учебник классического китайского языка вэньянь. Начальный курс. – М.: Муравей, 2001. – 432 с.
- 3 Овчинников Е., Элементы классического китайского языка (вэньяня) в современном китайском языке. – М., 2010.
- 4 Гране Марсель. Китайская мысль от Конфуция до Лаоцзы, Пер. с фр. В.Б.Иорданского. – М.: Республика, Алгоритм, 2008. – 528 с.
- 5 Котов А.М., Стилистический статус вэньянизмов в современном китайском литературном языке // Вопросы языкознания. – №5. – 1987.
- 6 Strange stories from a Chinese studio by Pu Sungling. Translated by Herbert Giles. – 3rd edition. – 1916. – P. 347.
- 7 Ning Li. The Contrast of Chinese and English in the Translation of Chinese Poetry // Asian Social Science. – 2008 – Vo4, № 2. – P.8.
- 8 铸雪斋抄本.聊斋志异(上)。蒲松龄。出版社:上海古籍出版中国古典名著之《聊斋志异》(二)–399页
- 9 汉俄词典编写组编.上海外国语学院.北京:商务印书馆出版,2004年.–1250页.
- 10 新简明汉俄词典.出版社:上海译文出版社,2004年–706页.
- 11 <http://forum.daode.ru/f56/pochemu-v-venyane-net-znakov-punktuacii-8868/>

References

- 1 Alekseyev V.M., Pu Sun-lin. Strannyye istorii iz Kabineta Neudachnika (Liao Chzhay chzhi i). per. s kit. akademika V.M. Alekseyeva. – SPb.: «Peterburgskoye Vostokovedeniye», 2000. – 784 s.
- 2 Karapet'yants A. M., Tan' Aoshuan, Uchebnik klassicheskogo kitayskogo yazyka ven'yan'. Nachal'nyy kurs. – M.: Muravey, 2001. – 432 s.
- 3 Ovchinnikov Ye., Elementy klassicheskogo kitayskogo yazyka (ven'yanya) v sovremennom kitayskom yazyke. – M., 2010.
- 4 Grane Marsel'. Kitayskaya mysl' ot Konfutsiya do Laotszy, Per. s fr. V.B.Iordanskogo. – M: Respublika, Algoritm, 2008. – 528 s.
- 5 Kotov A.M., Stilisticheskiy status ven'yanzimov v sovremennom kitayskom literaturnom yazyke // Voprosy yazykoznaneya. – №5. – 1987.
- 6 Strange stories from a Chinese studio by Pu Sungling. Translated by Herbert Giles. – 3rd edition. – 1916. – P. 347.
- 7 Ning Li. The Contrast of Chinese and English in the Translation of Chinese Poetry. //Asian Social Science. – 2008. – Vo4, № 2. – P.8.
- 8 zhù xuě zhāi chāo běn.liáo zhāi zhì yì .shàng..pú sōng líng.chū bǎn shè. shàng hǎi gǔ jí chū bǎn zhōng guó gǔ diǎn míng zhe zhī .liáo zhāi zhì yì .èr.- 399yè
- 9 hàn é cí diǎn biān xiě zǔ biān. shàng hǎi wài guó yǔ xué yuàn. běi jīng: shāng wù yìn shū guǎn chū bǎn, 2004nián. – 1250yè.
- 10 xīn jiǎn míng hàn é cí diǎn. chū bǎn shè. shàng hǎi yì wén chū bǎn shè.2004nián – 706yè.
- 11 <http://forum.daode.ru/f56/pochemu-v-venyane-net-znakov-punktuacii-8868/>

ӘОЖ 821 (091)

М.Б. Салқынбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: m.salkinbayev@mail.ru

Ә. Дербісәлі және қазақ шығыстану ғылымы

Мақалада қазақ шығыстану ғылымының негізін қалаушылардың бірі, белгілі ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлінің ғылыми еңбектері сараланып, талдау жасалады. Автордың қаламынан шыққан «Араб әдебиеті», «Арабоязычная литература Марокко» сияқты араб әдебиетінің тарихына арналған монографиялары мен «Шыңырау бұлақтар», «Қазақ даласының жұлдыздары» және т.б. іргелі зерттеу кітаптарының ғылыми құндылықтары зерделенеді.

Түйін сөздер: араб әдебиеті, әдеби байланыс, ислам, шығыстану, рухани мұра.

M.B. Salkynbayev

Absattar Derbisali and kazakh oriental studies

This article submit an analysis of scientific works of the famous scientist and one of the founders of Kazakh Oriental Studies Absattar kazhy Derbisali . And also investigated scientific values such as his monograph "Arab adebieti ", "Arabic-language literature of Morocco" and fundamental work such works as " Shynyrau bulaktar ", "Kazak dalasynyn zhuldyzday" and etc.

Key words: Arab literature, literary connections, Islam, oriental studies, spiritual heritage.

М.Б. Салқынбаев

Ә. Дербисали и казахское востоковедение

В данной статье предоставлен анализ научных трудов известного ученого, одного из основоположников казахского востоковедения Әбсаттар қажы Дербісәлі. А также исследуются и определяются научные ценности таких его монографии, как «Араб әдебиеті», «Арабоязычная литература Морокко», и таких фундаментальных работ, как «Шыңырау бұлақтар», «Қазақ даласының жұлдыздары» и т.д.

Ключевые слова: арабская литература, литературные связи, ислам, востоковедение, духовное наследие.

Адамзат баласының әлемді тануы оның жалпы ұлттық дүниетанымымен, болмысымен байланысты болса да, географиялық жағынан әртүрлі қашықтықта орналасқан елдердің әдебиетіндегі жақсылық пен жамандық, ақ пен кара, махаббат пен зұлымдықты бейнелейтін әдеби кейіпкерлер туралы ой-пікірлердің, таным-түсініктің ұқсастығы мәселесінде халықтар арасындағы рухани қарым-қатынастардың рөлі ерекше, ықпалы зор. Қандай халық болсын өзімен-өзі, оқшау тіршілік етпейді. Тұрмыстық қажеттілік оларды өзге халықтармен, әртүрлі

елдермен саяси-экономикалық, әлеуметтік, мәдени қарым-қатынас жасауға мәжбүр етеді. Біздің ата-бабаларымыз да ежелден бері Үндістан, Қытай, Мысыр, Византия, Иран, Бағдад, Шам және т.б. елдермен түрлі байланыстар жасағаны тарихтан белгілі. Соның ішінде мәдени, әдеби байланыс сияқты рухани қарым-қатынастар түрлі халықтардың мәдениетінің жақындасуына, рухани құндылықтарының өркендеуіне үлкен үлес қосары сөзсіз.

Орта ғасырда қазақ жеріне Ислам дінімен бірге келген араб мәдениеті мен әдебиеті біздің

бүгінгі ұлттық әдебиетіміздің өсіп-өркендеуіне, көркемдік көкжиегінің кеңеюіне ықпал еткені белгілі. Қазақ және араб халықтарының өзара рухани байланысының басты себебі қазақ жеріне ислам дінінің енуімен байланысты болғанымен, ел арасында кеңінен тараған әдеби шығармалардың ішінде діни емес, өзге де көркем дүниелер молынан кездеседі. Сонымен қатар қазақ жерінде дүниеге келіп, араб жерінде өмір сүрген және ғылыми трактаттарымен әлемге танымал болған ғалым бабаларымыздың өмірі мен шығармашылығы екі халықтың рухани қарым-қатынасын тереңдете түсті. Мұның өзі жоғарыда атап өткеніміздей халықтардың дүниетанымдық ортақтығы, жақсылық пен жамандыққа, ақ пен қараға деген көзқарасының жақындығынан болса керек. Осыған орай сол ортағасырлық қазақ ғұламаларының ғылыми мұраларын, шығармаларын саралап, оқырман қауымға танытуда, қазақ және араб халықтарының арасындағы нәзік тіндей қалыптасқан рухани байланыстарды зерттеуде қазақ шығыстану ғылымының алдында өте маңызды істер тұрған еді. Ал, қазақ шығыстану ғылымы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік алғаннан кейін өз көкжиегін кеңейтіп, қарқындап дами бастағанымен оның бастауын өткен ғасырдың 50-жылдарынан қалыптаса бастады деп айтсақ, артық айтқандық болмас. Себебі Азия мен Африка ақын-жазушыларының рухани ынтымақтастығын нығайтуға байланысты алғаш Азия-Африка ақын-жазушыларының конференциясы 1958 жылы Ташкентте ұйымдастырылды. Одан кейін Каирде, Делиде, 1973 жылы Алматыда өткізілді. Осы кездері Қазақ мәдениеті мен әдебиетінің Шығыспен үзілген рухани байланысы қайта жалғанды, жанданды деп айтуға болады. Демек, қазақ шығыстану ғылымы өзінің даму ғұмырында өрді де, еңісті де көрді, жеңісті де жемісті де теріп келе жатқанын байқаймыз.

Ұлт руханияты мен ұлттық рухтың туын берік насихаттау жолында қазақ және араб халықтарының арасындағы саяси, рухани байланыстарға дәнекер болған дипломат, еліміздің шығыстану ғылымының негізін қалаушылардың бірі профессор Әбсәттар қажы Дербісәлі екені белгілі. Кейінгі толқын шығыстанушыларға ұстаз ретінде саналатын көрнекті фарабитанушы, шығыстанушы ғалым Әбсәттар қажы Дербісәлі қазақ халқының рухани мұраларын түгендеп, зерттеудегі қажырлы қайраткерлігі мен ерен еңбегінің арқасында Тәуелсіз Қазақстанның шығыстану ғылымына жаңа қадам басқан жас ғалымдарға Темірқазықтай жол сілтейді.

Кешегі кеңес заманында араб десе, Ислам діні елестейтін тұста Қазақ шығыстану ғылымына тыңнан түрен салған Әбсәттар қажы Дербісәлі араб әдебиеті мен қазақ әдебиетінің арасындағы сабақтастыққа дәнекер болып, келешек арабтанушы ғалымдар үшін маңызды ғылыми бағытқа жол ашты. Қазіргі егемен ел болып, дербес даму жолына түскен тұста, дініміз бен ділімізді түгелдеп, өз болмысымызды, дәстүрімізді саясаттың салқынынсыз жаңаша зерделей бастаған кезде, қазақ-араб әдебиеттерінің тарихи сабақтастығын, ықпалдастығын тереңірек зерттеу қажеттігі күн тәртібіне қойылған кезде ғалымның зерттеу еңбектерінің алар орны ерекше. Ғылыми жолын бабалар тарихын зерделеуге арнай отырып олардың кейінгі ұрпаққа мирас етіп қалдырған еңбектерін ұлтымыздың рухани қорына қосып, мәдениетіміздің мәңгілік мұрасына айналуына үлкен үлес қосып келе жатқан Әбсәттар қажы Дербісәлінің кеңестік солақай саясаттың кесірінен зерттеу нысанынан шет қалған қаншама әлемдік деңгейдегі ғұлама бабаларымыздың әдеби, діни туындылары беймәлім болып келген ұлттың рухани қазыналарын еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізіп дербес даму жолына түскеннен кейін зерттеп жариялаудағы еңбегі ерен, үлесі зор деп білеміз.

Шығыстану саласына алғаш қалам тартқан қазақтың алдыңғы толқын ғалымдары М. Әуезов, Ә. Дербісәлин, С. Талжанов, С. Ғылмани, А. Машани, Ш. Сәтбаева және т.б. тұлғалардан кейін қазақ елінің Шығыс елдерінің мәдениетімен, әдебиетімен қарым-қатынасы аясында қазақ жерінде дүниеге келіп, білім алып, араб жерінде шығармашылығымен әлемге танылған Әбу Насыр Әл-Фараби басқада ортағасырлық түркі текті тұлғалардың өмірімен, туындыларымен профессор Әбсәттар қажы Дербісәлінің қажырлы еңбегінің арқасында таныс болғанымыз, әлі де біле түсетінімізді баса айтуға болады. Оның бүкіл шығармашылығына араб әдебиеті мен Ислам діні және ұлт мұрасын түгендеу арқау болды десек, асыра айтқандық болмас. Себебі профессор Ә. Дербісәлі қазақ-араб мәдени, әдеби қатынастарын зерттеу барысында екі халықтың мәдени сабақтастығына алғаш сүрлеу салған Әбу Насыр Әл-Фараби, Әл-Жауһари Әл-Фараби, Исхак Әл-Фараби секілді отыздан астам Фарабтан шыққан ғұламалар мен басқа да қазақ жерінен шыққан, әлемге танымал даналардың әдеби мұраларын тек араб елдерінен ғана емес, сондай-ақ, әлем елдерінің архивтерінен тауып, жариялауда үлкен еңбек сіңіріп келе

жатыр. Сонымен қатар ғалым Ә. Дербісәлінің қаламынан «Араб әдебиеті», «Марокконың араб тілді әдебиеті», «Шыңырау бұлақтар», «Қазақ даласының жұлдыздары», Мұхаммед Хайдар Дулати. Өмірбаяндық-библиографиялық анықтамалық, күні бүгінге дейін өзінің тарихи-танымдық және көркемдік құндылығын жоғалтпаған түркі халқының рухани мұрасы әрі мәдени жәдігерлерінің бірі көрнекті мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, тарихшы, әдебиетші, ақын Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің 500 жылдан соң жарыққа шыққан «Жаһан Наме» дастаны, «Ислам және заман» Тарихи-филологиялық зерттеулер, эсселер мен очерктерден тұратын «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері», «Ислам – религия мира и созидания» және тағы да басқа үш Кердери, үш Сайрами (Исфиджаби), жеті Түркістани, 31 Тарази, Байлақ Қыпшақи, Хасан Әли Жалайыри, Гийас ад-Дин Женди, Хусам ад-Дин Сығнақи, Қауам ад-Дин әл-Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Түркістаниларға арналған сүбелі дүниелер жарыққа шықты. Әсіресе, көрнекті мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, тарихшы, әдебиетші, ақын болған Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Жаһан наме» поэмасының Қашғар қаласынан табылып, оны елге алып келген шығыстанушы, профессор Әбсаттар қажы Дербісәлінің қазақ мәдени мұрасына қосқан үлесін ерекше атап өтуге тиіспіз. Әбсаттар қажы бұл дастанды Берлин және Қашғар нұсқаларын салыстыра зерделей отырып, араб, парсы сөздері аралас жүретін М.Х. Дулатидың дастанына нағыз кәсіби маман көзімен қарағаны байқалады. Өйткені ол – әрі әдебиетші, әрі араб тілінің білгір тілшісі, әрі ірі дінтанушы. Осындай зерттеушіге қажетті салаларды еркін меңгерген шығыстанушы ғалым жыл сайын Қазақстанға тиесілі, бірақ белгілі бір себептермен ғылыми қауымға беймәлім болып келген құнды дүниелерді, әдеби ескерткіштерді араб тілінен қазақ тіліне аударып, түсіндірмелерін жасап, түпнұсқа қолжазбасының факсимелесін де қатар беріп зерттеуі еңбектің ғылыми құндылығын арттыра түседі.

Өткен жылы ғана ғалымның қаламынан түркі халқының рухани кеңістігінде, орта ғасырда дүниеге келген, бірақ бүгінгі күнге дейін өзінің тарихи-танымдық және көркемдік құндылығын жоғалтпаған мәдени жәдігерлеріміздің бірі – «Қауам ад-дин әл Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Түркістани (1286-1357) өмірі мен мұрасы» атты еңбекті жарыққа шықты. Бұл жолғы автордың жарыққа шығарған кітабына арқау болған

ортағасырлық ғұлама Қауам ад-дин әл Итқани (Иқани) әл-Фараби ат-Түркістани тек қазақ халқының ғана мақтанышы емес, сонымен қатар әлем руханиятының тарихында ғылыми құндылығы өте жоғары дүниелерді қалдырған ірі шығармашылық тұлға. Зерттеуші Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби ат-Түркістанидің өмірі мен шығармашылығын зерделейді [1].

Жалпы қазақ шығыстану ғылымы туралы сөз қозғағанда, ең алдымен, профессор Ә. Дербісәлінің ғылым еңбектері қолға алынады. Оның еңбектерінде қазақ әдебиеті мен араб әдебиетінің ірі өкілдерінің шығармашылық байланыстары, араб әдебиеті бойынша ғылыми зерттеулері, Ислам діні мен қазақ жерінен шыққан ортағасырлық ғалымдардың мұралары кең қамтылады. Мәселен, көрнекті жазушы М. Әуезовтің араб әдебиетінің белгілі өкілдерімен достық қарым-қатынасы арабтанушы ғалым Ә. Дербісәлінің «Шыңырау бұлақтар» атты зерттеу еңбегінде аталып өтеді. М. Әуезовтің Египет Араб Республикасының көрнекті ақындарының бірі Абд ар-Рахман Әл-Хамисимен таныстығы атап өтіледі [2, 233-б.]. Ғалым өзінің «Қазақ әдебиеті» газетіне берген сұхбатында «Әуезов келешек үшін қызмет еткен адам» деген үлкен ойлы тұжырым білдіреді. Әл-Хамиси де М. Әуезовтің классикалық шығармаларымен жақсы таныс болған секілді.

Қараймын мынау қарағай, қайың талдарға, –
Алтын жапырақ алақандарын жайғанда.
Бәрі де бүгін сен жайлы сөйлеп тұрғандай,
Тұла бойлары сырыңа тұнып қалған ба!

Ән болып шырқап, көтерілгенсің аспанға,
Айналғансың Алтаудай заңғар асқарға.
Дауысың сонда саңқылдап жеткен бізге де,
Памирдің қарлы қарт шындарынан асқанда...

Суреттеп бердің,
Сергелдең заман өткелін
Жоқшылық пенен қанаудың үні өткенін.
Советтер елі қамқорлығындағы қазақтар
Аңсап күткен арманына бүгін жеткенін...
Мұхтар тірі!
Ол – жүректер төрінде.
Ол – шаттыққа шомылғандар өңінде.
Кіршік шалмай, кірбің тұрмай жайнайды ол.
Өзі туып өскен қазақ елінде [2, 234-б.].

XX ғасырдағы белгілі араб ақынының жазған өлеңін саралай қарасак, қазақ-араб ақын-жазушыларының, ғалымдарының тығыз шығар-

машылық қарым-қатынаста болғанын көреміз. Қазақ жазушыларының араб қаламгерлерімен шығармашылық байланыстарын зерделей отырып профессор Ә. Дербісәлі М. Әуезовтің араб елдерімен мәдени және шығармашылық қатынастарды дамытудағы рөліне тоқталады және Иорданияның «Ас-Садақа» журналында басылған Иордания ғалымы Ышам Рафғат Ышимнің «Әуезов басқа қазақ қаламгерлерінен оқ бойы озық тұр деген» сөзін ерекше атап өтеді [3]. Жоғарыда берілген дәйектемелерден қазақ қаламгерлерінің қазақ-араб әдеби байланысын өркендету жолында үлкен еңбек сіңіргені ғалымның зерттеу еңбектеріне арқау болғанын көреміз. Сондай-ақ, «Шыңырау бұлақтар» атты еңбегінде Абай өлеңдері мен М. Әуезовтің «Абай жолы» романымен араб оқырмандарының таныстығы жайында да нақты деректер келтіреді [2, 177-179-б.].

XX ғасырдың екінші жартысында Азия мен Африка ақын-жазушыларының ынтымақтастығын нығайту мақсатында ұйымдастырылған келелі жиындар қарсаңында қазақ және араб халықтары қаламгерлерінің көптеген туындылары екі тілге де аударылды. Мәселен, Абайдың таңдамалы өлеңдер жинағымен бірге М. Әуезовтің З. Шашкиннің, Ә. Әлімжановтің, Т. Ахтановтың, С. Мұратбековтің, О. Бөкеевтің, Ә. Нүрпейісовтің, Ә. Кекілбаевтің шығармалары араб тіліне аударылды. Осы кезеңде Ә. Дербісәлі араб тілінен қазақ тіліне бірталай аудармалар жасаған. Ол ұлттық шығармаларымыздың қазақ тілінен араб тіліне тікелей аударылуына да алғаш жол салған белгілі шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлі деп жорамалдаймыз. Бұған дәлел ретінде ғалым «Абай және араб оқырмандары» атты зерттеу мақаласында Абайдың біраз өлеңдерін араб тіліне аударғанын баяндайды. Сонымен бірге ғалымның аудармашылық қыры 1973 жылы Алматыда өткен Азия, Африка ақын-жазушыларының конференциясы қарсаңында қазақ-араб әдеби байланыстары мен оны дамыту жайында мерзімді баспасөз беттерінде көптеген мақалалар жарияланып, белгілі араб ақын-жазушыларының өлеңдері мен әңгімелері қазақ тіліне көптеп аударыла бастауының екінші үлкен толқыны басталғанда байқалады. Бұл кезде де аудармалар негізінен түпнұсқадан емес, орыс тіліндегі аударма нұсқалары арқылы жасалды. Тәржімаланған шығармалардың ішінде білікті арабтанушы Ә. Дербісәлінің Марокко ақынының өлеңінен жасаған аудармасы ғана таза араб тілінен аударылғанын байқаймыз.

Араб әдебиетін зерттеуде, араб елдеріндегі архивтерден қазақ жерінен шыққан ғұламалардың мұраларын зерделеуде маңызды жұмыстар жасап келе жатқан көрнекті ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлінің еңбегі өз алдына бір төбе. Кешегі коммунистік кеңес заманындағы араб әдебиеті діни әдебиет түсінілген тұста араб әдебиеті мен қазақ әдебиетінің арасындағы сабақтастық туралы көп пікір айтыла қойған жоқ. Керісінше, қазақ әдебиетінің дәстүрлі көркемдік сипатында араб әдебиеті мен мәдениетінің ықпалы, әсері мол болғандығы туралы деректердің көптігіне қарамастан көп зерттеулерде қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүрді батыстық әдебиетпен байланыстыруы басым болды. Бірақ сол кер заманның кереғарлығына қарамастан Әбсаттар қажы Дербісәлі Шығыс тақырыбына, соның ішінде араб әдебиетін зерттеу нысанына алуы үлкен ерлік болатын. Оның әдеби зерттеу еңбектеріне араб әдебиетінің, шығыстық рухани дүниелердің негіз болуының өзіндік ішкі заңдылықтары бар екені дау туғызбаса керек. Бұл шығыстық құндылықтарға бейімділік тек суреттеу деңгейімен ғана емес, дүниетаным деңгейімен де тығыз байланысты деп ойлаймыз. Өйткені әлмисақтан бері мұсылманмын деген халықтың дарынды ұрпағының ұлт руханиятын байытатын, танытатын жазба ескерткіштерді шығыстан іздеуі заңды құбылыс деп санаймыз. Біздің пайымдауымызша, шығыстанушы ғалымның шығармашылығына шығыстық менталитет пен Ислам діні көркем шығармалардың жазылу үрдісінің, ондағы образдар жасауға, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын бейнелеуде ортақ ізденістерге, ортақ тұжырымдар жасауға, көркем бейнелердің шығыстық типтік көрінісін кестелеудің үлкен әсері болғаны байқалады. Сондықтан да профессор Ә. Дербісәлі қазақ-араб мәдени, әдеби қатынастарын зерттеу барысында екі халықтың мәдени сабақтастығына алғаш сүрлеу салған ғалымның бірі ғана емес, бірегейі десек артық айтқандық болмас.

Жалпы қаламгердің қаламынан туған ғылыми еңбектерді саралай отырсақ, зерттеу нысанына алған қандай мәселе болсын толымды талдаулар мен тұшымды тұжырымдар жасайтынын көреміз. Ортағасырлық ғұлама бабаларымыздың араб жерінде ғалымдығымен әлемге танылып, топырақтың сол жат жерде бұйырғанымен олардың барлығының да қай жерде де болсын өздерінің түркілік рухын биік ұстағандығын, өзге ел ғалымдарымен терезесін тең ұстағандығын, тіпті асып та кеткен жетістіктерін қазақ

шығыстану ғылымының темірқазығына баланатын Әбсаттар қажы Дербісәлінің тынымсыз еңбегінің арқасында танып-біліп жатқанымыз да жасырын емес. Сондықтан да қазақ жерінен шыққан отыздан аса Әл-Фарабилер мен басқа да қазақ ғұламаларының мұраларын инемен құдық қазғандай зерделеп, зерттеп Тәуелсіз қазақ қоғамына таныстырып, жоғымызды бар қылып, түгендеп жүрген ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлі деп айтуға толық негіз бар деп нық сеніммен айта аламыз. Оның «Араб әдебиеті» атты еңбегі жалпы араб әдебиетінің орта ғасырлық классикалық дәуіріндегі дамуынан сыр шертеді. Араб әдебиетінің әрбір кезеңіндегі даму ерекшеліктерін жанрлық, тақырыптық жалпы типологиялық тұрғыдан саралай отырып, «Мың бір түн» жинағының түзілу тарихы жайында мынадай тұжырым жасайды: «Араб мәдениетінің айрықша дамыған тұсы VIII-XI ғасырлар. Нақ осы дәуірлерде ежелгі бәдәуи поэзиясында махаббат, ойын-сауық, көңіл көтеру мен шарапты жырлау жалғастырыла берсе, ал прозада түрлі халық тұрмысынан алынған анекдоттар кең жайылды. Сондай-ақ, «Мың бір түн» секілді парсы, үнді, грек ертегілерінің сюжеттерінен алынып, өңделіп, толықтырылған даңқты жинақ құрастырылған [4, 82-б.]. Арабтанушы ғалымның араб әдебиетін зерттеп, қазақ оқырмандарына таныстыру мақсатында жасаған осы ғылыми еңбегінің маңызы зор. Оның қазіргі уақытта да қазақ тілінде жарық көрген бірден-бір араб әдебиеті тарихынан сыр шертетін ғылыми зерттеу еңбек екені осының айғағы.

Ә.Дербісәлінің қаламынан туған құнды еңбектерінің бірі – «Марокконың араб тілді әдебиеті» атты зерттеу еңбегі. Автор бұл еңбегінде мағрибтік араб әдебиетінің X ғасырдан бастап, қазіргі уақытқа дейінгі тарихи даму сатысын зерделей отырып, әдеби және фольклорлық шығармаларға салыстырмалы талдаулар жасайды. Мағриб әдебиетінің тақырыптық, жанрлық ерекшеліктеріне тоқтала келе, жергілдікті халықтың ауыз әдебиеті үлгілеріндегі ертегілерінің, аңыз-әңгімелерінің, мақал-мәтелдерінің өзіндік дүниетанымдық ерекшеліктеріне байланысты толымды тұжырымдар жасайды. Марокко әдебиетін терең зерттеу жасаған ғалым бұл ел әдебиетін басқа араб елдері әдебиетінен даралайтын жанрлық ерекшелігі – ғылыми прозасы деп салмақты пікір айтады [5, 11-б.]. Жалпы Мағриб елдері әдебиетіндегі проза жанрын басқа араб

елдері прозалық шығармаларымен салыстыра саралаған шығыстанушы ғалымдардың ғылыми тұжырымдарымен сәйкес келуінің өзі қазақ ғылымының үлкен біліктілігін көрсетеді.

XX ғасырдың екінші жартысында Азия мен Африка ақын-жазушыларының ынтымақтасығын нығайту мақсатында ұйымдастырылған келелі жиындар қарсаңында қазақ және араб халықтары қаламгерлерінің көптеген туындылары екі тілге де аударылды. Мәселен, Абайдың таңдамалы өлеңдер жинағымен бірге М. Әуезовтің З. Шашкиннің, Ә. Әлімжановтің, Т. Ахтановтың, С. Мұратбековтің, О. Бөкеевтің, Ә. Нүрпейісовтің, Ә. Кекілбаевтің шығармалары араб тіліне аударылды. Осы кезеңде Ә. Дербісәлі араб тілінен қазақ тіліне бірталай аудармалар жасаған. Ол ұлттық шығармаларымыздың қазақ тілінен араб тіліне тікелей аударылуына да алғаш жол салған белгілі шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлі деп жорамалдаймыз. Бұған дәлел ретінде ғалым «Абай және араб оқырмандары» атты зерттеу мақаласында Абайдың біраз өлеңдерін араб тіліне аударғанын баяндайды [2, 185-б.]. Сонымен бірге ғалымның аудармашылық қыры 1973 жылы Алматыда өткен Азия, Африка ақын-жазушыларының конференциясы қарсаңында қазақ-араб әдеби байланыстары мен оны дамыту жайында мерзімді баспасөз беттерінде көптеген мақалалар жарияланып, белгілі араб ақын, жазушыларының өлеңдері мен әңгімелері қазақ тіліне көптеп аударыла бастауының екінші үлкен толқыны басталғанда байқалады. Бұл кезде де аудармалар негізінен түпнұсқадан емес, орыс тіліндегі аударма нұсқалары арқылы жасалды. Тәржімаланған шығармалардың ішінде Ә. Дербісәлінің Марокко ақынының өлеңінен жасаған аудармасы ғана таза араб тілінен аударылды.

Қазақтан шыққан Ислам дінінің көрнекті үлемдерін зерделеудегі және араб әдебиетін зерттеудегі ғалымның өнегелі өмірі мен қажырлы еңбегі кейінгі жастарға үлгі болады еді ойлаймыз. Шығыстың рухани нәрінен сусындап, өмірі мен шығармашылығын қазақ ғұламаларының жат жердегі мұраларын жинауға арнаған және олардың қазақ еліне әлі күнге дейін толық танылып үлгірмеген, мұралары зерттеліп бітпеген еңбектерін жарыққа шығарып келе жатқан абзал ағамыздың алдағы уақытта да қазақ шығыстану ғылымын өрге қарай жетелей береді деп сенеміз.

Әдебиеттер

- 1 Қауам ад-Дин Әл Итқани (Иқани) әл-Фараби әт-Түркістани. – Алматы, 2013.
- 2 Дербісәлиев Ә. Шыңырау бұлақтар. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1982. – 256 б.
- 3 Әуезов М. Алғы сөз // Азия-Африка ақындарының жинағы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 388 б.
- 4 Дербісәлиев Ә. Араб әдебиеті. Классикалық дәуір. – Алматы: Мектеп, 1982. – 207 б.
- 5 Дербисалиев А. Арабоязычная литература Марокко. – Алматы: Наука, 1983. – 220 с.

References

- 1 Qauam ad-din Al Itqani (Iqani) al-Farabi at-Turkistani. – Almaty: 2013 zh.
- 2 Derbisaliyev A. Shynyrau bulakar. Zertteuler, maqalalar. – Almaty: Zhazushy, 1982. – 256 b.
- 3 Auzev M. Algy soz // Aziya-Afrika aqyndarynyn zhinagy. – Almaty: QMKAB, 1958. – 388 b.
- 4 Derbisaliyev A. Arab adebieti. Klassikalyq dauir. – Almaty: Mektep, 1982. – 2017 b.
- 5 Derbisaliyev A. Araboyazychnaya literature Marokko. – Almaty: Nauka, 1983. – 220 s.

УДК 94(574)

¹Л.В. Сафронова, ¹У.А. Амирбекова, ²А.М. Нурбаева*¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы²Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: aida87_chu@mail.ru

Концепт чисел и когнитивная поэтика в рассказе Лаврентия Сона «Площадь треугольника»

Определяющая формальная особенность обсессивного дискурса – скопление чисел, к символике которых корейская культура особенно внимательна. В статье «Концепт чисел и когнитивная поэтика в рассказе Лаврентия Сона «Площадь треугольника»» рассматривается обсессивная акцентуация образов-персонажей корейских переселенцев в Казахстане, способствующая сохранению национальной идентичности и успешной адаптации в чужеродном социуме. Внутренняя упорядоченность, гармоничность, уверенность в себе, обретенная благодаря числовому предугадыванию и управлению событиями, защищает и от деструктивных для личности желаний Другого (по В. Рудневу, первоначально архаического божества, древнего аналога СверхЯ, а затем – слепой государственной машины или жестокой судьбы).

Сосредоточенность на успокаивающей ритмичности числительных, их сакрализация, означающая подконтрольность мира, и «волшебное» искажение реальности в результате – это своего рода обсессивная защита от кошмара соцреалистической реальности, такой своеобразный отказ от нее. Главный персонаж психологически травматичного «эмигрантского текста» Лаврентия Сона – маленькая кореянка без имени – оказывается типичным программистским характером, зажатым в тиски между собственным национальным мифологическим бессознательным и СверхЯ суровой государственной машины.

Ключевые слова: символика, обсессивный дискурс, обсессивная акцентуация, национальная идентичность, концепт чисел.

L.V. Safronova, U.A. Amirbekova, A.M. Nurbaeva.

Concept of numbers and cognitive poetics in the story Lawrence Sona «area of the triangle»

The article deals with accentuation obsessional images, characters of Korean immigrants in Kazakhstan, contributing to the preservation of national identity and successful adaptation to the alien society.

Key words: symbolism, obsessive discourse, obsessional accentuation, national identity, the concept of numbers.

Л.В. Сафронова, У.А. Амирбекова, А.М. Нурбаева.

Лаврентий Сонның «үшбұрыш ауданы» әңгімесіндегі когнитивтік поэтика мен сандар концептісі

Мақалада, ұлттық барабарлықты сақтап қалуға және бөтен әлеуметтік топ арасында сіңісіп кетуге ықпал ететін, Қазақстанға жер ауып келген корей бейне-кейіпкерлерінің обсессивтік акцентуациясы қарастырылып зерделенген.

Түйін сөздер: белгі-нышан, обсессивтік дискурс, обсессивтік акцентуация, ұлттық барабарлық, сандар концептісі.

Человек, постоянно находящийся в состоянии повышенной тревожности, вынужден расширять свою внутреннюю реальность за счет присутствия в ней Другого, в образе которого можно существовать, не рискуя встретиться со своими собственными неразрешимыми проблемами [1, с. 24]. Смысл подобного расщепления внутреннего мира – в ослаблении личной ответственности, в возможности от(пере)кладывания принятия ответственных решений, экстраполируя этот процесс на субъектно-объектный ряд из выдуманной, личной мифологии индивида. «Если у истоков мифологии стоят страх и одиночество, то я еще как одинок», – пишет И. Бродский [2, с. 62].

В художественной литературе такой образ-персонаж, как правило, выражает себя в форме обсессивного дискурса и поведения, цепочке защитных речевых операций и жизненных ситуаций – сложной системе повторов, задача которых состоит в поэтапном изживании психологической травмы и снятии состояния страха [3, с. 237; 366]¹.

Отсюда, из «успокаивающей» поэтики мерности и ритмичности в рассказе «Площадь треугольника» Лаврентия Сона – и рамочная композиция текста, и сказочный, как бы уже знакомый, сюжет, и педалированная приверженность числовым обозначениям: «Я уже много раз подступался к вам, друзья мои <...>» [4, с. 60]; «Долгие годы» [4, с. 63]; «многочисленные чада» [4, с. 62]; «на плохом счету у начальства» [4, с. 63]; «сколько зарабатывает жена» [4, с. 66]; «вдруг скидывает руку и произносит какую-нибудь цифру и незаметно записывает ее на бумажке» [4, с. 66] «правый рукав на полсантиметра длиннее» [4, с. 61]; «наступил сорок девятый год» [4, с. 62]; «сорок восемь часов на сборы» [4, с. 62]; «успешно заканчивающий десятилетку» [4, с. 62]; «заклучил выгодный контракт» [4, с. 66]; «миловидная женщина средних лет» [4, с. 67]; «деньги были нам нужны» [4, с. 67]; «платит ли мама налоги, ведь доходы, поди, астрономические» [4, с. 68]; «сумма штрафа» [4, с. 68]; «мама словно невзначай записывала цифры, угаданные по голосам заказчиков» [4, с. 73]; «волишебствующие приемы снимать мерки» [4, с. 73]; «восполнить наш семейный бюджет» [4, с. 69]; «скромная заплата техника-конструктора» [4,

с. 69]; «размеренная жизнь» [4, с. 70]; «на это ушло около недели» [4, с. 72]; «плата за комнату будет отдаваться своевременно» [4, с. 72]; «Больше месяца ушло на то, чтобы оформить документы на выплату налогов [4, с. 78] и т.д.

В терминологии Ю. Кристевой этот процесс фиксации мерности жизни, как бы застревания на количественных показателях, получил название «отказа» – импульсивного действия, следствия борьбы человека со своими невозможными желаниями и страхами, напрямую связанными с фундаментальными механизмами художественного творчества, куда это все бессознательно и вытесняется.

Показательно в этом ракурсе, что все персонажи Лаврентия Сона – носители подобного набора симптомов, выражаемого обсессивной лексикой числительных и ретардирующей, апеллирующей к некой высшей справедливости и упорядоченности реальности композицией образа и сюжетных ситуаций, с ним связанных.

Это чрезвычайно распространено и универсально для корейской литературы в целом, а особенно – в э/мигрантской литературе, унаследовавшей и перенесшей на э/мигрантскую почву базовую обсессивную специфику корейского характера, так как восточная ментальность не преобразует мир, а принципиально по иному взаимодействует с реальностью – она в нее вживается [5, с. 4]. И «фирменный» вопрос всех э/мигрантов, провоцирующий интерпретировать судьбу как что-то навязанное извне и тем тотально освобождающее человека от ответственности за собственную жизнь, выдает и автора-корейца, тоже обсессивного невротика, что называется – с головой.

Именно соматические (телесные) импульсы, результат подавления инстинктивных проявлений страха и тайных надежд корейских мигрантов, порождают специфически ритмизированную сетку повторов (нагромождение или повторение, концентрацию определенных морфем или целых изоморфных языковых и сюжетно-композиционных блоков), которая и является источником эстетического наслаждения (успокоения) [6, с. 304-305]. Семиотическая структура художественного текста обязательно предполагает ритмическую приостановку смысла, освобождает ментальное пространство для бессознательного, из которого как бы и начинает терапевтически говорить Другой.

Персонаж-ананкаст Лаврентия Сона, переживший ужасы департации (человек с обсессив-

¹ Обсессиями, или навязчивостями, называется «одержимость какой-то одной мыслью, защитной операцией или сложной цепочкой поступков, когда их неосуществление приводит к возрастанию тревоги» [3, с. 237].

но-компульсивным характером, страдающий неврозом навязчивых состояний из-за непомерности стресса), особенно педантичен, внутренне предельно упорядочен, склонен к ритуализации собственной жизни (трансляции заговоров, молитв и заклинаний²) и установлению подконтрольности окружающей действительности хотя бы с помощью архаической магии, «*волшебствующих приемов снимать мерки*» [4, с. 73].

Как пишет В. Руднев, «<...> поскольку первооткрытие регулярно повторяется в ритуале, то в ритуально-мифологическом сознании имеет место темпоральная циклизация, остановка времени, направленная на борьбу с хаотическим энтропийным профанным временем тотального распада, который мыслится как распад-разложение тела первочеловека, стабильность и целостность которого и призван поддерживать ритуал» [7, с. 258]. Как нельзя лучше под эти характеристики подходит профессия портного, которая весьма коррелирует с корейской ментальностью, – педантичной и методичной, внутренне и внешне супериерархизированной³: «*что же ты, вознеся мастера на вершину вечного треугольника, низвергло к его основанию, где силы зависти и недоброжелательности перебороли правду и любовь...*» [4, с. 74].

Как правило, такой обсессивный персонаж легко вписывается в любую социальную иерархию, так как сознательно ограничивает свою и чужую свободу. Его характеризует, прежде все-

² «Давайте вместе произнесем молитву-заклинание всевышнему, который так подшутил над старым мастером... О небо! Отчего ты так немил и бессердечно к носителю редкого волшебства, искусному портному, маме, что же ты, вознеся мастера на вершину вечного треугольника, низвергло к его основанию, где силы зависти и недоброжелательности перебороли правду и любовь; как же так, ведь жизнь должна продолжаться без портного, без мамы, почему же столь непомерно велики штрафы и налоги, которыми облагают талант и чудодействие, какие силы движут конвейер молчаливых унижений, как позволило ты, всевидящее око, бесчинство морозящих ветров, холодом обжигающее крутые спины, по какому праву малое признается еще более малым, а большое слепнет в сердечной слепоте, лишаясь благодушия и долготерпения, есть и у тебя намерение вознести мастера на трон, исчезнет ли с его лица, моей мамы, горькая улыбка отчаяния?...» [4, с. 74].

Такое подключение к потусторонним силам усиливает позиции героя, сообщают ему добавочное «мистическое бесстрашие». А кустарные молитвы, заговоры и заклинания (своего рода обсессивные «считалки») помогают в преодолении коллективного невроза, которым было больно все сталинское и постсталинское общество.

³ См.: рассказ О Чонхи «Огненная река» и др.

го, мегаломаническая приверженность к числам, разного рода педантичные хобби (вязание, вышивание) и искаженное, мистическое восприятие реальности из-за невыносимого страха перед ней, так как еще одна функция обсессии – остановка энтропии, времени, смерти [8]: «*Мама боялась!*» [4, с. 73].

Особенно хорошо, например, по мысли В. Руднева, освоил эту обсессивную успокаивающую психотехнику Д. Хармс с помощью поэтики навязчивых повторений строящий ретардирующие сюжеты детских «страшилок» с парадоксальным обратным эффектом – внушения детям отрицания изображенной реальности. «*Все мы, нормальные люди, меняемся в кривых зеркалах, а эти?...*» [4, с. 73].

«Еще более возможно влияние на Хармса <...>, пишет В. Руднев, общей неомифологической предпостмодернистской художественной парадигмы европейской культуры 1920-х годов, парадигмы, в принципе отметающей идею истории как становления и под влиянием «обсессивных» философий истории Ницше и Шпенглера культивирующей вечное возвращение» [7, с. 246].

Волшебное искажение реальности в этом рассказе – это своего рода обсессивная защита от кошмара соцреалистической реальности, такой своеобразный отказ от нее. Главный персонаж психологически травматичного «эмигрантского текста» Лаврентия Сона – маленькая кореянка без имени – и оказывается типичным программистским характером, зажатым в тиски между собственным мифологическим бессознательным и СверхЯ суровой государственной машины.

Определяющая формальная особенность обсессивного дискурса – скопление чисел, к символике которых корейская культура особенно внимательна. Число как образ мира в архаических культурах В.Н. Топоров описывает в виде средства периодического восстановления в циклической схеме развития, служащей для преодоления деструктивных хаотических тенденций [8, с. 5]. То есть сосредоточенность на числах и корейца из метрополии, и корейского э/мигранта (в первую очередь) упорядочивает их внутренний мир, имеет функцию невротической защиты от базового инстинкта – страха смерти, которой в корейской ментальности, благодаря буддизму, особенно много. Во-вторых, внутренняя упорядоченность, гармоничность, уверенность в себе, обретенная благодаря числовому предугадыва-

нию и управлению событиями, защищает и от деструктивных для личности желаний Другого (по В. Рудневу, первоначально архаического божества, древнего аналога СверхЯ, а затем – слепой государственной машины или жестокой судьбы).

Нагромождение символического (чисел) служит, согласно наблюдению Ю. Кристевой, защитой идентичности человека, которая подвергается угрозам разрушения со стороны хаоса и неподконтрольности реальности. Поэтому союз с числом как с управителем, властителем мира (основная функция числа – административная, организационная) – оказывается попыткой для героев Сона решить проблемы адаптации в чужеродном социуме.

Союз маленькой портнихи с магическими цифрами – это искусственная преграда и защита, которую установила себе героиня на пути ее встречи со своим главным страхом переселенца – неизвестностью. Согласно гипотезе З. Фрейда, обсессивное состояние соотносится с представлениями о «всемогуществе мысли», попытками управления реальностью, по сути, религиозным «самиздатом», нужным человеку для примирения с миром и с собой [9, с. 93]. Аффiliation, пристройка к счастливому магическому числу (пока истерик рыдает, невротик считает), способствует успокоению сознания, дает иллюзию непроницаемой защиты от поражений, понижает тревогу с каждым новым витком счета: «мама по обыкновению называла цифры» [4, с. 68]; «перевыполняла план, причем в четырехкратном размере» [4, с. 70]; вела «размеренную жизнь» [4, с. 70] – «будет с кем коротать вечера за разговорами о ценах в очередях» [4, с. 72].

По З. Фрейду, все эти «рецидивы младенчества», когда мир континуально неделим и безопасен в силу наличия в нем покровителей, принимающих ответственные решения за ребенка, также провоцируют у «маленькой корейки» акцентуацию ее инфантилизма («Моя мама щупленькая женщина, росточком маленькая, и даже, когда вышла замуж, родственники звали ее словом, которое в переводе на русский язык означает – ребенок, дитя» [4, с. 61]). Не случайно ее спасает от холодной смерти большой старик-казах в огромном овечьем тулупе.

Все это возвращает персонажей к архаическому мышлению, т. е. вере в всемогущество охранительных родительских фигур (аналога бога-

отца) и попытке управления миром с помощью магии и волшебства: «Тут маленькая тайна, разгадать которую я вас и приглашаю. И для начала сообщу следующее. Если мама сошьет носовой платок простуженной соседской девочке – у той проходит насморк; если соорудит штанишки Ваське-второгодкину, тот спешно осилит программу третьего класса и перейдет в четвертый; если же справит рабочий халат мастеру завода тяжелого машиностроения (а мастер находится на плохом счету у начальства), то дела его пойдут на поправку и все начинают понимать, что он прекрасный работник и человек; если коммерческому агенту, нашему, советскому, сошьет костюм, то коммерсант непременно заключит удачный контракт с фирмой из ФРГ⁴ на поставку оборудования; если же выполнит заказ молодых людей на шитье модных костюмов и платьев, те не меняются в кривых зеркалах, в чем мы с вами уже убедились...» [4, с. 63].

Главная героиня Лаврентия Сона маленькая корейка заводит себе как бы персональное медитативное божество – уникальную, волшебную комбинацию цифр – волшебных одежных мерок, воплощение своих отношений к добру и злу, что не только дает ей чувство реализации идентичности, восходящей к корейской ментальности (необходимого условия самоутверждения любой личности), но и как бы надежно защищает от конкретного, адресованного именно ей зла и опасности. Именно так э/мигрант-невротик только и способен бороться с собственной дискретностью и дисперсностью окружающей действительности, чтобы сохранить остатки психического здоровья и национальной идентичности.

З. Фрейд определил эту непреходящую функцию обсессивного характера как потребность в создании личной «карикуры на религию». Ее индивидуальная религия, по сути, является поисками идеального маневра подсоединения, оптимального способа слияния со спасительным числом, имперсонирования его в сложных жизненных ситуациях, то есть самосакрализации в конечном счете, тоже способе самосохранения, форме психологической самозащиты.

⁴ Не случайно немецкий и корейский характеры очень схожи в аспекте обсессивности-педантичности, методичности, ответственности и экономической успешности – в результате.

Практически все основные персонажи рассказа Сона – классические примеры обсессивного характера, обусловленные авторской обсессивной акцентуацией. Этот количественный рост обсессивных типов личности и качественное их влияние на рост благосостояния общества (в частности, технически осязаемое корейское индустриальное чудо) есть, по В. Рудневу, например, логичное следствие универсального социобиологического закона. А именно – превалирования СверхЯ в структуре восточной личности, коллективистском менталитете с жесткой иерархичной структурой. Действительно, по Ю. Критстевой, страхи, одолевающие человека, связаны, в первую очередь, со слабостью его символической системы, слабостью действия запрета в структуре его психики. Для корейских э/мигрантов слабость символической системы – непозволительная роскошь.

Восточное мышление дивергентно, оно характеризуется расходимостью мыслей и сознания, не поддающихся логическому выражению. Мышление восточных людей – непрерывно и метафорично, двусмысленно в своей основе. Язык восточного человека образен и символичен. Ю.М. Лотман в работе «Семантика числа и тип культуры» определяет подобную восточной модель мышления (замкнутую, мифологически закольцованную модель мира (мир в мире)) как модель парадигматическую, активизирующую

изоморфизм. «Именно парадигматическая структура культуры благоприятствует превращению числа из элемента культуры в ее универсальный символ», резюмирует ученый [10, с. 432]. «Изоморфизм уровней имеет следствием то, что все многообразие различных качеств приобретает характер количественных степеней одного качества. Такое иерархическое и парадигматическое построение составляет основу для сведения элементов одного уровня к некоторому элементарному набору, а других уровней – к количественному их варьированию. Поэтому отношение какого-либо понятия к соответствующему семантическому элементу другого уровня наиболее органично выражается числом» [10, с. 432].

Таким образом, *материальная реальность* никогда не исчерпывает картины мира в творчестве писателя-корейца, более того, она то как раз и является иллюзорной, мнимой. И в этом же смысле обращенность автора за ответами на свои навязчивые (вечные) вопросы к восточной философии и религии, манифестирующей многомерность реальности, единственно перспективна.

И если вслед за Ю.М. Лотманом рассматривать переживание искусства как терапевтическое средство [11, с. 208], выживает в травматических обстоятельствах истории именно тот, кто более расчетлив (семантика числа) и менее импульсивен.

Литература

- 1 Салецл Р. (Из)вращения любви и ненависти. – М.: Художественный журнал, 1999. – 208 с.
- 2 Brodskiy I. Poklonitsya teni. Essay. – SPb.: Azbuka, 2000. – 314 s.
- 3 Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу. – М.: Высш. шк., 1996. – 623 с.
- 4 Лаврентий Сон. Площадь треугольника // Страницы лунного календаря. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 60-76.
- 5 Кодар А. Интервью с самим собой // Тамыр. – 2004. – Вып. 3 (13). – С. 3-9.
- 6 Западное литературоведение XX века: Энциклопедия. – М.: Intrada, 2004. – 559 с.
- 7 Руднев В. Метафизика футбола. – М.: Аграф, 2001. – 384 с.
- 8 Топоров В.Н. О числовых моделях в архаических текстах // Структура текста. – М.: Наука, 1980. – С. 3-58.
- 9 Фрейд З. Тотем и табу: Психология первобытной культуры и религии. – М.: Республика, 1998. – 223 с.
- 10 Лотман Ю.М. Семантика числа и тип культуры // Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 430-434.
- 11 Лотман Ю.М. Логика взрыва / Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История. – М.: «Языки русской культуры», 2000. – С. 101-108.

References

- 1 Saletsl R. (Iz)vraschenie lyubvi i nenavicti. – M.: Hudojestvenny jurnal, 1999. – 208 s.
- 2 Brodskiy I. Poklonitsya teni. Essay. – SPb.: Azbuka, 2000. – 314 s.
- 3 Laplansh J., Pontalis J.B. Slovar po psihoanalizu. – M.: Vyschaya schkola, 1996. – 623 s.
- 4 Lavrentiy Son. Ploschad treugolnika // Stranitzu lunnogo kalendarya. – M.: Sovetskiy pisatel, 1990. – S. 60-76.
- 5 Kodar A. Intervyu s samim soboy // Tamyr. – 2004. – Vyp. 3 (13). – S. 3-9.

- 6 Zapadnoye literaturavedenie XX veka: Entziklopedya. – M.: Intrada, 2004. – 559 s.
- 7 Rudnev V. Metafizika futbola. – M.: Agraf, 2001. – 384 s.
- 8 Toporov V.N. O chislovysh modeliysh v arxaicheskish tekstash // Struktura teksta. – M.: Nauka, 1980. – S. 3-58.
- 9 Freid Z. Totem i tabu: Psihologya pervobyitnoi kultury i religyi. – M.: Respublika, 1998. – 223 s.
- 10 Lotman Y.M. Semantika chisla i tip kultury // Lotman Y.M. Vnutri myslyaschih mirov: Chelovek. Tekst. Semiosfera. Istoria. – M.: Yaziki russkoy kultury, 2000. – S. 430-434.
- 11 Lotman Y.M. Logika vzriyva / Lotman Y.M. Vnutri myslyaschih mirov: Chelovek. Tekst. Semiosfera. Istoria. – M.: Yaziki russkoy kultury, 2000. – S. 101-108.

УДК 008:351.858

А.Е. Сериккалиева, Г.О. Абдиман*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
*E-mail: gulizat_a@mail.ru

К вопросу об исчезающих языках современного Китая

В статье рассматривается проблема исчезающих языков во всем мире, конкретно рассмотрена ситуация в Китае, причины появления данной тенденции, и меры правительства КНР для сохранения такого рода языков. В статье перечислены наиболее уязвимые языки, параметры, по которым язык признается исчезающим.

Ключевые слова: Китай, национальные меньшинства, исчезающие языки, языковая политика.

A.E. Serikkaliyeva, G.O. Abdiman

On the endangered languages of modern China

This article considers the problem of endangered languages around the world, specially reviewed the situation in China, the causes of this trend, and concrete solutions of the PRC government to preserve endangered languages. This article lists the most endangered languages and the parameters by which language is recognized as endangered.

Key words: China, minorities, endangered languages, language policy.

А.Е. Серікқалиева, Г.Ө. Әбдиман

Қазіргі Қытайдағы жойылып бара жатқан тілдер мәселесі

Мақалада әлемдегі жойылып бара жатқан тілдер мәселесі қарастырылған. Нақтырақ, Қытайдағы жағдай қарастырылады, яғни, бұл құбылыстың туындау себебі және осындай жойылып бара жатқан тілдерді сақтап қалу үшін ҚХР үкіметінің жасап жатқан әрекеттері мақалаға арқау болған. Мақалада осы топқа жататын ең әлсіз тілдер, олардың жойылып бара жатқан тіл ретінде қарастырылатын сипаттары талдап жазылған.

Түйін сөздер: Қытай, аз санды ұлттар, жойылып бара жатқан тілдер, тілдік саясат.

Немецкий теоретик лингвист Вильгельм фон Гумбольдт (1988) как-то сказал: «Каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, откуда человеку дано выйти лишь постольку, поскольку он тут же вступает в круг другого языка» [1]. С точки зрения культуры, язык является воплощением культуры, исторических данных и отражает особенности культуры. Если язык нации в опасности, то и его песни, танцы, музыка и другие формы литературы и искусства будут в опасности. Другими словами, сохранение языка является первым шагом для сохранения своей культуры.

В 1980-е годы общественность начала обращать внимание на необходимость сохранения исчезающих языков во всем мире. С ускорением экономического развития и распространения интернета и других высокотехнологичных коммуникаций все больше и больше языков национальных меньшинств обречены на вымирание в большой глобальной деревне. После образования Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), 1993 год был объявлен годом спасения исчезающих языков, и стартовала программа «Языки в опасности». ООН провозг-

ласила 1994-2004 годы десятилетием коренных народов мира, а ЮНЕСКО и Совет Европы поставили перед учёными задачи создать Красную книгу, всемирную базу данных и атласы исчезающих языков [2].

Таким образом, был создан «Атлас языков мира, находящихся под угрозой исчезновения», согласно которому был определен уровень жизнеспособности языка – оценка, присваиваемая ЮНЕСКО. ЮНЕСКО выделяет четыре уровня языка, по которым он определяется как язык, находящийся под угрозой исчезновения:

Уязвимый: на языке разговаривает большинство детей, но его использование может быть ограниченным, например, на языке говорят только дома.

Есть *угроза исчезновения:* не изучается детьми как родной язык.

Серьёзная угроза: используется старшими поколениями; понятен поколению родителей, но не используется при общении с детьми и между собой.

На грани исчезновения: самые младшие носители – старики. Язык ими используется частично и редко. По словам создателей атласа, язык находится под угрозой исчезновения, когда носители языка прекращают его использование, всё реже употребляя его в различных областях, применяют всё меньшее число регистров и стилей речи или не передают язык следующему поколению. Не существует одного или единственного показателя, по которому возможно было бы определить, находится ли язык в опасности, но специалисты ЮНЕСКО разработали *девять факторов*, которые должны рассматриваться в совокупности, наиболее важным считается передача языка между поколениями: общее число носителей языка; доля носителей языка в общей численности населения; наличие материалов для изучения языка и приобретения навыков грамотности; использование языка в новых областях и СМИ; вид и качество документации; государственная политика в отношении данного языка, включая его официальный статус и использование; области употребления языка; отношение членов общины к родному языку; передача языка от поколения к поколению [3].

Согласно статистике, в 1996 году мир разговаривал на 6703 отдельных языках. Из них на Северной и Южной Америке разговаривали на 1000, на 2011 языках говорила Африка, на 225 Европа, Азия на 2165, и на 1320 языках говорил Тихоокеанский регион, включая Австралию.

Эти цифры могут быть недостоверны, так как наша информация о многих языках скудна или устарела, и трудно провести грань между языками и диалектами. Но большинство лингвистов считают, что существует более 5000 языков в мире. Однако спустя сто лет многие из этих языков могут исчезнуть. Некоторые лингвисты полагают, что число языков на земле может сократиться до половины, некоторые утверждают, что общее количество может дойти до сотни, поскольку большинство языков мира, на которых разговаривают несколько тысяч человек или менее, уступят языкам таким, как английский, испанский, португальский, китайский, русский, индонезийский, арабский, суахили, и хинди. По некоторым оценкам, 80% языков мира может исчезнуть в течение следующего столетия [4].

Статистические данные ЮНЕСКО показывают: население мира, то есть 3% от всего мирового населения говорит на 96% существующих языках. И на менее половине существующих языках говорит менее 10 000 человек, на четверти языках мира говорит менее 1000 человек. Между тем меньше, чем 1/5 языков мира используются в школах и в интернете. Во всем мире 4/5 вебсайтов используют английский язык, тысячи языков, в основном не входящих в систему образования, средств массовой информации, публикации и общественные места, не используют языки коренных народов, делая их более уязвимыми, тем самым ставя их под угрозу исчезновения [5].

На материковом Китае для признания опасной ситуации языков национальных меньшинств потребовалось много лет. Люди считали, что, в первую очередь, исчезающими языками являются те, что исчезнут с лица земли. Но благодаря глубоким систематическим исследованиям ученых было определено, что под угрозой исчезновения находится тот язык, который младшее поколение носителей больше не изучают и на котором они не разговаривают, и вследствие чего в скором будущем, в течение одного-двух поколений этот язык исчезнет. Исчезающие языки были определены по таким параметрам, как, какое количество людей говорят на определенном языке и какова возрастная группа носителей до 40 лет. Но были еще некоторые разногласия по этим определениям и параметрам. Китайские ученые Дай Чинся и Дэн Йоулин составили динамичную и количественную «комплексную систему параметров»,

дав исчезающим языкам гораздо более полное и научное определение, которое было признано во всеобщем научном кругу. Система Дайя состоит из основных параметров и контрольных показателей. Основные параметры включает в себя три элемента: доля населения, которая утратила свое языковое наследие; доля распределения возрастной группы, которая до сих пор используют родной языка; умение говорить на родном языке. Согласно этой системе, языки, находящиеся под угрозой исчезновения, должны соответствовать следующим трем условиям: 1) 80% населения нации перешли на использование доминирующего языка и их число растет; 2) язык используется только среди носителей среднего возраста и людей старше 40 лет, в частности; 3) носители языка могут только понимать на слух и утратили способность на нем говорить. Если эти три пункта присутствуют, дополняя друг-друга, то язык, соответствующий этим условиям, может быть определен как исчезающий язык. Для полноты и точности и для различных практических ситуаций предлагаются такие основные параметры, как «область применения языка», «понятие использования языка в этнической группы». Сравнительно, в качестве стандарта для определения языков, находящихся под угрозой исчезновения, эта комплексная система параметров является гораздо более научной и объективной [6].

Как утверждает президент Китайской Ассоциации по языкам национальных меньшинств господин Сунь, было выявлено более 120 языков, на которых говорят ханьцы и 55 этнических меньшинств в Китае за последние 50 лет. Среди них более 20 языков используются менее чем одной тысячей человек и находятся на грани вымирания [7].

По данным ЮНЕСКО, в Китае насчитывается около 140 языков, требующих большого внимания как со стороны общества, так и со стороны правительства, около двадцати из них являются островными языками, то есть языками острова Тайвань, один язык острова Макао, так называемый язык патуа, на котором, по данным составленного Атласа, в 2000 году говорило всего около 50 человек [8].

В Китае, в небольших регионах, где концентрируется национальное меньшинство, их родной язык сохраняется в основном среди пожилых людей. Молодое поколение часто переходит на путунхуа (стандартный китайский язык) или какой-либо другой вид языка, более

практичный для использования. По мере развития китайской экономики все больше людей покидают родной город в поисках лучшей жизни, расстояние между национальными меньшинствами и их родным языком увеличивается. Китайское правительство всегда проводит политику равенства между всеми этническими меньшинствами, но никто не может изменить тенденцию замены некоторых слабых языков более функциональными языками.

В течение последних лет ученые провели полевые исследования и подготовили подробные отчеты по наименованиям, распределению, категориям и численности населения носителей языка, используемые этническими группами в Китае. В то время как некоторые 20 языков, на которых говорят менее 1000 носителей, явно на грани исчезновения, с языками крупных этнических меньшинств ситуация не лучше.

Считается, что в Китае более 20% языков исчезнет в течение ближайших 20-50 лет [9]. Большинство из этих языков являются языками меньшинств, таких, как наси и сяндао в провинции Юньнань, чиляо в провинции Гуйчжоу, Туцзя в провинции Хунань, и в провинции Сычуань, маньчжурский, эрлуанчуаньский, язык хэцзэ в Северо-Восточном Китае и т.д. Взять, например, маньчжурский язык, осталось несколько десятков пожилых людей, которые могут говорить на маньчжурском в Санцзятуне Цицихаре провинции Хэйлуонцзян. Им всем уже за 80. После их смерти маньчжурский язык исчезнет с лица земли. Но не стоит забывать, что династия Цин (1644-1911) была основана маньчжурами, и маньчжурский язык в те времена был широко распространён, так как во время династии Цин язык использовался в качестве «национального языка», а значит, официального языка, который был так же важен, как и ханьский. Было огромное количество книг и документов, написанных на маньчжурском языке, и более 200 000 из них до сих пор сохранены. Исчезновение маньчжурского языка, с одной стороны, приведет к тому, что не будет возможности как следует понимать эти источники и их историческая ценность так же будет утрачена. С другой стороны, для многонационального государства, как Китай, которая является страной с многовековой историей, поддержка равенства языка имеет очень большое значение для сохранения, возрождения и обогащения культурных традиций национальных меньшинств. Таким образом, защита исче-

зающих языков один из существенных методов сохранения различных культур.

Язык шэ, так называемый язык горных людей – один из языков одноименного народа, относящийся к семье мяо-яо. Распространен он на юго-востоке провинции Гуандун. Общее число носителей в 2002 году составило 1200 носителей. Язык не является вымирающим, а даже наоборот, число говорящих возрастает. Например, по переписи 1999 года, на языке шэ говорило 911 носителей, а в 2002 уже стало 1200. Используется данный язык во всех сферах, но преимущественно взрослыми. Дети в основном говорят по-китайски.

Возьмем, к примеру, язык гэлао, относящийся к кадайской группе тай-кадайской языковой семьи, распадается на несколько диалектов, взаимопонимание между которыми затруднено. Язык гэлао не имеет алфавита. Вместо этого используется китайское письмо. Число говорящих – около 3000, преимущественно люди старшего поколения. Как основной язык общения используют путунхуа, играющем, в том числе, роль лингва-франка между группами гэлао, говорящими на разных диалектах [10].

В провинции Тайвань, например, коренная этническая группа использует более 10 языков, которые относятся к австралийской языковой группе. В Атласе языков, находящихся в опасности, подготовленном ЮНЕСКО, на грани исчезновения находятся такие языки, как сао, саора, пазэх, натоаранский, каваланский, канаканабский. Под угрозой находится сайсийский язык. Уязвимыми считаются языки ями, цзоу, таялский, тароко, рукай, пуюма, пайваньский, бунунский, и амис. Это языки тайваньских аборигенов, которые составляют около 2% всего населения острова, это около 510 000 человек [11]. Последние исследования показывают, что их предки, возможно, жили на острове около 8000 лет до ханьской (китайской) иммиграции, которая началась в 17-м веке. Тайваньские аборигены – это представители австронезийских народов, которые связаны с точки зрения языка и генетики с другими австронезийскими этническими группами, такими, как народы Филиппины, Малайзии, Индонезии, Мадагаскара и Океании. Вопрос этнической идентичности, не связанный с материковым Китаем, стал одним из важных течений в политическом дискурсе статуса Тайваня [12].

На протяжении веков коренные народы Тайваня испытывали экономическое и военное дав-

ление, которое было связано с колонизацией народов. Центральные государственные стратегии, которые призваны содействовать языковой пропаганде и культурной ассимиляции, а также постоянному контакту с колонизаторами за счет торговли, заключения браков и других жестких межкультурных процессов, в той или иной степени привели к исчезновению языка и утрате оригинальной культурной идентичности. Например, из примерно 26 известных языков тайваньских аборигенов (в совокупности, именуемые тайваньскими языками), по крайней мере, десять вымерли, пять находятся на стадии вымирания и некоторые из них в какой-то степени под угрозой исчезновения. Эти языки имеют уникальную историческую значимость, поскольку большинство исторических лингвистов считают, что Тайвань является родиной австронезийской языковой семьи.

Китай является страной, где проживает большое количество этнических групп, языки которых сильно отличаются друг от друга. Одной из причин такого разнообразия является то, что многие этнические группы говорят более чем на одном языке. По официальным данным в Китае насчитывается 56 этнических групп и более 120 живых языков, начиная с мандаринского наречия, на котором говорит приблизительно 1 млрд. человек и у которого существует около 100 диалектов, и заканчивая нанайским языком, носителей которого осталось всего 20 человек. С 2002 по 2005 г. Бюро ЮНЕСКО в Пекине оказывало поддержку Институту этнологии и антропологии Китайской академии социальных наук в деле записи и исследований 8-ми языков этнических меньшинств, находящихся под угрозой исчезновения: манчу, ши, лаккиа, тужиа, западный югурский, анонг, нанайский и ерсу. Для каждого языка эксперты разработали базовую документацию (словари, грамматики и т.д.), а также учебные материалы для облегчения использования этих языков в образовании. В конце проекта был создан аудиовизуальный архив для антропологов и лингвистов.

С применением китайскими властями политики развития западного Китая, или как еще называют политикой, направленной на ускоренное развитие западных регионов страны, усиленное распространение официального языка становится более заметным, тем самым более слабые языки ввиду несоответствия требованиям коммуникационных функций становятся более уязвимыми и вытесняются официальным

языком. Последние 20 лет Китай проводит в автономных районах все более жесткую политику ассимиляции, языки национальных меньшинств все больше вытесняются из школ, и, несмотря на разговоры о двуязычном воспитании, создана система образования, базирующаяся только на китайском языке. В 22 Статье Закона КНР «О национально-территориальной автономии» предусмотрено, что вышестоящие государственные органы и органы самоуправления принимают различные меры для подготовки из среды национальных меньшинств научно-технических работников и управленцев разных профессий. На конец 2003 г. в стране насчитывалось свыше 2,9 млн. специалистов из среды национальных меньшинств. В ст. 21 анализируемого Закона регулируются вопросы о языках, используемых в автономиях. Так, установлено, что органы самоуправления национально-территориальной автономии при осуществлении своих полномочий пользуются одним или несколькими языками и письменностью, распространенными на территориях национальной автономии. При этом преимущественно используются язык и письменность национальности, создавшей национально-территориальную автономию [13]. В таких районах национальной автономии, как Внутренняя Монголия, Синьцзян и Тибет, уже разработаны и реализуются соответствующие установления или конкретные правила по использованию и развитию языков и письменности соответствующих национальностей. Положение об использовании языков и письменности в Синьцзян-Уйгурском автономном районе, принятое в 1993 г., обеспечивает право всех национальностей на свободное употребление и развитие своих национальных языков и письменности, поощряет взаимное изучение языков всех национальностей и стимулирует работу по их научному исследованию и унификации. Политика ассимиляции проводится с 2002 года, когда региональное правительство приняло решение ввести китайский язык в качестве обязательного языка преподавания и на первых двух курсах в университетах. В 2004 году региональ-

ное правительство предписало содействовать «двуязычному языковому воспитанию». В школах это привело к тому, что занятия все чаще стали проводиться на китайском языке, а язык меньшинств используется только на уроках родного языка [14].

Применение на практике законодательных актов, лежащих в основе политики национальной автономии, дало определенные результаты: благодаря реформам и появлению местных законов появились возможности реально учитывать специфику национальных районов и интересы неханьских национальностей.

Язык представляет собой социальное явление и индивидуальный выбор. Социум имеет право выбирать, стоит ли говорить на родном языке. Мы можем составлять планы и принимать меры, чтобы замедлить исчезновение языков, но мы не можем остановить эту тенденцию. Так как с быстрым темпом экономического развития всего мира и глобализацией процесс вымирания языков необратим. Выбор за новым поколением, за их желанием возродить свой родной язык, на примере иврита, который считался «мертвым» 2000 лет, но сегодня почти 9 миллионов человек говорит на иврите.

Трудно предугадать, сколько языков останется на земном шаре через 200 лет. Возможно, что мир будет говорить всего на десяти или двадцати языках. Возможно, что в КНР все 56 народностей будут говорить на одном языке, на путунхуа. Но очень хочется, чтоб каждый язык, на котором когда-то слагали стихи, пели, мыслили и жили, сохранился, ведь каждый язык – это отдельная культура, отдельный народ, отдельная история. Как правило, «сильные» языки, как, скажем, русский, китайский, английский, французский, арабский или все без исключения с большим количеством носителей и развитой письменной традицией, изучены лингвистами достаточно хорошо. Им противостоит большое количество неизученных и исчезающих языков, что ставит вопрос об их изучении в ряд наиболее актуальных и злободневных проблем современной лингвистики.

Литература

- 1 Гумбольдт В. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 324.
- 2 Чиркова Е.Ю. Исчезающие языки: когда россиянин станет американцем, а байма – китайцем. <http://prediger.ru/forum/index.php?showtopic=3053>
- 3 如何定义濒危语言? <http://www.unesco.org/new/zh/culture/themes/endangered-languages/faq-on-endangered-languages/>

- 4 China Works to Save Endangered Languages. <http://www.china.org.cn/english/2001/Jun/15169.htm>
濒危语言的现状与抢救. 作者: 金林. 2011-05-26. <http://www.infzm.com/content/59616>
- 5 Chun Zhang: The Protection of Endangered Languages in Mainland China. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 2, No. 4, pp. 713-718, April 2012.
- 6 China Works to Save Endangered Languages. <http://www.china.org.cn/english/2001/Jun/15169.htm>
- 7 UNESCO Interactive Atlas of the World's Languages in Danger. <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlasmap.html>
- 8 Chun Zhang: The Protection of Endangered Languages in Mainland China. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 2, No. 4, pp. 713-718, April 2012.
- 9 佬佬语 <http://zh.wikipedia.org/wiki/%E4%BB%A1%E4%BD%AC%E8%AF%AD>
- 10 List of endangered languages in China. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_endangered_languages_in_China
- 11 Новостной портал «Taipei Times»: Lin Shu-hui, Lin Hsiao-yun and Hsieh Wen-hua . Statistics show Aboriginal population increased by 33 percent in past 10 years. <http://www.taipetimes.com/News/taiwan/archives/2011/03/05/2003497427>
- 12 中华人民共和国民族区域自治法. <http://www.hrichina.org/chs/fa/zhong-hua-ren-min-gong-he-guo-min-zu-qu-yu-zi-zhi-fa>
- 13 Кай Чжэн. Национально-территориальная автономия КНР: законодательное регулирование. «Конституционное и муниципальное право», 2008, № 9.
- 14 Уйгурский язык. <http://www.primavista.ru/rus/articles/ujgurskij-yazyk>

References

- 1 Gumboldt V. O vlijanii razlichnogo haraktera jazykov na literaturu i duhovnoe razvitie. // Gumboldt V. Izbrannye trudy po jazykoznaniju. – M., 1984. – s. 324.
- 2 Chirkova E.Ju. Ischezajushhie jazyki: kogda rossijanin stanet amerikancem, a bajma – kitajcem. <http://prediger.ru/forum/index.php?showtopic=3053>
- 3 Ruhe dingyi binwei yuyan? <http://www.unesco.org/new/zh/culture/themes/endangered-languages/faq-on-endangered-languages/>
- 4 China Works to Save Endangered Languages. <http://www.china.org.cn/english/2001/Jun/15169.htm>
Binwei yuyan de xianzhuang yu qiangjiu. Zuo zhe: Jin lin. 2011-05-26. <http://www.infzm.com/content/59616>
- 5 Chun Zhang: The Protection of Endangered Languages in Mainland China. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 2, No. 4, pp. 713-718, April 2012.
- 6 China Works to Save Endangered Languages. <http://www.china.org.cn/english/2001/Jun/15169.htm>
- 7 UNESCO Interactive Atlas of the World's Languages in Danger. <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/en/atlas-map.html>
- 8 Chun Zhang: The Protection of Endangered Languages in Mainland China. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 2, No. 4, pp. 713-718, April 2012.
- 9 Gelao yu. <http://zh.wikipedia.org/wiki/%E4%BB%A1%E4%BD%AC%E8%AF%AD>
- 10 List of endangered languages in China. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_endangered_languages_in_China
- 11 Novostnoj portal «Taipei Times»: Lin Shu-hui, Lin Hsiao-yun and Hsieh Wen-hua . Statistics show Aboriginal population increased by 33 percent in past 10 years. <http://www.taipetimes.com/News/taiwan/archives/2011/03/05/2003497427>
- 12 Zhonghua renmin gongheguo minzu quyue zizhi fa. <http://www.hrichina.org/chs/fa/zhong-hua-ren-min-gong-he-guo-min-zu-qu-yu-zi-zhi-fa>
- 13 Kaj Chzhjen. Nacional'no-territorial'naja avtonomija KNR: zakonodatelnoe regulirovanie. «Konstitucionnoe i municipalnoe pravo», 2008, № 9.
- 14 Ujgurskij jazyk. <http://www.primavista.ru/rus/articles/ujgurskij-yazyk>

УДК 81'42; 801.7

А.С. Смагулова

Центрально-Азиатский университет,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: aigerim_0715@mail.ru

Лингвистические основы последовательного перевода научно-технических текстов

В статье рассматриваются лингвистические основы последовательного перевода научно-технических текстов. Проблемы, возникающие при переводе, в большей степени связаны с передачей специальной лексики, и только специалист, работающий в определенной области, может подобрать определенный эквивалент тому или иному термину. Но основными противоречием в научно-техническом тексте является противоречие между стремлением к максимальной полноте и точности трансформации языковых единиц, в тоже время переводчик должен стремиться к лаконичности. Использование различных средств и методов лексической и синтаксической компрессии, свойственных научно-технической литературе, позволяет добиться связности текста и разрешить вопрос между точностью и экономностью.

Ключевые слова: термины «нефть» и «газ», научно-техническая коммуникация, терминологическая лексика.

A.S. Smagulova

Linguistic basis of consecutive interpreting in scientific and technical texts

The article deals with linguistic basis consistent translation of scientific and technical texts. Problems arising from the translation are more related to the transfer of special vocabulary, and only professionals working in a certain area can pick up a certain equivalent of a particular term. But the basic contradictions in the scientific and technical texts is a contradiction between the desire for maximum completeness and accuracy of the transformation of language units, at the same time, the translator should strive for brevity. The use of different means and methods of lexical and syntactic compression inherent in scientific and technical literature, allows to achieve coherence of the text and to resolve the issue between accuracy and economically.

Key words: terms of oil and gas, scientific and technical communication and terminological lexicon.

А.С. Смагулова

Ғылыми-техникалық мәтіндерді ізбе-із аударудың лингвистикалық негіздері

Мақала ғылыми-техникалық мәтіндерді ізбе-із аударудың лингвистикалық негіздеріне арналады. Аударма кезінде туындайтын қиындықтар негізінен арнайы және кәсіби лексикаға байланысты туындайтыны белгілі. Ал ғылыми-техникалық мәтіндерді аударудағы кездесетін басты қиыншылық аудармашының тілдік бірліктерді нақты және қандай да бір терминнің эквивалентін дұрыс беруіне байланысты. Ғылыми-техникалық мәтіндерді аударуда ол мәтіндердің табиғатына тән әртүрлі лексикалық және синтаксистік әдіс-тәсілдерді қолдану ғылыми-техникалық терминдердің нақты және дұрыс аударуға сондай-ақ, ізбе-із аудармадағы толыққанды мәтін тудырудың бірден-бір жолы.

Түйін сөздер: мұнай және газ терминдері, ғылыми-техникалық коммуникация, терминологиялық лексика.

Одним из основных показателей научно-технического текста является различие в нем терминологических единиц. В научно-технической структуре имеется огромное количество заимствованных терминов. Технические единицы одного языка, проникая в систему другого, называются функционирование, подчиняясь правилам последнего. Известно колоссальное число подобных примеров, скажем, в русском и казахском языках: газ, процесс, магма, программа, баланс, регуляция, секция и т.д.

Термин «Нафта» – *naphtha* – происходит от греческого слова, что означает «выйти наружу». Е.Н. Шипова, исследовавшая тюркизм в русском языке, опираясь на словари И.И. Средневского, Нордсета, Академический словарь В.И. Даля, Д.Н. Ушакова, опубликованные в разное время, утверждает, что слово «нефть» вошло в иранскую терминологию из греческого языка. М. Фастер также придерживается этого мнения [1, с. 15].

Как и различных отраслях науки и техники, термины в нефтяной отрасли по своей семантической природе подразделяются на устарелые и заимствованные. Но так как устарелые термины обозначают предметы в определенной области, можно утверждать, что и они произошли от заимствованных терминов. Например, желі – жила; суйык отын – жидкое топливо; какпак – клапан. Видный казахский деятель Ахмет Байтұрсынов предлагает 2 принципа при создании терминов [2, с. 20]:

- 1) при возможности, полное использование лексики языка;
- 2) развитие на основании заимствованных терминов.

Устарелые термины под собой делятся на односоставные (сулы – водный – *anhydrous*) и сложные (сусыз аммиак – безводный аммиак – *unhydrous ammonia*).

Термины в нефтяной отрасли отличаются употреблением в определенной области, обозначением предметом именно в нефтяной области.

С позиции переводоведения важно учитывать наличие прагматического компонента значения у термина, связанное с выполняемой им функцией передачи, оценки и усвоения знания. Отсюда вытекает и психолингвистическая проблема неоднозначного понимания терминов группой пользователей и каждого из пользователей отдельно.

Другой важной характеристикой английского научно-технического стиля, которая от-

ражается в отборе и использовании языковых средств, является его стремление к краткости и компактности изложения, что выражается, в частности, в довольно широком использовании эллиптических конструкций. Неправильное понимание этих конструкций нередко приводит к нелепым ошибкам в переводе. Встретив в тексте сочетание *a remote crane* или *liquid-rocket*, переводчик должен распознать в них эллиптические формы сочетаний *a remote – operated crane* и *a liquid – fuelled rocket*.

Отмеченные характеристики научно-технических текстов в значительной степени влияют на характер и способы достижения адекватности при переводе научно-технических материалов. Могут существовать различия в языковых средствах, используемых при создании научно-технических текстов различных языков, следующий раздел настоящей дипломной мы посвятим более детальному анализу англоязычных научно-технических текстов с целью выявления лингвистических особенностей, обуславливающих адекватность перевода русского и казахского языков.

Как известно, лексика подразделяется на 3 основных, и достаточно различающихся слоя, а именно: лексика общего языка, собственно терминология и особый, свойственный только научному тексту, менее изученный в лингвистике слой так называемой общенаучной лексики [3, с. 25].

К первому разделу, т.е. лексике общего языка, принято относить служебные или по полу служебные слова – артикли, предлоги, частицы, местоимения, предложные наречия или слова обозначающие, различные степени, термины родства, цвета и т.п., которое носят случайный характер в научном тексте. Следовательно, можно сделать вывод, что эти слова, которыми пользуются люди в повседневной жизни и не имеют прямого отношения к науке.

В исследуемых научно-технических материалах отмечается широкое употребление глаголов, принадлежащих к общеупотребительному пласту лексики: *effect, assure, perform, obtain, provide, involve, result in, lead to...*

В исследуемом языковом материале наблюдается ряд высокочастотных общеупотребительных лексических единиц, активно участвующих в создании многокомпонентных терминологических сочетаний, перевод которых на русский или казахский языки обязательно требуют соответственных «развертываний». Например:

Work: drawworks (буровая лебедка); Well: wellhead (контрольное устье скважины); production well (эксплуатационное скважина); Field: commercial field (продуктивное месторождение; онимди кен); proven field (доказанное месторождение).

Авторы английской научно-технической литературы широко используют различные сокращения, которые совершенно неупотребительно в русском языке, например: VLCC – very large carrier (крупнотоннажный танкер); SBM – single buoy mooring (точечный способ швартовки крупнотоннажных судов); WOW – waiting on weather (ожидание благоприятной погоды).

Для исследуемых англоязычных текстов использование заимствованных терминов нетипично. Известный лингвистический феномен, состоящий в том, что доминирующее экономическое, политическое, культурное положение страны способствует распространению его языка, видимо, и обусловил выдвигание английского языка на одно из первых мест в мире и способствовал приобретению английским языком статуса международного, на котором, в частности, не только пишутся около 70% мировых реферативных научных журналов, но и «формируется множество открытий и достижений» [4, с. 56].

Анализ практического материала исследования показал, что основную массу терминологических единиц составляют имена существительные, расширяющая роль которых в терминологии признается многими лингвистами. Так, О.С. Ахманова считает, что «в европейских языках система существительных настолько развита, имеются настолько неограниченные возможности образовывать отлагольные существительные и отвлеченные существительные, образованные от основ прилагательных, что основной состав терминологического списка для этих языков вполне может быть исчерпан существительными» [5, с. 102].

Многие терминологические единицы в исследуемых текстах возникли в результате образования новых значений уже существующих в языке лексических и фразеологических единиц. Принцип экономии побуждает язык избегать интенсивного увеличения количества единиц его плана выражения, и обращает номинативную деятельность в русло вторичной номинации и переосмысления уже имеющихся в языке номинативных средств.

При этом либо слова или устойчивые словосочетания полностью меняют свое значение, утрачивая ранее существовавшее, либо в семанти-

ческой структуре языковой единицы появляется еще один лексико-семантический вариант при сохранении всех традиционных.

С точки зрения механизма появления у языковой единицы нового значения семантического изменения подразделяются на следующие типы:

1) *сужение (специализация) значения;*

2) *расширение (генерализация);*

3) *перенос значения, основывающийся на сходстве денотатов или смежности реальных объектов.*

С учетом способов создания терминологические единицы можно подразделить на морфологические (словообразование) и фразеологические (словосочетания) [6, с. 55].

Наиболее значительный пласт в корпусе исследуемых единиц составляют терминологические единицы, возникшие на базе существующих языковых ресурсов по продуктивным словообразовательным моделям.

Система словообразования современного языка включает такие продуктивные способы, как: аффиксация, словосложение, сокращение и инверсия.

Лингвистами высказываются, однако, и прямо противоположные мнения: «в современном английском языке соположение компонентов модели N+N является одним из самых распространенных синтаксических сегментов, причем этот сегмент... может быть не только сложным словом, но и словосочетанием, что, на наш взгляд, не дает никаких оснований говорить о синтаксичности этой структуры...»

Многочисленные попытки рассмотрения этой проблемы с целью выявления критериев, практически помогающих ограничить наиболее распространенные типы сложных существительных от атрибутивных словосочетаний, также не дали однозначных результатов.

Руководствуясь специфическими целями нашей работы, мы принимаем более широкий подход, относя все единицы, созданные по моделям N+N (separation plant); N adj + n (hard water) к сложным словам, независимо от того, проявляют ли они себя как сложные слова или как словосочетание согласно тем или иным принятым критериям. Такой подход не является исключением. Еще более важным для нас является мнение, высказанное с позиции теории и практики перевода: «По своей структуре и семантике подобные образования в терминологии, по-видимому, тяготеют к сложным словам. Во всяком случае их анализ при переводе ничем не отличается от анализа сложных слов».

Основной морфологической структурой сложных лексических единиц является субстантив, состоящий из двух существительных: *motorman* (анзелит буровой бригады); *pipeline* (труба).

При однородности структуры и наличии одного и того же способа образования наблюдается неоднородность частей сложного слова. Большинство сложных терминов – это две непроизводные основы, материально совпадающие с самостоятельно функционирующими лексическими единицами. Структуры данного типа довольно короткие, легко моделируются, обладают неограниченными номинативными возможностями.

Своеобразие сокращения как особого словообразовательного процесса состоит в полном или частичном разрушении морфемного состава и фонетического облика исходной единицы.

Термины также могут сокращаться, образуя аббревиатуры: *PRT* (*Petroleum Revenue Tax* – налог на нефтяные доходы); *BTU* (*British Thermal Unit* – Британская тепловая единица).

Основными моделями, по которым образуется большинство консервативных терминов, являются: *N>V alloy* (соединение двух или более металлов), *Adj>N double* (дух труб); менее характерным является образование конвертированных неологизмов по модели *V>N*; *show* (нефте- или газопроявление), *steer* (ползучесть).

Фразеологические терминологические единицы представлены в материале исследования устойчивые сочетания слов нефразеологического характера, призванными выполнять в языке номинативную, назывную функцию (*moon pool* – буровая шахта, *Derrick man* – верховой рабочий, *sweet crude* – малосернистая нефть).

Наличие в любой терминологии значительного числа составных терминов или терминологических словосочетаний объясняется тем, что прямое, логически оправданное отношение термина к обозначенному им предмету или понятию создает неразрывность фразовой структуры, делает соответствующую словесную группу эквивалентом слова, она используется как «готовая единица, как одно слово, но иной формы» [7, с. 85].

При работе с техническими текстами следует учитывать грамматические трудности, а поэтому особое внимание нужно уделять изучению тех грамматических явлений и конструкций, которые присущи для стиля технической литературы. Например, в результате проведен-

ного анализа была установлена высокая частотность атрибутивных групп.

Атрибутивные группы являются скрытыми определениями различных понятий, которые дают возможность указать на самые различные признаки объекта или явления. Число определений в таких сочетаниях может быть весьма значительным. Напр.: *mixing mud* – смешанный буровой раствор, *latent heat* – скрытая теплота, *compound interest* – сложный процент.

Можно также отметить многочисленные случаи опущения в научно-технических материалах артикля, особенно определенного там, где в терминах другого типа его употребление считается абсолютно обязательным: *General view is that ...*, *First uranium mine in the region was...*

Исследователи научного стиля считают, что его основными чертами являются:

- 1) логичность, объективность, последовательность и точность;
- 2) отвлеченно-обобщенное функциональное значение.

Такая целостная взаимосвязь языковых средств разных уровней по одной стилевой черте, специфичной для данной речевой разновидности, и создает то ее качество, которое мы ощущаем как научный стиль.

Следует заметить, что основными факторами в формировании научного стиля, согласно теории речевой деятельности, является фактор (или категория) субъекта к предмету отличается сдержанностью, нейтральностью. Отношения субъекта к предмету тесно связано с его отношением к адресату. Для субъекта как носителя научного стиля адресат представляет авторитет: он уважает его мнение, и это мнение далеко не безразлично.

Проблемы, возникающие при переводе, в большей степени связаны с передачей специальной лексики, и только специалист, работающий в определенной области, может подобрать определенный эквивалент тому или иному термину. Но основными противоречием в научно-техническом тексте является противоречие между стремлением к максимальной полноте и точности трансформации языковых единиц, в тоже время переводчик должен стремиться к лаконичности. И, конечно, при переводе научно-технических материалов обнаруживается целый ряд грамматических и синтаксических особенностей, т.к. некоторые из явлений отличаются в данном стиле чаще, а другие, напротив, встречаются в нем

сравнительно редко, что оказывает непосредственное влияние на перевод.

Отмеченные лексические, грамматические стилистические особенности научно-технических

материалов оказывают непосредственное влияние на коммуникативный характер таких материалов, который должен быть воспроизведен при переводе.

Литература

- 1 Шипова Г.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алматы: Наука, 1976. – С. 444.
- 2 Айтбаев О. Основы казахской терминологии. – Алматы, 2000. – 148 с.
- 3 Ахманова О.С. Теория словообразования и задачи обучения ин.яз. // Функ. наука. – 1974. – №5. – С. 36-47.
- 4 Ярцева В.Н. Научно-техническая революция и развитие языка // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М., 1977. – С. 28-36.
- 5 Татарина Л.А. Структурно-семантический анализ офтальмологической терминологии в английской научной литературе.
- 6 Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высш.шк., 1989. – 126 с.
- 7 Виноградов В.В. Вопросы языкознания // Итоги обсуждения вопросов стилистики. – 1955. – №1.

References

- 1 Shipova G.N. Dictionary tyurksizmov in Russian. – Almaty: Science, 1976. – s. 444.
- 2 Aitbaev O. Fundamentals of Kazakh terminology. – Almaty, 2000. – 148 s.
- 3 Akhmanova O.S. The theory of word formation and learning objectives in.yaz. // Funk. Nauka. – 1974. – №5. – s. 36-47.
- 4 Yartseva V.N. The technological revolution and the development of language // The technological revolution and the functioning of the world's languages. – M., 1977. – s. 28-36.
- 5 Tatarinova L.A. Structural and semantic analysis of ophthalmic terminology in English literature
- 6 Zabotkina V.I. New vocabulary of modern English language. – M.: Vyssh.shk., 1989. – 126 s
- 7 Vinogradov V.V. Questions linguistics // Results discuss style. – 1955. – №1.

ӘОЖ 82:801.6; 82-1/-9

Н. Шарыпқазы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: nuriknaiman@mail.ru

Абай Құнанбаев шығармаларының Қытай жерінде зерттелу мен насихатталу жағдайы

Қазақ халқының ұлы ойшылы, философ ақыны Абайдың Қытай елінде насихатталу барысын, бірнеше кезеңге және қытай-ұйғыр тілдеріне аударылу мен баспа бетін көру жағдайында, негізгісі қазақтарға қалай жеткізілуіне қарай қарастыруға тура келеді. Қытайдағы қазақтар үшін Абай – өз ақыны, өз адамы және ұйғыр мен қытайлар алдында мақтан тұтар, бетке ұстар асқар тауы іспетті.

Түйін сөздер: Абай, Қытай, зерттеу және насихаттау.

N. Sharypkazy

Development and agitating the job of the great kazakh thinker and philosopher Abay in China

Development and agitating the job of the great Kazakh thinker and philosopher Abay in China, translating aforesaid job into Chinese and Uigur languages, achieve them to newspaper and journals can be divided into several phase. For Kazakh people, who live in China, Abay is their poet, their man and they imagine him like vertex of the highest mountain and proud of him among Chinese and Uigur people.

Key words: Abay, China, researching and agitating.

Н. Шарыпқазы

Исследование и пропаганда трудов Абая Кунанбаева в Китае

Исследование и пропаганда трудов великого казахского мыслителя и философа Абая в Китае, перевод вышесказанных трудов на китайский и уйгурский языки, достижение их на страницы газет и журналов можно разделить на несколько этапов. Для казахов, проживающих на китайской земле, Абай – это свой поэт, свой человек, и они представляют его себе как вершину самой высокой горы, которой можно гордиться.

Ключевые слова: Абай, Китай, изучение и агитирование.

Қытайдағы қазақтар арасында Абай ХХ ғасырдың басынан бері белгілі бола бастады. Бұл тұста орыс-қытай шекарасы деген әлі де болса шартты ғана шекара болатын. Жаз – жайлау, күзеу, ас-тойларда екі ел арасында дау-шарды шешетін съезд құрылтайларда ылғи да барыс-келіс жасасып тұратын. Әсіресе, ХХ ғасырдың алғашқы он жылдықтарында Абай өлеңдері мен әндері Қытайдағы қазақтарға ауызша тарала басталса, ал «Айқап», «Қазақ» газеттері арқылы 1909 жылы баспадан шыққан Абай өлең-

дері қыздардың жасауына қосылып, елден елге жетіп отырған.

1916 жылғы Қазақстанда ұлт-азаттық көтерілістің ақырында, орыс қырғынынан қашып бас сауғалаған қазақтар арқылы Абай да қытай қазақтарына қоныс аударып, барғандай болды. Әсіресе, Алаш ардақтыларының тікелей әсерімен Абай, Шәкәрім шығармалары кеңінен насихаттала бастады.

Қазақстан мен қытайдағы қазақтар арасында алтын көпір, әрі рухани ұстазы болған Жү-

сіпбек Қожашайықсламов пен Әсет Найманбаев шығармашылығы арқылы, Абай, Шәкәрім поэзиясының ғажайып ескерткіші, тәрбиелік, эстетикалық, мәні арта түсті [1; 564].

1928-1932 жылдардағы қызыл қырғын, ашаршылық тұсында шекара асып барған қазақтардың арасында сауатты, білімді, алаш идеясына шын берілген көптеген адамдардың болуы, жергілікті халықты сауаттандыру, Алаш ұранын насихаттау, ұлт азаттық идеясын таратуы айтарлықтай ықпал еткені тарихи шындық. Олар Абай поэзиясы мен ғақылияларын кеңінен насихаттаушылар болды.

1934 жылдан былай қарай Шығыс Түркістан аумағында бар билікті қолына алған саяси айлакер, Шыңшысай Кеңес одағымен достықты нығайтуды бірінші ұранға айналдырған аты шулы «алты саясаты» әсерімен Қазақстаннан көптеген маман, кадр, мұғалімдер, баспагер, дәрігерлер, инженерлер, құрлысшылар халқын жаппай сауаттандырды. Мектеп-медреселер салынып, газет-журналдар шығаруды жолға қойды. Осы барыста мектеп оқулықтарында әдебиет пен ана тілі пәндерінде Абай мен Ыбырай Алтынсарин өмірбаяны мен шығармалары үзбей оқытылып, кеңінен насихаттала бастады.

1944-1950 жылдарға дейін салтанат құрған Шығыс Түркістан өкіметі тұсында мәдени-ағартушылық, баспагерлік саласы жедел дамыды. Абай шығармалары жаппай, ашық әрі жүйелі насихатталып, бір ұрпақты тәрбиелеп шығарды деуге болады. Осы тұста халыққа кеңінен танылып, зор беделге ие болған ақындар: Ақыт Қарымсақов (Үлімжі ұлы), Таңжарық Жолды ұлы Абай есімін пір тұтып, өз шығармаларында оның ұлылығын дәріптеп отырды.

Іле, Алтай, Тарбағатайдағы қазақ мектептеріндегі қазақ әдебиеті мен ана тілі және басқа да оқулықтар 1962 жылы орыс-қытай шекара жанжалы шығып, екі ел арасы бұзылғанға дейін Қазақстандағы оқулықтар негізінде төте жазумен басылған оқулықтар бойынша оқытылып келді. Қытай қазақтары осы оқулықтар бойынша білім нәрінен сусындады. Сондықтан Қытайдағы қазақтар үшін Абай ешқашан бөгде адам болған емес. Керісінше, Абай – қазақ, қазақ – Абай біртұтас тұлға еді.

1962-1980 жылдар аралығында Қытайда жаппай етек алған мәдени зор төңкеріс кезінде, Қытайда қазақтар барынан түгел айырылды. Сыртқы әлемнен бүтіндей қол үзіп қалды. Мектептер мен жоғары оқу орындарының бағдарламасында ендірілген «Ұлт мәселесі» деген жаңа

пәнін оқуға мәжбүр болды. Бұл Қытай студенттері мен оқушыларының оқу бағдарламасына енгізілмеді. Қытайдағы қазақтар Сталин сызып берген ұлт жөніндегі төрт шарт бойынша Қытайдағы қазақтар – басқа ұлт, Кеңес еліндегі қазақтар – басқа ұлт, яғни аты аттас екі ұлт өкілдерін мойындауымыз керек болды. Ондай жағдайда Абай туралы сөз болу, мүмкін емес еді.

1980 жылдан бері қарай Қытайда басталған реформа арқылы есікті сыртқа айқара ашу – мәдени зор төңкеріс кезінде салынған былықтарды тазалап, нағыз мәдениет реформасын жасау қолға алынған. Сонымен қатар қазақ мектептері мен радио телевиденияда Абайды насихаттауға кең жол ашылды. Қазақ мектептерінде бесінші сыныптан он екінші сыныпқа дейін оқытылатын қазақ әдебиеті оқулығында Абай өмірбаяны мен шығармашылығы және Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман повестіне үзінділер үзбей оқытылып отырды. Қазақ тілі – білім ордасы делінетін Шыңжаң өлкесіндегі Іле қазақ облысының Іле педагогикалық Институты, Куйтүн қаласындағы Оқу-ағарту Институты, Бейжіңдегі Ұлттар Университеті және Аймақ ауданындағы педагогикалық училищелері де, Абай шығармалары кеңінен оқытылып келген болатын. 2000 жылдан былай қарай, Қытайда ашық жүргізіле бастаған жаппай қытайландыру қазақ-ұйғыр мектептерін жаппай қысқартып, қытайша аралас мектепке айналдыру науқаны барысында, сабақ тек қытай тілінде жүргізілетін болды. Сыртқы көрініске ғана қазақ әдебиеті мен тарихы, ана тілі пәндері қазақ тілінде жүргізілді. Сондықтан, ендігі Қытайдағы қазақтардың жас ұрпағы қазақ тілінсіз, қазақтың ұлы Абайынсыз тәрбиеленіп қытайлардың қара дүрсін саяси, мәдени-гуманитарлық жақтан түрлі қысымдар мен кедергілерге ұшырап, қатты қысымдар көруде. Қытайлар көрініске, жалаң насихаттау шараларына өте шебер келеді. Естуімізше, Құлжа қаласындағы Іле педагогикалық институты жанынан Абай институты ашылыпты. Не болса да көңіл қуанарлық, құптарлық жақсы бастама екен. Әуезов атындағы Әдебиет институты қытайлық әріптестерімен байланыс орнатып, «Абай оқулары» сол жақта жалғастырса жарасар еді. Абай шығармалары қытайлар мен ұйғырлар арасында аздап болса да таралып насихатталып келеді. Ұйғырдың белгілі ақыны Османжан Сауыт, Абай өлеңдерін ұйғыр тілінде өте сәтті аударып газет-журналдар да үздіксіз жарияланып келеді. «Абай жолы» 1949-2000 жылға дейін төте жазумен 7 рет басылып шыққан екен. Бірақ бұл күн-

дері жеке адамдардың қолында болмаса кітап дүкендерінен табу біраз қиындық тудыруда.

Абай шығармалары мен «Абай жолы» романы қытай тіліне аудару ісіне белсене ат салысып жүрген ұлты сібе (маньчжур) Ха-Бай мен Гао Сун-Фань еңбегін құрметпен еске алуға болады. Ал қытай-қазақ тіліне бірдей жетік қазақ қызы Қайша Тәбәраққызы «Абай жолы» романын қытай тіліне сәтті аударып шықты. Ақын Мұқағали Мақатаевтың 80 жылдық мерейтойына орай ұйымдастырылған іс-шаралар аясында, Қайша Тәбәраққызының көркем аудармасы мен Мұқағали шығармалары қытай тілінде аударылып кітап болып шыққан.

1989 жылы қытайдың белгілі тарихшысы Су Бихай Шыңжаң Университеті баспасынан басып шығарған, «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты 858 беттік зерттеу еңбегінің 3 тараушасын, «Қазақтың осы заманғы көрнекті ақыны Абай» шығармашылығына арнапты. 720-736 бет аралығында ұлы ақынның шығармашылығы: 1. Абайдың өмірі. 2. Қазақ халқын көркейту, ауыр жүгін арқалау. 3. Өшпес еңбек деген 3 тақырыпқа бөліп, жан-жақтылы таныстырады. «Сегіз аяқ», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» қатарлы өлеңдерін аударып, мазмұндап отырған [2].

1996 жылы Шыңжаң Халық баспасынан шыққан 3 томдық Қазақ әдебиетінің тарихының I томында қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде мынандай принципке негізделген:

1. Ежелгі заман әдебиеті (б.з. 5-ғасырына дейінгі дәуір).

2. Ерте заман әдебиеті (6–19-ғасырдың екінші жартысына дейінгі дәуір).

3. Таяу заман қазақ жазба әдебиетінің тарихын жазуда әлем классиктерінің қатарынан орын алған қазақ халқының ұлы ойшыл, философ, ақын Абай Құнанбаевқа ерекше орын берілген [3; 326]. Өйткені Абайдың шығармалары мемлекет шекарасымен шектелген емес. Қазақтар қай елде тұруына қарамастан, оны күллі қазақтың ұлы ақыны деп есептейді. Абай – қытай қазақтарының жазба әдебиетінің жарыққа шығуы, қалыптасуы және дамуындағы ықпалы терең, орны ерекше ұлы тұлға. Өзгені қойып қытай жазба әдебиетінің негізін салушы Таңжарық Жолды ұлы, Ақыт Үлімжі ұлы қатарлы ірі тұлғалардың өзі де, кезінде Абай поэзиясынан үлгі алған, үйренген, ал Абай тағылым тұтас қазақ арасына кеңінен таралып үлгі-өнеге, ақыл-нақыл болып кеткен еді [4;11], – деп мақтанышпен жаза алды.

Ахметбек Кіршібаевтің Шыңжаң баспасынан шыққан Қазақ әдебиеті тарихынан, Таңдамалы үлгілер кітабында 13-тарауын 4 бөлікке бөле отырып, тұтастай Абай Құнанбайұлына арнайды:

1. Абай өмірі мен шығармалары.

2. Абай шығармаларындағы реализм және оның әлеуметтік мәні.

3. Абай ғылым және көркем өнер туралы.

4. Абай шығармаларындағы көркем өнер және стиль туралы. Абай өзінің өлеңдерінде саяси-әлеуметтік лирика, табиғат, көңіл күй лирикасын, лириканың жаңа түрлерін қолданады. Осылайша Абай қазақ поэзиясын түрі жағынан жетілдірді, оны жаңа биікке көтерді. Сондай-ақ, Абай қазақтың жазба әдебиетінің тәжірбесінде әлі сіңбеген прозалық түрлерді енгізу үшін де алғаш рет батыл қадам жасады деп, Абай шығармаларының тұңғығына тереңдей бойлап, ғылыми тұрғыдан ерекше талдау жасайды [5; 589-590].

Қорыта айтқанда, Абай – қазақтың ұлы ақыны, ұлы ойшылы, философы. Абай шығармалары тек қазақ халқының ғана маңдайына сиып, қазақ халқы ғана сусындайтын шығарма емес, ол – әлемдік классика, ал Абай – әлемдік тұлға. Олай болса, осындай ұлы тұлғаның ойы мен қаламынан туған ұлы шығармалары шекара талғап, ел таңдап жатпайтын ақиқат. Соның дәлелі, Абай шығармаларының қытай елінде тек қазақ тілді оқырмандардың қажетіне аударылып қана қоймай, қытай, ұйғыр тілдеріне де аударылып кеңінен насихатталуы және сол ұлт өкілдерінің жоғары бағасы мен зерттеуіне негіз болуы, Абай шығармаларының өміршеңдігі мен парасат пайымының өте биікте екенін көрсеткендей. Қытай жазба әдебиетінің негізін салушы бір топ ақын-жазушы, әдебиетші қауымының қалыптасуы мен қытай қазақтары жазба әдебиетінің негізін салуда бағдар болар асқар тау, сусындайтын қайнар бұлағы ретінде Абай және оның шығармаларының тұрғанын байқаймыз. Сондай-ақ, Абай шығармаларының Қытайдағы қазақ оқырмандарының үлкен рухани байлығы, таусылмайтын азығы ретінде қазақ халқы мен бірге мәңгі жасай беретініне тағы бір көзіміз жете түскендей. Парасат пайымы бөлек, талғамы биік, болашақ қазақ жастарының Абай әлеміне үңіліп, тереңдеген сайын, Абай шығармалары да жаңа заманада тың биіктерге көтеріліп, асқақтай түсеріне сеніміміз мол.

Әдебиеттер

- 1 Жақып Мырзахан. Қазақ халқы және оның салт-санасы. – Шыңжаң Халық баспасы, 1994. – 598 б.
- 2 Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Шыңжаң Халық баспасы, 2005. – 857 б.
- 3 Әлімғазы Дәулетхан. Шығыс Түркістан халықтарының ұлт-азаттық дәуір әдебиеті 1679-1949. – «Мир» баспа үйі, 2013. – 65 б.
- 4 Бексұлтан Кәсейұлы. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. – Шыңжаң Халық баспасы, 1996. – 886 б.
- 5 Ахметбек Кірішбаев. Қазақ әдебиеті тарихынан таңдамалы үлгілер. II том. – Шыңжаң университеті, 980 б.

References

- 1 Zhakyp Myrzahan. Kazak halky zhane onyn salt – sanasy. – Shynzhan Halyk baspasy, 1994. – 598 bet. 2002. – 200 s.
- 2 Su Bihai. Kazak madenietinin tarihy. Shynzhan Halyk baspasy, 2005. – 857 b.
- 3 Alimgazy Daulethan. Shygys Turkistan halyktarynyn ult-azattyk dauir adebieti 1679-1949. – «Mir» baspa uiy, 2013. – 365 b.
- 4 Beksultan Kaseiuly. Kazak adebietinin tarihy I tom. – Shynzhan Halyk baspasy, 1996. – 886 b.
- 5 Ahmetbek Kirishbaev. Kazak adebieti tarihyndan tandamaly ulgiler. II tom. –Shynzhan Universiteti, 980 b.

ӘОЖ 81'38; 801.6; 808

Г.К. Шатекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: gu-lee1985@mail.ru

Корей және қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздерді салыстырмалы талдау

Мақалада автор қазақ тілі мен корей тіліндегі еліктеуіш сөздерге сипаттама бере отырып, оларды салыстыра талдаған. Екі тілдегі еліктеуіш сөздерді байланыстыра, салыстыра зерттеу арқылы олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін көрсеткен.

Түйін сөздер: корей тілі, қазақ тілі, еліктеуіш сөздер, бейнелеуіш сөздер, салыстырмалы талдау.

G.K. Shatekova

Comparative analysis of korean imitative words with imitative words in kazakh language

In article the author, describing and comparing imitative words of the Korean and Kazakh languages, analyzes them. As a result of research, having compared and having connected words of two languages, the author shows their similarities and differences.

Key words: Korean language, Kazakh language, imitative words, figurative words, comparative analysis.

Г.К. Шатекова

Сравнительный анализ звукоподражательных слов корейского и казахского языков

В статье автор, описывая и сравнивая звукоподражательные слова корейского и казахского языков, анализирует их. В результате исследования, сопоставив и связав слова двух языков, автор показывает их сходства и различия.

Ключевые слова: корейский язык, казахский язык, звукоподражательные слова, образные слова, сравнительный анализ.

Еліктеуіш сөздер семантикалық жағынан алғанда, біріншіден, табиғатта ұшырайтын сан алуан құбылыстар мен заттардың бір-бірімен қақтығысу я соқтығысуларынан туатын, сондай-ақ неше түрлі жан-жануарлардың дыбыстау мүшелерінен шығатын әр түрлі әрекет қимылдарынан туатын, әр қилы дыбыстарға еліктеуінен пайда болған түсініктерді білдірсе, екіншіден, сол табиғатта ұшырайтын сан алуан құбылыстар мен заттардың және неше түрлі жан-жануарлардың сыртқы сын-сипаты мен қимыл әрекеттерінің де қилы-қилы көріністерінен пайда болатын түсініктерді білдіреді. Мысалы,

сарт-сұрт, жарқ-жұрқ, қырт-қырт, пытыр-пытыр, шорт, бұрқ-сарқ, сар-сар, жылт-жылт, сылдыр-сылдыр, пыр, шыр-шыр, т.б.

Еліктеу сөздердің бір тобы семантикалық мағыналары жағынан табиғатта ұшырасатын әр алуан дыбыстармен байланысты болса, екінші тобының семантикалық мағыналары сол табиғаттағы әр қилы табиғи көріністердің бейнелерімен байланысты. Бейнелеуіш сөздер адамның жан-жануарлардың т.б. сыртқы көрінісін бейнелеп көрсетуден пайда болған. Мысалы, *ду* (етіп қызару), *елең*, *жалп-жалп*, *қылт-қылт*, *арбаң-арбаң*, *тырбың-тырбың*, *ербең-ербең*,

одыраң-одыраң, сораң-сораң, талтаң-талтаң, күйбең-күйбең, қорбаң-қорбаң т.б. [1].

Корей тілінде еліктеуіш және бейнелеуіш сөздер үшін ортақ атау жоқ, олар әрдайым «еліктеуіш-бейнелеуіш сөздер (의성어 의태어)» болып жүреді. Сондықтан корей тілінде аты өзі айтып тұрғандай, еліктеуіш-бейнелеуіш сөздердің қосарлана аталуына сәйкес, бұл сөздердің де еліктеуіш сөздер тобы және бейнелеуіш сөздер тобы болып бөлінетінін байқауға болады. Корей тілінің ортақ үлкен сөздігіне жүгінер болсақ, еліктеуіш сөздер деп адам немесе заттың дыбысын ұқсас етіп шығаратын сөздерді атайды. Мысалы, Пак Чем Ди бар дауыспен ән салды: *Шрыы-рын* (스르릉), *шрыы-рын* (스르릉), *сак-сак* (삭삭) (Ли Ги Ен). Ал бейнелеуіш сөздер деп адам немесе заттың бейне, кимылын ұқсас етіп көрсететін сөздерді атайды. Мысалы, Отбасы мүшелері бәрі жиналып *осун-досун* (오순도순) жарасымды әнгімелесті (ТОPIK сұрақтар жинағы). Еліктеуіш-бейнелеуіш сөздер корей тілінің маңызды пәндерінің бірі бола тұра, дыбыстас сөздер, жоғарыда атап өткен «санджино (상징어)» (символикалық лексика), еліктеу сөздер деген терминдерді өз құрамына кіргізе алады. Осылайша корей тіліндегі еліктеуіш-бейнелеуіш сөздердің жеке дербес сөздер тобы екенін көре аламыз.

Корей тілінде де, қазақ тілінде де еліктеуіш сөздердің түрлері жеткілікті. Аталмыш екі тілдегі еліктеуіш сөздерді былайша ортақтастырдық:

1. Табиғат құбылыстарының (жаңбырдың жаууы, найзағайдың күркіреуі, желдің гуілі, жапырақтың құлауы, өзен суының ағуы т.б.) дыбыстарына еліктеуден пайда болған сөздер. Мысалы, Абай қасына келді де, суға Оспанмен бірге *шомп* етіп құлап кетті (М.Әуезов). Цзян Тайгун тастан келі жасады. Келсаппен ұрғанда *ттоль-кку-дон* (떨꾸덩) деп үн шықты. *Ттоль-кудон* (떨꾸덩) деп сенің құлағына естілер («Адал Чхун Хян»).

2. Түрлі жан-жануарлардың дауыстарына еліктеуден пайда болған сөздер. Мысалы, Құтырған көк төбеттей *арс-арс* етіп,

Бақсыны кім әкелген *ырылдаатын* (С.Торайғыров).

3. Адамға байланысты (күлу, жылау, есінеу, түшкіру, ұйықтау, айқайлау т.б.) дыбыстарға, кимылдарға еліктеуден пайда болған сөздер. Мысалы, Ол *ныс-ныс* ұйықтаған баланың қасына келіп, айналып, толғанып тұр (Ғ.Мұстафин). Отыншы мұнайып *оң-оң* (영영) деп жылады («Перизат пен отыншы» ертегісі).

4. Түрлі механизмдердің (машина, техника, музыкалық аспап т.б.) дыбыстарына, қимылдарына еліктеуден пайда болған сөздер. Мысалы, Күректердің *зың-зың* еткені енді естіле бастады (Ғ.Мүсірепов). Теңізшілер дабылды таяқшалармен *тун-дун* (툰툰), *тун-дун* (툰툰), *тури-дун-дун* (두리툰툰) деп қағып отырды («Сопы Сим Чхон») [2].

Еліктеуіш сөздер–салғастырылып отырған екі тілде де коршаған ортадағы, адам және басқа да жан-жануарлардың дыбыстары мен қандай да бір жанды-жансыз заттың немес құбылыстың күй-сипатын білдіретін сөздер. Кесте 1-табиғатта кезігетін сан алуан дыбыстарға еліктеп, оларды тілде білдіретін сөздер қазақ тілінде де, неміс тілінде де дыбыстық еліктеуіш сөздердің негізгі денін құрайды. Найзағайдың күркіреуін білдіретін *у-ры-рың* (우르릉), найзағайдың ұруын білдіретін *ту-ду-туң-кхуаң* (두두등쑤), жауынның да дыбыстарын түрліше білдіретін *джуак* (쑤), *джу-рук-джу-рук* (주룩주룩), *ху-ды-дык-ту-ды-дык* (후두득두드득) сияқты сөздер табиғаттағы бір құбылысты түрліше дыбыстап көрсетеді. Корей тіліндегі дыбыстық еліктеуіш сөздер осылайша ерекшелене, белгілі бір дыбыстарға негізделетін еліктеуіш сөздердің санын көбейтіп отыр. Ал қазақ тілінде дыбыстық еліктеуіш сөздерге қарағанда алуан түрлі іс-әрекетті, жанды-жансыз заттар мен құбылыстардың жайы мен күйін, ішкі-сыртқы қалпын қалпын көрсететін бейнелеуіш сөздер көп. Сонымен байланысты, олардың тілдегі қолданылу ауқымы да еліктеуіш сөздермен салыстырғанда кеңірек.

Кесте 2 сөздерден, әсіресе, қойдың маңырауы, ешкінің маңырауы, сиырдың мөңіреуі, тышқанның шиқылдауынан екі тілде жақын дыбыстық ұқсастықтарын көреміз. Алайда корей тілінде жануарлармен байланысты еліктеуіш сөздердің тағы бір тобы бар. Олар жануарларды шақыру, қарату сөздері. Мысалы, мысықты шақыру–*а-на* (아나) немесе атымен; итті шақыру –*о-ё-ё-ё* (어여여여) немесе атымен; тауықты шақыру–*ку-гу-гу* (구구구); мысықты қуу белгісі–*шуи* (쉬) т.б. Әрине, төрт түлікті ертеден қолына бағындырып келген қазақ халқының тілінде жануарларды қарату, шақыру сөздері жоқ деп айтсақ тарихымызды теріске шығарғанымыз болар. Бірақ қазақ тілінде бұл сөз топтары одағай сөздердің, соның ішінде шақыру одағайларының құрамына енгізілген. Одағай сөздер, алдыңғы бөлімде айтылғандай, еліктеуіш сөздермен өте ұқсас сөз табы. Олар қазақ тілінде еліктеуіш сөздерден өзгеше толық

мағынасы болмайтын, адамның түрлі көңіл-күйін білдіретін және жан-жануарларға қаратылып айтылатын сөздер. Одағайдың үш түрі бар: 1) көңіл-күй одағайлары; 2) жекіру одағайлары; 3) шақыру одағайлары. Жоғарыда келтірілген корей тіліндегі жан-жануарларға қаратпа сөздер қазақ тілінде одағайдың үшінші түрі шақыру одағайлары болып табылады. Мысалы, қойды шақыру – пұшайт-пұшайт; түйені шақыру – көс-көс; ешкіні шақыру–шөре-шөре; жыл-

қыны шақыру – құрау-құрау, моһ-моһ; сиырды шақыру – ауһау-ауһау, әукім-әукім; итті шақыру – кә-кә, айтақ-айтақ, атымен; мысықты шақыру – пырс, т.б. Мысалдан байқалып отырғандай, қазақ тілінде шақыру одағайларының түрі көп әрі бұл сөздер тобы жеке пән ретінде де зерттелгені аз емес. Алайда еліктеуіш сөздерді зерттей келе, қазақ тілінде олардың одағай сөздерден айырмашылықтарын ескере жүрген жөн [3].

Мұндағы адамның шығаратын ды-

1-кесте

Табиғат құбылыстары	Корей тілінде	Қазақ тілінде
найзағайдың күркіреуі	우르릉 (у-ры-рын)	тарс, тұрс, гүрс, күрк
желдің үні	쌩쌩 (сән-сән)	гу-гу, зу-зу
найзағайдың ұруы	두두둥 쿵(ту-ду-тун-кхуаң)	жарк, жұрк
жаңбырдың жаууы	췘악(ссуак), 주룩주룩(джу-рук-джу-рук), 득두드득(ху-ды-дык-ту-ды-дык)	тарс-тарс, себелен
өзен суының ағуы	줄줄(джоль-джоль)	сылдыр, салдыр, сар-сар, гүр-гүр
су тамшысы	췘로롱(чжо-ро-роң)	бұлк, бүлк
теңіз толқынының шуы	췘췘췘췘(чоль-ссок-чоль-ссок)	шарп

2-кесте

Жан-жануарлар мен құстардың дыбыстары	Корей тілінде	Қазақ тілінде
иттің үруі, күшінтің шәңкілдеуі	멍멍(моң-моң), 왕왕(уаң-уаң)	әу-әу, маңк-маңк, арс-арс, шәңк-шәңк, т.б.
тауықтың құркылдауы	꼬끼오(кко-кки-о)	құрк-құрк
қаздың қаңқылдауы	꽹꽹(куэк-куэк)	қаңк-қаңк
есектің ақыруы	깽깽(кхоң-кхоң)	иаһ
әтештің шақыруы	비베췘(би-бе-джоң)	кукареку
қарғаның қарқылы	깽깽(ккак-ккак)	қарк
қойдың маңырауы	매-애-애(мэ-э-э)	мэ-э
ешкінің маңырауы	매해-애(мэ-хэ-е)	мэ-э
сиырдың мөңіреуі	음매(ым-мэ)	мө-ө
мысықтың мияулауы	야옹야옹(я-оң- я-оң)	мияу
тышқанның шикылдауы	췘췘(джик-джик)	шиқ-шиқ
бақаның бақылдауы	개굴개굴(кэ-гуль-кэ-гуль)	бақ-бақ
кішкене құстардың шықылықтауы	췘췘(джэк-джэк)	шық-шық
доңыздың қорсылдауы	꿀꿀(куль-куль)	қорс-қорс
үкінің дыбысы	부엡부엡(пу-оң-пу-оң)	у(һ)-у

быстарына келсек (Кесте 3), олар корей тіліндегі түшкіруді білдіретін *э-чуи* (애취), күлкіні білдіретін *паң-гыт-паң-гыт* (방긱방긱), *щиң-гыт-щиң-гыт* (싱긱싱긱), *ха-ха* (하하), *хе-хе* (헤헤), қорылды білдіретін *ды-ры-роң-ды-ры-роң* (드르렁드르렁) және т.б. еліктеуіштер қазақ тілінен әлдеқайда ерекшеленеді. Қазақ тілінде түшкіру ауызекі тілде әпчү, әпшү еліктеуіштерімен айтылғанымен, әдеби тілде түшкіру етістігі арқылы беріледі. Қазақ тілінде «Күлкінің әртүрлі реңктерін білдіретін елуге жуық еліктеуіш сөздер бар» екендігін ескерсек, корей тілінде де күлкіні білдірудің дыбыстары жеткілікті. Екі тілде де күлкінің реңктерін білдіретін еліктеуіш сөздер күлкі иесінің жасынан, көңіл-күйінен, мінезінен, оның белгілі бір адамға немесе жағдайға деген ой-пікірі мен қатынасынан да, сонымен қатар күлкінің сипатынан да хабар бере алатынын байқауға болады: Есбол аға *шиық-шиық* күлді. Балықшылар *ду* күлді. Жігіттер ши түбіндегі қарайғанды жаңа ғана көріп, бірін-бірі шымшылап *мырс-мырс* күле

бастады. Бір уыс орган шөбіне бір қарап, *қыт-қытпап* күліп Мөңкеге барады. Қарт жырау *кеңк-кеңк* күлді.

Қазақ тілінде, сондай-ақ, күлкіні білдіретін еліктеуіш сөздердің корей тілінде, сонымен қоса көптеген өзге тілдерде кездесетін *ха-ха*, *хе-хе*, *хи-хи* сияқты түрлері де қолданылады: Ә, солай ма? *Хе-хе-хе!* Құрығы ұзын құдай оның тағдырын да... *ха-ха-ха-а...*міне, өз қолыма әкеліп берді (Ә.Нұрпейісов).

Ал корей тіліндегі күлкі реңктері былайша бөлінеді: көбіне қыздардың немесе жас балалардың бір ауыздан бірге күлгендегі дыбысы – *кка-ры-ры* (까르르); жарқын жымию – *ккэ-ды-дык* (깨드득); күлкіні әдейі тежеп, ішінен күлу – *киль-киль* (길길); жиі күлетін келбет – *но-тхоль-но-тхоль* (너털너털); мазақы етіп күлу – *пи-шик-пи-шик* (비식비식); бірнеше адамның бір мезетте күлуі – *джэ-гы-ры-ры* (재그르르); еш қысылмай бар дауыспен күлу – *ха-ха* (하하) (*хо-хо* (허허), *хе-хе* (헤헤), *хи-хи* (히히) т.б. [4].

3-кесте

Адам шығаратын дыбыстар	Корей тілінде	Қазақ тілінде
аһлеу, үһлеу	퐁퐁(коң-коң)	аһ, үһ
Түшкіру	에취(э-чуи)	әпчү, әтпүш
Жылау	엉엉(оң-оң)	а-а, ы-ы, ың-ың, ыз-ыз
Ыңылдау	앙앙(аң-аң)	ла-ла-ла
Қорылдау	드르렁드르렁(ды-ры-роң-ды-ры-роң)	қор-қор, пыр-пыр
Жөтелу	콜록콜록(кхол-лок-кхол-лок)	күрс-күрс
Күлу	방긱방긱(паң-гыт-паң-гыт), 싱긱싱긱(щиң-гыт –щиң-гыт), 하하 (ха-ха), 헤헤(хе-хе)	қарқ-қарқ, мырс-мырс, сылқ-сылқ, тырқ-тырқ
жүрек соғысы	두근두근(ду-гын-дуг-ын)	дүрс-дүрс, тарс-түрс
ұйықтағандағы дыбыс	쿨쿨(кхуль-кхуль)	пыс-пыс
Сүю	뽀뽀(ппо-ппо)	шөлп
шапалақ ұру	짹짹(чжуак-чжуак)	ду
адам қадамының дыбысы	뚜벅뚜벅(тту-бок-тту-бок)	тақ-тақ, тоқ-тоқ, тық-тық, тып-тып
баланың дәмді тағамды жегендегі дыбысы	냠냠(ням-ням)	ням-ням
денені абайсызда ауыртып алғандағы дыбыс	아아아아(а-я-я-я)	ай, ой

Ендігі кезекте түрлі механизмдердің (машина, техника, музыкалық аспап т.б.) дыбыстарына, қимылдарына еліктеуден пайда болған

сөздерге келсек, корей және қазақ тіліндегі баламаларында мүлдем ұқсастық жоқ екендігін көруге болады.

4-кесте

Дыбыстар/қимылдар	Корей тілінде	Қазақ тілінде
қандай да бір қатты шыққан тарсыл (мысалы, мылтықтың атылуы, жарылыс)	굉 (пхон)	тарс (-тұрс), сарт (-сұрт), парс
құлау, соғылу, салдырлаған, қаңғырлаған дыбыс	굉굉(кхуаң-кхуаң), 굉굉(ппаң-ппаң)	дүрс, гүрс, салдыр-гүлдір, қаңғыр-күңгір
қоныраудың үні	찌르릉(джи-ры-рың), 따르릉따르릉(та-ры-рың-та-ры-рың)	дың (-дың), сыңғыр (-сыңғыр)
ауыр заттың құлауы	덜컹덜컹(толь-кхо-доң)	дүрс
көліктің сигналы	굉굉(ппаң-ппаң)	бип-бип
гитара үні	드릉릉(ды-ры-дың)	дың-дың
сағаттың тықылдауы	똑똑똑(ток-так-ток-так)	тық-тық
дабыл үні	둥둥둥(дуң-дуң-дуң)	Дүңк-дүңк
мотор дыбысы	웁웁(уэң-уэң)	дыр-дыр, дыр-дар
паровоз үні	뿌우뿌우(ппу-у-ппу-у)	гу-гу, дүт-дүт

Кестеде екі тілдегі қандай да бір заттардың дыбыстарын ортақ сәйкестендіргенімен, олардың бір-бірінен өзгеше, яғни бірінде бары екіншісінде кезікпейтін дыбыстарды анықтап көрсетуге болады. Олар – корей және қазақ халқының ұлттық музыкалық аспаптарының үні.

Самульнори (사물놀이) – төрт түрлі аспата ойналатын корей ұлттық музыкалық аспабы. Самульнори (사물놀이) дыбысын былайша көрсетуге болады: Бок (북) – корей дабылы, шығаратын дыбысы–тың-дың (등등), мағынасы – жаңбыр алдындағы аспандағы қаптаған бұлт; Жиң (징) – жел гуілі, мағынасы – желдің соғуын сипаттайды; Жангу (장구) – құм сағат секілді дабыл, жаңбыр жауған дыбысты сипаттайды; Доң (동) – дабылды екі жақтан ұрғандағы дыбыс; Та (타) – дабылды оң жағынан ұрғандағы дыбыс; Куң (궁) – дабылды сол жағынан ұрғандағы дыбыс; Кхуң (ฆ) – найзағай дыбысын сипаттау [5].

Төрт түрлі аспапта табиғаттағы мынадай құбылыстарды, аспандағы қара бұлт, найзағай гүрсілін, жаңбыр үнін, жел гуілін сипаттау корей ұлттық аспабы самульноридің көмегімен жүзеге асады. Бұл аспаптың үнін басқа тілдерде салып

беру мүмкін бола тұрғанымен, корей халқының өзіндік философиялық көзқарастарына бағына пайда болған дыбыстарын осы күйінде ғана көрсетуге болады. Сол сияқты қазақ халқының үрмелі аспабы – кернейдің үнін де басқа тілдерде жеткізу мүмкін болғанымен де, бұл аспаптың үні тек қазақ халқына ғана тән болып табылады. Оны қазақ тілінде *та-та-та*, *тра-ра-ра* деген еліктеуіш сөзбен білдіреді.

Қоршаған ортадағы түрлі жанды-жансыз дүниені дыбыстар арқылы емес, қимыл-қалпы, іс-әрекеті арқылы жеткізетін сөздер тобы бар екенін атап өттік. Бейнелеуіш сөздер еліктеуіш сөздерге қарағанда алуын түрлілігімен ерекшеленбейді. Егер де еліктеуіш сөздер айналамыздағы құбылыстарды есту қабілеті арқылы жеткізсе, бейнелеуіш сөздер құбылыстарды көзбен көру қабілеті арқылы жеткізеді. Мысалы: Ырғалып қарға *қарқ* етті; ірімшік аузынан *салп* етті деген сөйлемдерді алайық. Мұндағы *қарқ* деген сөз – қарғаның дауыстауынан естілген дыбыстың атын аңғартатыны, соған сәйкес, еліктеуіш сөз сол түсініктің атауы болатыны жоғарыда айтылды. Ал осы салалас сөйлемнің екінші жартысындағы *салп* деген сөз дыбысты емес,

қарғаның аузынан ірімшіктің жерге қарай түсіп бара жатқан я түскен кезіндегі көрініс елесін, сол көріністің бейнесін білдіреді.

Қуана күлген сінлімнің келбеті жаңа түскен тұман ұқсап *а-роң-корёссымнида* (아령거렸습니다) (жалт-жұлт ету; бірде бар, бірде жоқ) (Мун Хе Ён «Бала кезімнің бейнесі»). Корей тіліндегі бейнелеуіш сөздердің мәселесі олардың дыбыстық еліктеуіш сөздермен әсері, қарым-қатынасы аясында жүреді. Мұндағы бейнелеуіш сөздер көзге көрінбейтін сезімдерді көзге көрінердей етіп, сезу, көру, дәм сезу сияқты бүкіл сезімдерді біріктіріп, есту қабілеті арқылы белгіленетін дыбыстық еліктеуіш сөздерді де ортақ жеткізетін сөздер болып табылады. Корей тілінде еліктеуіш сөздер мен бейнелеуіш сөздерді айыру оңайды іс емес. Сондықтан да оларды ажырата білу ең басты мақсаттардың бірі болып отыр. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей мысал келтіріп көрелік: Есік желден *толь-кхок* (덜컹) етіп жабылып қалды. Есіктің жабылған дыбысына жүрегім *толь-кхок* (덜컹) етті. Үлкен шар *ппоң* (뽕) етіп жарылды [6].

Дыбыс деп заттардың соқтығысуы негізінде пайда болған дыбыс толқындарының дабыл жарғағын сәйкестіндіре құлаққа жеткізу құбылысын айтамыз. Сол дыбыстың жүзеге асуы үшін қимылдың болуы заңдылық. Осыдан дыбыстық еліктеуіш сөздерде бейнелеуіштік элементтердің қосарланып жүруін көреміз. Еліктеуіш сөздер еліктеуіштік әрі бейнелеуіштік қасиеттерді тудыра өз қолданысын кеңейте түседі. Ал қимыл кезінде дыбыстың болмауы да дәлел болып

отырғандықтан, бейнелеуіш сөздердің еліктеуіш сөздермен қатарлас жүру қажеттілігі жоқ.

Бейнелеуіш сөздерге тән тағы бір ерекшелікті көрсету үшін тағы да мысалдар келтіреміз. Мысалы, жоғарыда берілген күлкі реңкін білдіретін *ха-ха* (하하) еліктеуіші, сөздіктегі мағынасы бойынша, ауызды кең аша қысылмай күлгендегі дыбыс немесе бейне деп беріледі. *Ха-ха* (하하) еліктеуішінде өзіне ұқсас *хо-хо* (허허), *ху-ху* (히히), *хе-хе* (헤헤) сияқты түрлері бар екендігі де белгілі. Мұндағы *хо-хо* (허허) еліктеуіші, сөздікке сәйкес, ауызды домалақтатып, сәл ғана ашып қылымсып күлгендегі дыбыс немесе бейнені білдіреді. Берілген *ха-ха* (하하) және *хо-хо* (허허) күлкі реңктерін бір-бірінен ажырату дыбыстық жағынан гөрі келбеттік жағынан оңай келеді [7].

Сонымен дыбыстық еліктеуіш сөздерге қарағанда бейнелеуіш сөздер сөздің мағыналық жағын айыру үшін де молырақ септігін тигізіп отыр, яғни бұл бейнелеуіш сөздердің өзіне ғана тән, еліктеуіш сөздерден өзгешелігін білдіретін дербес ерекшелігі. Еліктеуіш-бейнелеуіш сөздер корей және қазақ тілінде де түрлі мағынаға ие бола алады, яғни екі тілге де синонимдік қасиет тән. Мәселен, бір заттың құлауы әсерінен пайда болған дыбыстарды корей тілінде *кхуаң* (꽂), *пхоң* (퐁), *ппаң* (뽕), қазақ тілінде мұндай қатты тарсылдаған дыбыстарды *тарс*, *тұрс*, *гұрс*, *парс* сөздері білдіреді. Ал омомнимдік қасиет бұл зерттеуде тек қазақ тіліне ғана тән екенін көрсетіп отыр. Мысалы, *лақ* еткізіп төгу (еліктеуіш сөз) және *қозы-лақ* (зат есім).

Әдебиеттер

- 1 Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 264-266-б.
- 2 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, 1988. – 517 б.
- 3 Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000. – 335-337-б.
- 4 Хан Джэ Ёнг. Корей тілін үйрету әдістері. – 2005.
- 5 Чэ Ван. Еліктеуіш-бейнелеуіш сөздердің тарихы мен мағынасы. Ұлттық тіл этимологиясы. – 1993. – 54-72 бб.
- 6 Ан Юн Джин. Корей тілін жоғарғы деңгейде үйренушіге арналған еліктеуіш-бейнелеуіш сөздерді үйрету әдістемелері. – 2010, Ханянг (Оңтүстік Корея).
- 7 Ко Гён Тхэ. Қайталама еліктеуіш-бейнелеуіш сөздердің үстеу ретінде қолданылуы туралы зерттеу. – 2009.

References

- 1 Salkhynbay A.khazirgi kazakh tili . – Almaty: Kazakh university, 2008. – 264-266-b.
- 2 Sravnitelno-istoricheskaya grammatika Turkic yazykov. Morfologiya. – Moscow: Nauka, 1988-517-b.
- 3 Sarybaev Sh. Kazakh til bilimi maseleleri. – Almaty: Arys, 2000. – 335-337-b.
- 4 Han Jae Yong. Korey tilin uyretu adisteri. – 2005.
- 5 Che Wan. Elikteuish-beyneleuish sozderding tarihy magynasy. Ul'tytk til etimologiyasy. – 1993. – 54-72-b.
- 6 An Yong Jin. Korey tilin zhogargy dengeyde uyrenushige arналган elikteuish-beyneleuish sozderdi uyretu adistemeleri. – 2010, Hanyang (Ontustik Korea).
- 7 Tae Kyung Co. Kaytalama elikteuish-beyneleuish sozderding usteu retinde koldanylyuy turaly zertteu. – 2009.

Авторлар туралы мәліметтер

- Абаған А.Б.** – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың корейтану және жапонтану кафедрасының докторанты
Абдиман Г.О. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының магистранты
Авакова Р.А. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры, филология ғылымдарының докторы
Амирбекова У.А. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың корейтану және жапонтану кафедрасының аға оқытушысы
Амиргалиева А.М. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының докторанты
Андабаева Д.А. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың түркітану және үндітану кафедрасының докторанты
Ахметбекова А.К. – филол.ғ.к., ассоц. проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың арабтану және ирантану кафедрасының доценті
Бисенғали А. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың түркітану және үндітану кафедрасының магистранты
Боранбаева А.Ж. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы
Даулет Ф.Н. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының доценті, филол. ғ.д.
Досымбекова Р.Ө. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының докторанты
Есеналиева Ж.Ж. – ф.ғ.д., профессор Абылай хан атындағы ҚазХҚжӨТУ
Жиекбаева А.Б. – филол.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың арабтану және ирантану кафедрасының доценті
Инаятулла М. – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің магистрі
Искакова З.Е. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың түркітану және үндітану кафедрасының аға оқытушысы
Жумадилова Г.Т. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың арабтану және ирантану кафедрасының аға оқытушысы
Кенжебаева А.Ә. – филол.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының доценті
Көптілеуова Д.Т. – филол.ғ.к., ассоц. проф., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың арабтану және ирантану кафедрасының доценті
Қортабаева Г.К. – филол.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың түркітану және үндітану кафедрасының доценті
Қыдырбаев Қ.А. – PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шығыстану факультеті арабтану және ирантану кафедрасының доцент м.а.
Манашева М.Б. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың түркітану және үндітану кафедрасының оқытушысы
Мустафаева А.А. – PhD, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шығыстану факультеті арабтану және ирантану кафедрасының доцент м.а.
Нурелова А.М. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың корейтану және жапонтану кафедрасының аға оқытушысы
Нуржаева А.М. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының оқытушысы
Салқынбаев М.Б. – филол.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың арабтану және ирантану кафедрасының меңгерушісі
Сафронова Л.В. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың корейтану және жапонтану кафедрасының профессоры, ф.ғ.д.
Нурбаева А.М. – Абай атын. ҚазҰПУ-дың филологиялық мамандықтар кафедрасының докторанты
Нурдолла А. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының магистранты
Шаймерденова Г. Г. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының магистранты
Сериккалиева А.Е. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қытайтану кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
Смагулова А.С. – Орталық-Азия университеті, филол. ғ.д. доцент
Смағұлова К.К. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың оқытушысы
Шалқаров Д. Б. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шығыстану факультеті түркітану және үндітану кафедрасының PhD докторанты
Шарыпқазы Н. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының оқытушысы
Шатекова Г.К. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ корейтану және жапонтану кафедрасының оқытушысы

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім ТАРИХ	Раздел 1 ИСТОРИЯ
<i>Амиргалиева А.М.</i> XXI ғасырдағы Қытай Халық Республикасының сыртқы имиджі мәселесі.....	3
<i>Боранбаева А.Ж.</i> Иранның түркі династиялары	9
<i>Искакова З.Е. , Жумадилова Г.Т.</i> О европоцентристских взглядах на восточную культуру	15
<i>Манашева М.Б., Қортабаева Г.</i> Осман империясының әкімшілік-құқықтық жүйесі	22
<i>Смағұлова К.Қ.</i> Қытайдағы конфуциандық	27
<i>Шалқаров Д.</i> Ислам мәдениетіндегі орта азия матуридийа дәстүрінің діни-дүниетанымдық элементтерінің қоғамдағы алатын орны	31
2-бөлім ФИЛОЛОГИЯ	Раздел 2 ФИЛОЛОГИЯ
<i>Абаган А.Б.</i> Фразеологизмдерді лингвомәдени құбылыс ретінде танудың қысқаша тарихы	37
<i>Андабаева Д.А., Авакова Р. А., Кортабаева Г.К.</i> Характерные особенности синтаксиса современного турецкого языка	42
<i>Ахметбекова А.К., Көптілеуова Д.Т.</i> Ш. Құдайбердіұлының сопылық танымы.....	46
<i>Даулет Ф.Н., Шаймерденова Г. Г., Нурдолла А.</i> Лингвокультурологический анализ зоонима «собака» в китайском, казахском, русском и английском языках	53
<i>Даулет Ф.Н., Шаймерденова Г. Г.</i> Кулинарные коннотации в казахском и китайском языках	59
<i>Даулет Ф.Н., Шаймерденова Г. Г., Даулетова Г.О</i> «Сакральные числа» в казахской, русской и китайской лингвокультурах	64
<i>Есеналиева Ж.Ж.</i> Категоризациялау теориясының методологиялық негізі.....	71
<i>Жиекбаева А.Б.</i> Жалпы әдеби тіл арқылы енген араб сөздерінің терминденуі.....	75
<i>Кенжебаева А.Ә.</i> Ғаламның тілдік бейнесіндегі «қытай әйелі» концептісі.	80

<i>Кенжебаева А.Ә., Досымбекова Р.Ө.</i> Қазіргі қытай тіліндегі терминжасам принциптері	84
<i>Қортабаева Г., Бисенғали А.</i> Түрік тіліндегі терминдену үрдісі	87
<i>Қыдырбаев Қ.А., Мустафаева А.А., Инаятулла М.</i> Әл-Халилдің «әл-айн» сөздігін құрастырудағы сөздерді реттеу әдісі	91
<i>Мустафаева А.А., Қыдырбаев Қ.А.</i> Языковая ситуация в ряде арабских государств: арабизация системы образования и ее терминов	95
<i>Нурелова А.М.</i> Жапон тіліндегі үстеулердің құрамы	100
<i>Нуржаева А.М.</i> Сравнительный анализ передачи вэньянизма «ㄷ» на казахский, русский и английский языки (на материале новеллы Пу Сунлина «Смешливая Ин-нин»)	103
<i>Нуржаева А.М.</i> Конечные частицы в вэньяне (на материале новеллы Пу Сунлина «Смешливая Ин-нин»)	106
<i>Салқынбаев М.Б.</i> Ә. Дербісәлі және қазақ шығыстану ғылымы.	110
<i>Сафронова Л.В., Амирбекова У.А., Нурбаева А.М.</i> Концепт чисел и когнитивная поэтика в рассказе Лаврентия Сона «Площадь треугольника»	116
<i>Сериккалиева А.Е., Абдиман Г.О.</i> К вопросу об исчезающих языках современного Китая	122
<i>Смагулова А.С.</i> Лингвистические основы последовательного перевода научно-технических текстов	128
<i>Шарыпқазы Н.</i> Абай Құнанбаев шығармаларының Қытай жерінде зерттелу мен насихатталу жағдайы.....	133
<i>Шатекова Г.К.</i> Корей және қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздерді салыстырмалы талдау.....	137
Авторлар туралы мәліметтер	143

CONTENTS
**Section 1
HISTORY**

<i>Amirgaliyeva A.M.</i> Questions to the external image of the Republic of China in the XXI century	3
<i>Boranbayeva A.Zh.</i> Turkic dynasty of Iran.....	9
<i>Iskakova Z.E., Zhumadilova G.T.</i> О европоцентристских взглядах на восточную культуру	15
<i>Manasheva M., Kortabayeva G.</i> Administrative-legal system of the ottoman empire.....	22
<i>Smagulova K.K.</i> Confucianism in China	27
<i>D.B. Shalkarov</i> The Role of the elements of the religious views of the tradition maturidia of Central Asian Islamic culture in the society	31

**Section 2
PHILOLOGY**

<i>Abagan A.B.</i> Brief history of the recognition of phraseology in cultural linguistics aspect	37
<i>Andabayeva D.A., Avakova R.A., Kortabayeva G.K.</i> The characteristic features of the syntax of modern Turkish language	42
<i>Akhmetbekova A.K., Koptileuova D.T.</i> The sufi understanding of Sh. Qudaiberdyuly	46
<i>Daulet F.N., Shaimerdenova G.G., Nurdolla A.</i> Zoonym «dog» in chinese, kazakh,russian and englisg languages.....	53
<i>Daulet F.N., Shaimerdenova G.G.</i> Gulinary codes in kazakh and chinese languages	59
<i>Daulet F.N., Shaimerdenova G.G., Dauletova G.O.</i> «Sacred numbers» in kazakh, russian and chinese cultures and languages.....	64
<i>Esenalieva Zh.Zh.</i> The methodological foundations of the theory of categorization.....	71
<i>Zhiyekbaeva A.B.</i> Terminologization of Arabic words in the common literary language	75
<i>Kenzhebaeva A.A.</i> The concept of «Chinese women» the back drop of the globalling uistic image.	80

<i>Kenzhebaeva A.A., Dosymbekova R.O.</i> The principles of forming terminology in modern Chinese language	84
<i>Kortabaeva G.K., Bisengali A.</i> The trend toward termination unit vocabulary Turkish	87
<i>Kydyrbayev K.A., Mustafayeva A.A., Inayatulla M.</i> Methods of wordorder in the dictionary formation «Al-Ain» of Al-Khalil	91
<i>Mustafayeva A.A., Kydyrbayev K.A.</i> The language situation in some Arab States: Arabization of the education system and its terms	95
<i>Nurelova A. M.</i> The structure of the adverbs in Japanese language	100
<i>Nurzhayeva A.M.</i> Comparative analysis of transmission of the word «冪» in kazakh, russian and english (based on the novel of Pu Songling «Miss Ying-ning, or the laughing girl»)	103
<i>Nurzhayeva A.M.</i> The final particles of wenyao (based on the novel of Pu Songling «Miss Ying-ning, or the laughing girl»).....	106
<i>Salkynbayev M.B.</i> Absattar Derbisali and kazakh oriental studies	110
<i>Safronova L.V., Amirbekova U.A., Nurbaeva A.M.</i> Concept of numbers and cognitive poetics in the story Lawrence Sona «area of the triangle»	116
<i>Serikkaliyeva A.E., Abdiman G.O.</i> On the endangered languages of modern China	122
<i>Smagulova A.S.</i> Linguistic basis of consecutive interpreting in scientific and technical texts	128
<i>Sharypkazy N.</i> Development and agitating the job of the great kazakh thinker and philosopher Abay in China.....	133
<i>Shatekova G.K.</i> Comparative analysis of korean imitative words with imitative words in kazakh language.....	137
Авторлар туралы мәліметтер	143

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

**Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!**

- Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.
- Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.
- Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.
- Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Бogenбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50